

Goldman György:

Battonya-Gödrösök és a tiszai

kultúra kialakulása

Egyetemi doktori disszertáció

Témavezető tanár:

Dr. Trognayer Ottó

kandidátus, c. egyet. docens

Békéscsaba, 1981.

Ugy véljük, nem szokatlan dolog egy lelőhelyet egy egész régészeti korszakkal összekapcsolni, különösen akkor nem, ha az a lelőhely - miként a battonyai Gödrösök - a leletek és típusok rendkívüli gazdagságát, a keramikai és más tárgyak ilyen sokaságát adja. Igen fájdalmas viszont, hogy ez a nagyszerű lelőhely szinte a szemünk előtt, szinte régészek közreműködésével pusztult el, hiszen az utolsó pillanat után végzett leletmentésünk csak kevés, és kivétel nélkül bolygatott objektumot eredményezett. A pusztítás eddigre már csaknem teljessé vált, három gödör, ill. gödör-részlet és egy házrészlet /amiről még azt sem tudtuk kétséget kizáróan eldönteni, hogy lakóépület volt-e/ puszta kiásásán kívül jóformán semmiféle megfigyelésre sem volt alkalmunk, így ásatásunk értékét sajnos meglehetősen csökkentik a hiányzó részletvizsgálatok, amelyekre már nem nyilhatott lehetőségünk. Ennek következtében a korszak társadalmi és gazdasági viszonyainak kutatásához más lelőhelyeken kell modern módszerű ásatásokat folytatnunk. Mindezek ellenére a feltárt rendkívül jelentős mennyiségű és minőségű kerámia véleményünk szerint elégséges arra, hogy

segítségével jellemezzük a tiszai kultúra kialakulási szakaszát, annál is inkább, mivel mint később bizonyítani szeretnénk, a szakálhádi csoport késői szakasza és a tiszai kultúra korai szakasza között a keramikus eltéréseken kívül más döntő különbséget aligha hozhatunk fel.

A Gödrösök elpusztulása igen sajnálatos, már csak azért is, mert itt korábban a most tárgyalandó időszakon kívül más korok leleteiről is tudunk, a kifejlett tiszai kultúra, sőt a tiszapolgári kultúra /Kutzián 1972. 11./ is megtelepült itt, nem beszélve most a középső bronzkorról. Leletmentésünk a neolitikus leleteken kívül két későbronzkori gödröt /gávai kultúra/ és egy népvándorláskori sirt hozott napvilágra.

Munkánk során értékes segítséget kaptunk Trogmayer Ottótól, a szegedi Móra Ferenc Múzeum igazgatójától, továbbá Kalicz Nándortól, a MTA Régészeti Intézete osztályvezetőjétől, amelyet itt köszönünk meg.

A lelőhely története - ásatások és pusztítások a Gödrösökben

Battonya-Gödrösök az Alföld egyik legalaposabban elpusztított lelőhelye.

A községtől délkeletre fekszik, közvetlenül a belterület határát alkotó katolikus temető mellett.

Az egykori felszíni viszonyok csak nehezen rekonstruálhatók, a terület jóminőségű agyagát ui. emberemlékezet óta bányásszák, sőt a két világháború között kisebb téglaegető is működött itt. Ezek folytán kialakult három, nagyjából É-D irányu bányagödör, majd ezek sorára merőlegesen egy K-Ny irányu. Végül napjainkra ez a bányarendszer is eltűnt, amikor egy üzem feltöltésére nagyarányu, gépi földhordás kezdődött. Régebbi térképek tanúsága szerint itt egykor egy Ny-K irányu érmeder volt, amelyben a történeti időkben /azaz a vízszabályozás után/ már nem folyt viz. Ez az ér a lelőhelyüinktől nyugatra fekvő Szárazérbe folyt. A felszíni nyomokban tovább, keletre követhető ér partján több neolitikus települést találtunk, de ezek területén sem rombolás, sem feltárás nem folyt még.

Leletmentésünk nem az első volt ezen a lelőhelyen. A battonyai gimnazista Füzes /Frech/ Miklós többször is levélben fordult különböző múzeu-

mokhoz, amelyekben több más, akkoriban pusztuló lelőhely mellett a Gödrösökre is felhívta a figyelmet. Bejelentései eredményeképpen Bálint A. 1953-ban rövid, egy hetes leletmentő-hitelesítő ásatást végzett. Az általa feltárt ház ismertetése megtörtént /Kalicz-Makkay 1977. 86./ a leletanyag a szegedi Móra Ferenc múzeumba került, ahol a leltárkönyvek szerint összesen 16 töredék található /55.5.1-14./. Közülük egy trónus, ill. oltár /Kalicz-Makkay 1977. 120./ továbbá egy arcos edény alig számbavehető töredéke /Goldman 1978. 28./ érdemel figyelmet. Az ásatás helye ma már pontosan nem rekonstruálható, valószínű, hogy az a délről számított első földbánya északi végétáján volt, feltehetően nem messzire attól a helytől, ahol később Gazdapusztai Gy. is ásott, aki az újabb bejelentések nyomán először 1955-ben járt a Gödrösökben. Fontos jelentését némiképpen eltérő formában mind a Magyar Nemzeti Múzeum /345. B. 5./, mind pedig a Móra Ferenc Múzeum /361-76/ adattárában olvashatjuk. Tanusága szerint a bányagödrök falában akkor még az egy métert meghaladó rétegsor is látható volt, amelyben helyenként egymás fölött "nem is egy-két sárga réteg jelezte a különböző korszakokban épült házak padlóit."

A Móra Ferenc Múzeumban őrzött, valamivel több információot tartalmazó jelentésből látjuk, hogy két napig /október 17-18/ tartózkodott a Gödrösökben, kisebb ásatást végzett tehát, feltárt egy 6,4 m hosszú és 1,5 m mély gödröt. E rövid leletmentésből sem Hódmezővásárhelyen /ahol Gazdapusztai Gy. akkoriban dolgozott/ sem Szegeden, sem pedig Békéscsabán egyetlen töredék sincs leltározva. A hivatkozott két jelentés szilmegi és vonaldiszes elemeket említ, majd megjegyzi, hogy csupán egyetlen tiszai töredék került elő. Ez az ásatás már pontosan lokalizálható, illetőleg szelvényének egy sarokpontja bemérhető, a ma is álló temető-kerítéshez, ami egyuttal a belterületi határt is jelzi.

/2. kép/

Gazdapusztai Gy. tíz évvel később, a bronzkori temető ásatási szünetében újból felkereste a lelőhelyet, és amint jelentésében írja /MNM A. VI. 106/1965./, a körülményekben jelentős változás nem állapítható ugyan meg, továbbra is csak kisméretű földbányászat folyik, de egy leletmentő ásatás igen fontos lenne. A felszínen, ill. a bányagödrök falában gyűjtött kerámia ^{lelet} ekkor már szakálhátú és vincai darabokat is említ. Ezek a leletek a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumba kerültek /Lt.sz. 65.2.1-8./.

A következő adat a lelőhelyről Fehér Gyulától, egy régészettel is foglalkozó egyetemi hallgató szakdolgozatából származik, aki 1966-ban a következőket írja: A tiszai kultúra népessége hosszabb ideig lakhatta ezt a területet. Ezt mutatja az anyag sokasága, és a földbányászás közben kialakított falakon megfigyelhető vastagabb településréteg. /Fehér 1966. 17./

A következő évben, 1967-ben Szakács István, helyi könyvtárigazgató ismételt bejelentéseire Juhász I. látogatta meg a lelőhelyet /590/1969. MMM.A./, de jelentése szerint ő akkor már nem tartotta érdemesnek egy leletmentés megindítását sem, holott a nagy, végleges pusztítás csak 1968-ban következett be, amikor az egyik üzem alacsony fekvésű udvarának feltöltését a Gödrösök talajából valósították meg.

Előzetes szemlénk alapján /1975 szeptember/ úgy tűnt, és később ezt a feltárás is igazolta, hogy a telepből egy legfeljebb 8-10 m széles és 25-30 m hosszú sáv maradt csak fenn, többé-kevésbé háborítatlanul az északkeleti peremen, az egyes földhányások között szinte csak véletlenül otthagyt kisebb töredék-objektumokon kívül. /3. kép/ A település nyugati vége a mai katolikus temető

területére esik, ahol a sirásó elbeszélése szerint egy-egy edénytöredék gyakran előkerül, ásatási helyünktől mintegy 250 m távolságig. A település É-D irányu kiterjedéséről csak megközelítő elképzelésünk lehet, az az említett érmeder és a szélső házsor kertjében huzódó természetes mélyedés közötti 600 m-nél kevesebb volt. Valószínű, hogy a lelőhely az egykori K-Ny irányú érmeder északi partjára támaszkodott, így a Gazdapusztai Gy. és Bálint A. által feltárt részek még aránylag közelebb eshetek a központi területekhez. Ez annál is inkább valószínű, mert Bálint A. leletei között van a klasszikus tiszai kultúrához tartozó töredék is, ami feltárásunkon már nem került elő.

Leletmentésünk a település ÉK-i peremén folyt /3/a kép/, ezért különösen meglepő, hogy a két nagyobb objektumban ennyire gazdag leletek voltak. Ennek ellenére, amint a következőkben látni fogjuk, szó sem lehet arról, hogy bármelyik objektumunkat is kultikus eredetűnek tekintsük.

Feltárásunkat 1975-ben kezdtük, de csak a következő évben tudtuk befejezni. A június végi esőzések nyomán ui. a Gödrösökben a vízszint rendkívüli módon megemelkedett, nem csupán az ide hullott csapadék miatt, hanem főképpen azért, mert a község

DK-i részének utcáit elöntő vizet is a Gödrösök mély területére voltak kénytelenek vezetni. A terület csak 1976 őszére száradt ki annyira, hogy a megkezdett munkát be tudjuk fejezni.

Az I. szelvényben tártuk fel a 2. gödröt, /17/4. kép/ amelyet majd később ismertetünk. Ez volt az egyetlen olyan talajfelszín, amely eredeti magasságú volt, itt ugyanis téglaréteg kemence állt, ami alól a földet nem tudták elhordani. Szelvényünk a teljes bolygatatlan felületet fellelte. A II. szelvény üres volt, itt átlagosan 80 cm mélységben bolygatatlan altalajt találtunk. A III. szelvényben került elő az 1. ház /17/5. kép/, amelynek tárgyalására ugyancsak alább térünk majd vissza. Ebben a szelvényben került elő a 2., népvándorláskori sír, továbbá két kerek szájnyílású, méhkas alakú későbronzkori gödör /számuk 5. és 6./ bennük a gávai kultúra jellegzetes leletanyaga volt. A IV. szelvény a II.-hoz hasonlóan üres volt, de itt a bolygatatlan sárga altalajt már 40-50 cm mélyen megtaláltuk.

Nem tüztünk ki több szelvényt, a mély gödrök között itt-ott fennmaradt objektumokat szelvény megjelölése nélkül tártuk fel, amire annyiban volt lehetőségünk, hogy a leletek a felszínen feküdtek, megkeresésük nem igényelte szelvény kitűzését.

Az 1. gödör egy /4. kép/ feltehetően nagyobb objektum alja volt, benne kevés és jelentéktelen, de feltétlenül ehhez a korszakhoz tartozó kerámia volt.

Benne tártuk fel az 1. sirt is, ez egy tiz év körüli gyermek bolygatott, jobb oldalán fekvő, melléklet nélküli zsugorított váza volt. Mélysége az I. szelvény sarkától számítva 164 cm volt.

Tájolása É-Ny 10° .

A 3. gödör a szó eredeti értelmében nem is volt gödör, itt két nagy hombáredényt találtunk, amelyek a megtaláláskor felvett dőlésük alapján nem voltak a földbe ásva, noha körülöttük egyetlen cseréptöredéket sem találtunk /17/3. kép/. A terület itt is bolygatott volt, kiegészíteni csak az egyik hombárt tudtuk /19/4. kép/. A 7. gödör ugyancsak neolitikus, ezt a 2. gödör és az 1. ház között tártuk fel, két nagyobb bányagödör közötti válaszfalon. Nyilvánvaló, hogy a gödör nagyobbik része elpusztult, leleteink csupán egy metszetből származnak. A gödör feltehetően kerekded, vagy ovális lehetett, mélysége sem érte el a 2. gödör mélységét. A benne talált leletek korban feltétlenül a többi neolitikus objektummal egyeznek meg, szegényességüket talán a gödör igen töredékes volta okozza.

1. ház

Északról és nyugatról modern beásás pusztította el, keleti végében a későbronzkori 6. gödröt találtuk /6-7. kép/. Déli peremét kis, alig 6-8 cm átmetszetű karólyukak szegélyezték /34 db/. Ugyanilyen karólyukakat láthatunk a megmaradt ÉNy-i és ÉK-i sarokban is. A házat egy keskeny, ivelt, bolygatatlan altalajból álló földhát, bak osztja nyugati és keleti részre. Építményre utaló nyomokat a karólyukakon kívül csak a nagyobb, legalábbis jobban megmaradt keleti részben találtunk. Itt a mai legmagasabb járószinthez viszonyítva /az I. szelvény ÉK-i sarka/ 175-190 cm mélységben nagyobb, összefüggő kelet-nyugati irányban huzódó paticsomladékot találtunk, továbbá kormot, hamut, átégett felületrészeket. Ekörül több edény, illetve szemmel láthatóan összeállítható töredék került elő /17/4. kép/. A ház keleti oldalán sajnos egy földnyerő árok tulhaladt ezen a mélységen, ami jelentős bolygatást okozott, meggyőződésünk, hogy enélkül sokkal több kiegészíthető edényt találtunk volna. Takács Dezső, helyi tanár gyűjtéséből, amit ebben az árokban folytatott, néhány olyan töredék került a múzeumba, amely a házban talált edényekhez illik. Meg kell jegyeznünk, hogy Takács D. bejelentése volt az egyik oka annak, hogy egyáltalán leletmentést kezdeményeztünk a Gödrösökben.

Padlót sem ebben a szintben, sem lentebb sem sikerült megfigyelnünk. Az omladék eltávolítása után zavartalanul folytatódott a keramikus leletek áradata, sem mennyiségükben, sem pedig jellegükben változás nem történt. A ház keleti részének teljes kibontása utáni mélysége 200 cm volt, az altalajban 85-90 cm-re mélyült. A nyugati rész sekélyebb volt, ott az altalajt 195 cm mélyen értük el. Az ásatás során az innen származó leleteket egy ideig külön tartottuk 4. gödör néven, de a restaurálás során bebizonyosodott, ezek teljesen összeillők voltak.

2. gödör

A II. szelvényben tártuk fel, ez a Gödrösök egyetlen, megközelítőleg bolygatatlan objektuma. /5. kép/ Nagyjából ovális volt, ÉNy-is és ÉK-i oldalán két külön, teknőszerű bemélyedéssel. Egy ideig esetleges kronológiai különbségre gyanakodva külön tartottuk a két teknő leletanyagát, teljes együvértartozásukról csak akkor győződünk meg, amikor számos összeillő töredéket találtunk a teknőkben, illetve környékükön. A gödör a mai járószint alatt 90 cm-rel rajzolódott ki, efölött, az első két ásónyomban egyáltalán nem találtunk leletet. A gödör megtalálásától kezdve folyamatosan és igen bőségesen kerültek elő az edénytöredékek.

A gödör egyes részein sekély volt, csupán a két teknő mélyült jelentősebben az altalajban, az ÉNy-i 239 cm-re, az ÉK-i 179 cm-re.

7. gödör

Mint már leírtuk, a gödör egy nagyobb objektum kis töredékének tekinthető, két bányagödör közötti keskeny falon csupán metszetét tárhattuk fel. A metszet-falon mért szélessége 264 cm, mélysége 182 cm.

Az 1975-ben megkezdett és 1976-ban lezárt feltárással úgy véljük befejeztük a Gödrösök ásatását. A kissé távolabb, és talán eredetileg is kissé alacsonyabban fekvő területen húzott II. illetve IV. szelvényben egyetlen cseréptöredék sem került elő, a bányagödrök magasabb, de mélyebb pontjait is többször bejártuk, több leletet nem találtunk. Rendkívül csekély remény van arra, hogy akár csak egy-két helyen is, ahol a pusztítás nem hatolt mélyebbre, bolygatatlan objektumok rejtőzzenek. Bármennyire sajnáljuk is, ez a rendkívül gazdag lelőhely visszavonhatatlanul elpusztult, a legutolsó pillanatban sikerült a település szélén két jelentősebb, és három, talán kevésbé értékes objektumot feltárnunk. E két objektum típusai talán önmagukban is lehetőséget adnak arra, hogy elemzésükkel megkíséreljük

felvázolni azt a folyamatot, illetőleg annak a folyamatnak egy állomását, melynek során a középső neolitikus szakálhádi csoport átfejlődött a késői neolitikus tiszai kultúrává.

Ásatásunk leleteit a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban 76.84. - 76.96. tételek alatt leltároztuk.

A leletanyag

A leletek túlnyomó többségét éppen úgy, mint minden neolitikus településen, itt is a kerámia alkotja. Elemzését két úton végezzük el, először a klasszikus tipológiai osztályozással, melynek során a nagyobb edénytípusoktól a kisebbek felé haladva sorra vesszük a leletanyagot, majd az egyes disztípusmódokat vizsgáljuk, megkísérelve ezzel egyidőben lelőhelyünk beágyazását az Alföld lelőhelyeinek körébe.

Feldolgozó munkánk második útja statisztikus. Erre vonatkozóan a hazai irodalomban két kísérletet találunk, először Trogmayer O. /1968. 9/ végzett ilyen munkát, majd felosztását némiképpen átalakítva Raczy P. /1976. 172/ elemezte így a Tisza-jenőn feltárt neolitikus települést. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy mindkét vizsgálat a Körös kultúra leleteivel történt, éppen úgy, mint néhány más, a csipett diszes kerámia körét érintő feldolgozás /Milojčić 1971. Beilagen/

1. Hombár

A legnagyobb méretű edények. Meglehetősen általános neolitikus formák, kronológiai hovatartozásukat leginkább a rajtuk található csekély disztítés alap-

ján állapíthatjuk meg.

a. Tojásdad testű, rövid, hengeres nyakú típus /19/2,4; 13/1/. Hasán alkalmanként két-két fül található, korszakukra legjellemzőbb sajátossága, hogy néhány esetben a vállra támaszkodóan két belülről kinyomott, un. szilmei bütyök disziti. Előfordulhat, hogy ezek között vízszintesen fel-tett, ujjbennyomással tagolt borda fut körbe /60/9, 10; 61/8/. A perem alatt nádvéggel beszurkált pontsor futhat körbe, ami két, illetve négy szem-benfekvő ponton függőleges szakaszúvá válik. /60/1, 4, 7, 8/. Ezt az edénytípust eddig leg-inkább a szilmei csoport területéről ismertük /Kalicz-Makkay 1977. 118/7, 9, 10. kép/. Egyetlen esetben /13/8 kép/ fordított csonkakúp alakú nyakat figyelhetünk meg, ami nyilvánvaló-an a tiszai kultúra felé mutat, hiszen ez az edénytípus igen nagy számban került elő pl. Kökénydombon is /Banner-Foltiny 1945. VI/6,7./ Két, sajnos töredékes példánynál az edény alján kissé felmagasított átfúrás található /19/3; 42/3/. Ezek technikai vizsgálata, felhasználá-si céljának megállapítása igen fontos lenne.

b. Az előzőnél kisebb méretű, nagyjából kettős csonkakúpos forma, rajta szimmetrikusan elhelyezett vízszintes fogóbütykök találhatók /19/1/. Ez a típus sem idegen a tiszai kultúrában /Banner-Korek 1949. I./9/, de éppen úgy megtalálható a szakálhádi csoport területén is. Egy darabja Aszódon is előkerült /Kalicz 1976. 13/.

c. Méretüknél fogva ide, és nem a fazekak közé kell sorolnunk azokat a tojásdad, behúzott peremű edényeket, amelyek diszitése általában két fogóbütyök /13/2, 3, 5, 6,; 18/1/. Ez utóbbi esetben a perem alatt egymással szemben két szilmei bütyök ül.

2. Fazék

a. Nagyjából hengeres testű, durva kivitelű típus. /20/5; 24/5/. Diszítés gyanánt legfeljebb két-négy bütyköt találunk rajtuk.

b. Tojásdad testű, és ez az iveltebb oldal különbözteti csak meg az előzőtől. Egyik példányán a hason szimmetrikusan elhelyezett négy lapos bütyök /24/4/, a másikon perem alatt két bütyök /18/8/ látható. E két típus a középső neolitikum legáltalánosabb formája, csaknem minden lelőhelyről ismerjük.

c. Nagyjából félgömb alakú fazék. Alja néhány esetben elkeskenyedik. /18/3, 5, 6/.

d. Méreténél fogva ide sorolunk egy hengeres testű, ivelt aljú edényt, rajta négyzetes mezőkre osztott ferde bekarcolások vannak, a vonalkötegek közepén beszurkált pontsorokkal. Az edény alján egymásba kapcsolódó fekvő S szalagok láthatók /18/10/. Ez a típus a szakálháti csoportra jellemző diszitést hordoz, de távoli lelőhelyeken is előkerült, ami a kronológiai kérdések vizsgálatánál válik fontossá. Már most meg kell említenünk vinçai /Vasić 1932-36/II. Abb. 63/ és ausztriai előfordulását /Schachermeyr 1954. 168/.

e. Hengeres testű fazék /51/1-17/. Az előző típusától az különbözteti meg, hogy a mezőkre osztott diszítések alatti része nem keskenyedik el, nem ivelt. Ez a sajátosság a tiszai kultúránál lép fel, ill. válik uralkodóvá /Kalicz 1973/.

3. Palack

a. Igen jellegzetes, a szakálháti csoportban elterjedt forma. Eredetét a Balkánon kell keresnünk, lehetséges, hogy a tipussal a Karanovo III-ban előforduló palackok is rokonságban vannak /Georgiev 1967. 113/. Az alföldi példányok hengeres nyakúak,

tojásdad testüek /Kalicz-Makkay 1977. 88/.

Nyakuk alatt az esetek legnagyobb részében két sarkosan képzett fül ül. A szakálhíti csoportra a nyakra merőleges, míg a későbbiekre, a tiszai kultúrára a nyakkal hegyes szöget bezáró fül a jellemző. Lelőhelyünkön mindkét típus előfordul, az előbbi számos példányban /18/9; 24/9; 42/1; 59/1, 2, 5, 7, 9, 10; 63/14/, az utóbbi csak egy esetben /22/2/. Peremükön és vállukon a legtöbb esetben fekete sáv fut körbe, amelyet néhány esetben povádi típusú festésnek /Korek 1967/ nevez az irodalom. A típus analógiáit bőven sorolhatnánk a szakálhíti csoport leelőhelyeiről, Lebőről /Korek 1958. XLIII/11/, Békés-Povádról /Trogmayer 1962. XIV. 7/, Szeghalom-Kovácsshalomról /Ecsedy 1979/.

b. Szélesebb szájnnyilású, egyebekben az előzőhöz hasonló típus /22/4/.

c. A tiszai kultúra felé mutató nagyméretű palackot sorolunk ide. Anyaga finoman iszapolt, igen vékony falú. Teste kissé ívelten kettős csónkakúpos, hasának törésvonalán négy rátett bűtyök, hengeres nyakának tövéénél két belülről kinyomott bűtyök disziti /18/4/. Gyakran kerül elő a tiszai kultúra leelőhelyein Kőkénydombon /Banner-Foltiny

1945. VII/17, 18/, Csókán /Banner 1960. XXXVIII/8/.

d. Palack formájúak az arcok edények. Nyakuk hengeres, vagy lágyan tölcséresedő, testük kettős csonkakúpos, magasságuk 60 és 145 cm között változhatott, ennek megfelelően különbözik falvastagságuk is. Ez a nagy méretbeli eltérés az egyes darabok funkcióbeli különbségére mutathat.

Az arcot a nyak felső harmadában ábrázolják, az orrt plasztikus bütyök, a szemet és a száját vízszintesen bekarcolt vonal jelenti /24/6, 10; 25/4; 26/1; 29/9/. Két arctöredéknél a szem vonalát bekarcolt háromszögek diszítik /26/1; 27/2/, talán a szemöldököt jelentve. Plasztikus szemöldököt egyébként a szakálháti csoportban nem ábrázolnak, ez csak a dunántúli darabokon fordul elő /Kalicz-Schreiber 35/. Peremük sima, csak két esetben látnunk rajta függőlegesen bevagdalt sort /27/2; 28/2/. A perem alatt, az arc középvonala fölül két irányban bekarcolt, ívelt vonalak futnak, ami a közepén elválasztott haját jelöli /24/10/. Ugyanezt az ábrázolást látjuk két szlovákiai darabon /Novotny 1958. 24/2, 3/, továbbá az egyik békásmegyeri töredéken /Kalicz-Schreiber 35/. A haját más esetekben bekarcolt ívvel határolt sávban zeg-zug minta, térborító minta, ill. fonatminta tölti ki.

Az absztrakció magasabb foka, amikor a haját az illető peremrészen lépcsőzetesen történik. Ezt, a lécek felé fokozatosan nagyobbodó mezőt fonatminta tölti ki /24/3, 6; 28/4, 16/. Két olyan töredék is rendelkezésünkre áll, ahol az arc fölött csupán egy, a peremmel párhuzamosan körbefutó vonal van /25/2, 4/. Ugyanezt látjuk a közölt ilonaparti és jaksorparti töredékeken /Csallány 145/, mindkettőnél a vonal és a perem között függőleges bevagdálás-sor is látható.

Az arc alatt a nyakrészt különböző, mezőkre osztott minta-sorok diszítik, ebből emelkedik ki középen az M ábrázolás. Két szára legtöbb esetben az egyes mezők határvonalán lenyúlik egészen a nyak aljáig, de néhány olyan példányt is ismerünk, ahol alulról a mezők határolják /28/4, 16; 29/5/. Felső pontjuk két esetet kivéve /24/2; 30/8/ a diszített mezők fölé emelkedik, az arcot övező diszitetlen sávba. Az M-et, hasonlóan a Vinčán talált két párhuzamosan bekarcolt vonal alkotja, de gyakoribb, amikor csak egy, mint pl. az ilonaparti kiegészített edényen. Ez utóbbi esetben a szárak felső pontján álló, az alsón függő, hurokszerű háromszög látható /24/3, 10/.

Az M-en belüli mező minden esetben diszített; két

példányon fonatdisz tölti ki /24/1, 3/, egyen pedig a két szárat összekötő vízszintes vonalak /24/2/. Ez az egyöntetű mintával való kitöltés csak az egyik ilonaparti edényen figyelhető meg, ahol három sorban függőleges tűzdelések vannak. Ilyen tűzdelés a battonyai darabokon mindig csak az M két csúcsa alatt látható, lentebb a diszítés a külső oldalak mintájára alakul.

Feltételezzük, hogy ennek a változó számú tűzdelésnek szimbolikus jelentése volt.

Az M két oldalán a már említett diszítéseket látjuk. A legegyszerűbb esetben ez a mező osztatlan, legtöbbször viszont a jobb és bal oldalon egyaránt négy-négy kisebb, négyzet alakú mezőre osztott sakk-tábla-, háló-, vagy fonatminta borítja. E mintát felülről általában két párhuzamos bekarcolt vonal határolja, aminek köze gyakran téglalapokra bontott, vagy függőleges bevagdálások metszik. Egy ízben /36/9/ itt sátormintát látunk, ami tökéletesen meg-egyezik a 2. sz. Kőkénydombi Venus hasonló helyen lévő diszítésével.

Az első oldalt a hátsótól mind két oldalon egy-egy, függőlegesen rátett lécválasztja el. Ez rendszerint a vállra támaszkodik, alul, felül és közép-
pen megvastagodik, oldalát néha bevagdálják.

Az oszlop arc felőli oldalán néhány esetben, hátsó oldalán viszont mindig függőleges, diszített mező látható. Bár kevesebb töredéken maradt meg ez a rész, úgy tűnik, hogy a hátsó oldal diszítését legalább olyan szigorú szabályok rögzítették, mint az elsőét. A felső részen, a perem alatt, a két lécfőül kiinduló félkörív az első oldalon ábrázolt hajhoz hasonló képzésű, ezt fonatminta tölti ki /24/3/. Ebben az esetben /több ilyen szempontból értékelhető perem nincs is a Gödrösök leletei között/ egy függőleges bekarcolás alatti vízszintes alól hat kis fésűszerű bevagdolás indul, ezalatt széles, V alakú sávok láthatóak, éppen úgy, mint a kökénydombi töredéken. Diszítésük egy esetben vörös festés, egy Parázs-tanyán előkerült darabon pedig párhuzamos tüzelés /Goldman 1978. 44/.

Az edények válla minden esetben két párhuzamossal lezárt, amit rombusz, vagy téglalapokra bontott minta tölt ki. Két töredéken különösen jellegzetes mintát láthatunk itt, nevezetesen két párhuzamos közé zárt rombuszokat, melyekben egymás mellett három-három lencsedisz van /20/3/. Ezzel azonos mintát látunk egy Szegvár-Tüzkövesen előkerült oltár peremén /Korek 1973. 115/.

A battonyai arcok edények hastöredékei lényegesen

bonyolultabb mintát mutatnak, mint a korábban ismert példányok. A minta alapját itt is az egymásba S alakban fonódó szalagok képezik, de ezek között gazdagon diszítik. A vízszintes S-eknek megfelelően felső részüket négy egymásba kapcsolódó ív zárja le, ez egy esetben kettős /24/3/. A nyak alsó részétől az ívek találkozásáig négy, szimmetrikusan, függőlegesen elhelyezett, általában hálómintával diszített mező indul /24/3; 26/3; 27/6, 9/. E mezők helyén két esetben álló, bekarcolt emberalak látható /26/5; 36/9/. Feje hegyén álló háromszög, karjait könyökben lefelé fordítja, törzsét két párhuzamos jelenti. Tökéletes megfelelője került elő Szegvár-Tüzkövesen /Korek 1973.

XLIX/11/, ahol a függőleges oszlop alatt foglal helyet. Talán elképzelhető, hogy a vinçai és ilonaparti edények hasán lévő álló háromszög ennek az emberalaknak végsőkéig leegyszerűsített maradványa.

Az arcok edényeket az itt leírt gazdag diszítés mellett színpompás festés teszi különlegesen széppé. Pasztózus vörös, sárga és fehér színeket alkalmaznak a karcolt diszítésekhez hasonló szabályossággal. A haj, az M belső oldala, a függőleges lécz, a hason az S motívumok közötti tér mindig vörös, az arc körüli diszítettlen mező okkersárga.

Ugyancsak sárga a has 'S' mintája. A bekarcolt, diszített mezők festésében a vörös és a sárga váltakozik, de néhány esetben sárga helyett fehérrel alkalmaznak /24/3; 25/5, 27/4, 9, 11; 36/7/.

Ha a battonyai leletek alapján összességükben tekintjük az arcós edényeket, nyilvánvalóvá válik, hogy arcuk nem csupán egy indifferens edényen lévő applikáció, hanem szervesen beilleszkedik az edény ornamentikájába, felépítésébe. Az arcot felülről haj keretezi, oldalt két orans kéz látható. Az arc mögötti oldalon felül, a perem alatt ugyancsak a haját kell látnunk, az ebből induló minta hajdisz, kontyfésű benyomását kelti. Az arc alatt a ruha ábrázolása kezdődik. A gazdagon mintázott felső részt az edény válla fölött, az emberi alak derekán széles öv fogja össze. Ez alatt jól megfigyelhetők a ruha alsó részének szinpompás redőzete, pántjai. Ezek értelmezését, a középső neolitikum női viseletének rekonstruálását az arcós edények alapján azonban mégsem tartjuk minden részletében lehetségesnek, éppen azért, mert hasonlóan az emberi alak, hajviselet, karok sematizálásához, a ruházat részei is rendkívül bonyolult edénydiszítésekkel váltak.

4. Pohár

Két alapvető, egymástól jól elkülönülő formacsoportba tartoznak, az egyik a vonaldiszes kerámiára igen jellemző, ún. bombaalakú edény, a másik pedig a főképpen a tiszai kultúrában elterjedt hengeres testű pohár. Lelőhelyünkön mindkettő bőségesen megvan.

a. Bomba alakú edény. A bükki kultúrához hasonlóan itt is finoman iszapolt, vékony falú, fekete színű kerámia, gyakran fényezett felülettel. Kalicz-Makkay szerint /1977. 88/ ezek a szakálhádi csoport vezető edényformái, egyúttal szoros kapcsolatot mutatnak a vonaldiszes kerámia körével. A leelőhelyünkön előkerült példányok /21/5, 7, 8, 12; 22/5/ legközelebbi analógiái Dévaványán /Korek 1961. I/7/ illetőleg Szegvár-Tüzköves alsó rétegében /Korek 1973. LIV/7/ találhatók meg. Kissé durvább kivitelű példányait esetenként bútýkök diszítik /21/13/.

b. Pohár. Az előzővel azonos forma, különbségük az, hogy a poharak felső része kissé felhúzott, hengeres. Aljuk félgömbös /22/1/. Felszínükön gyakran szerves eredetű mintát, annak maradványait találjuk /8-10/, illetve ritkábban bekarcolt vonaldiszt /40/1; 41/1, 2/.

A típus helye a szakálhádi csoportban az előzővel azonosként határozható meg /Kalicz-Makkay 1977/8/, ugyancsak megtalálható Szegvár-Tüzkövesen is /Kórek 1973. XLVI/5-7/.

c. Hengeres testű, szögletes profilú pohár. Mintázata alapján két alfaját különítjük el. Az egyik mezőkre osztott diszítéseivel az arcok edények motívumait hordozza magán /1/1, 2/ /Goldman 1978. 17/, a másik diszítése /42/7/ ferde, rombusz alakú /42/7/ mezőkre tagolt bekarcolású, a szakálhádi csoportra jellemző forma /Kalicz 1970. 15/. A kettő csaknem azonos, a perem alatti szembenfekvő két kiöntő is egyaránt megtalálható rajtuk, mintakincsük mégis a középső és a késői neolitikum sajátos, mindeddig élesen elkülönített vonásait mutatja.

d. Enyhén ivelt falú, kihajló peremű, az előzőeknél kissé durvább kivitelű forma, hasán alkalmanként két-négy bütyök ül /21/10, 11/.

e. Az előzőnél alacsonyabb, kettős csónkakúpos, egyetlen példányban került elő /21/14/. Anyagát tekintve is sokkal inkább tartozik a vinčai kultúrához, mint a szakálhádi csoporthoz /Roska 1941.

LXXVIII/6/.

5. Tál

a. Félgömb, illetve gömbszelet alakú tál. Ez a típus adott lehetőséget a szakálhíti csoport leleteinek különválasztásához. Felülete általában fekete fényezett, a rajta látható bekarcolt sávok között pedig gyakran vörös festésű. /22/7-11; 21/1, 3, 9; 20/1, 2, 6, 8/. Nyújtottabb, magasabb formában is előfordul, diszítései az előzővel azonosak /23/1, 2; 42/5/, szalagdiszkek, koncentrikus körök ill. plasztikus bordák. A szakálhíti csoport csaknem minden lelőhelyén bőséges mennyiségben találjuk /Kalicz-Makkay 1977. 88/.

b. Fordított csonkakúp alakú tál, esetenként kiséveltfallal. Az előzőnél durvább kivitelű bekarcolt dísz csak igen ritkán van rajtuk, annál inkább bővelkednek viszont szimmetrikusan feltett bordákban, bütykökben /20/4/. Gyakran magasított, esetleg alacsony csőtalppal is előfordul /21/2; 22/3/. A szakálhíti csoportra egyáltalán nem jellemző a csőtalp, noha tömör talpú tálat ismerünk néhányat a területéről /Kalicz-Makkay 1977. 88/. Gödrösökbéli előfordulásukat részint a vinçai terület közelségével, részint pedig időbeli helyzetével magyarázhatjuk, a későbbi, kialakult tiszai kultúrára éppen az alacsony, csonkakúp alakú cső-

talp igen jellemző /Popescu 1956. 93; Banner 1930. XX/1, 4/.

chip 5.
c. Sütőtál. Nagy alapterületű, alacsony, fordított csonkakúpos falú. A Gödrösökben igen sok példány került elő. Legújabbban más, a szakálhádi csoportéhoz tartozó lelőhelyről is ismerjük /Ecsedy 1979. 94/, korábban csaknem kizárólagosan a tiszai kultúra sajátjának hittük /Banner 1930. XIV; Korek 1958. XXXVI/4, 6/, így itteni megjelenését az előző tipushoz hasonlóan kronológiai helyzetének kell tulajdonítanunk, amit szintén bánáti kapcsolatok igazolnak /Banner 1960. XI/1-12; Lazarovici 1973. 12/1, 12, 22, 25/.

6. Ovális aljú edények

Kiegészíthető darabját sajnos nem találtuk /11/. Meglévő töredékeinek alapján a tiszai kultúrához közel álló típusnak tartjuk, elsősorban diszítéseitek alapján, noha pontos megfelelőit annak területén sem találtuk meg.

7. Edényidol

Egyetlen oldaltöredéke került elő a Gödrösökben /26/2/. Ezen a tiszai kultúrára jellemző mezőkre osztott diszítés mellett a balkar plasztikus ábrázolása látszik. Kétségtelen, hogy a tiszai kultúra sajátja /Goldman 1978. 38/.

8. Askos

Négy lábon álló, tűzdelt szalagdiszes példánya az egyedüli a szakálhádi csoport és a tiszai kultúra területén is. Vincái összefüggéseit Szénászký J. /1978. 1-/ dolgozta ki.

9. Fedők

a. A lapos fedőket általában a tiszai kultúra területéről ismerjük /Banner-Foltiny 1945. IX/14; Banner 1961. XXV/10/.

Felületük általában bekarcolt vonalakkal, melyek alkalmanként mezőkbe rendezettek, diszített, bár vannak diszitetlen példányok is. Felső oldalukon néha fogó is látható.

b. Állatfejes fedő.

Egyetlen előkerült példánya fekete, fényezett, fordított csonkakúp alakú, állatfejben végződik. Sajnos töredékes. Közeli analógiái a lengyeli kultúrából ismertek /Dombay 1960. 218./, további összefüggéseire a későbbiekben még kitérünk.

10. Parázssborító

Általános középső és későneolitikus forma, fordított csonkakúpos, sűrűn lyukasztott /16; 24/7; 25/15/. Különösebb összefüggéseit éppen gyakorisága és szélesen elterjedt volta miatt nem látjuk alapvetően kidolgozhatónak.

11. Oltár

Feje keskeny, nyaka alatti felületét sarkosan szembeforduló V alakok kiszítik. Déli összefüggéseit Szénászký J. /1978. 8/ dolgozta ki, itt is felhívjuk a figyelmet arra, hogy területünkön csak egyetlen példányban ismert.

12. Nehezék

Legelterjedtebb a háromszög alakú nehezék, amelyet a szövőszékhez tartozónak tartunk. A Gödrösökben egy példányban került elő, elő- és hátlapján is W alakú bekarcolással /Goldman 1978. 40/. Mint tipusról beszélhetünk csak itt a henger /25/12/ ill. a két végén elkeskenyedő, ovális alakú /25/13/ nehezékekről, amelyek függőlegesen átfúrtak, de felhasználásuk egészen más irányú lehetett.

13. Agyagkanál

Két darabot ismerünk a Gödrösökből /25/9, 14/.
Igen ritka előfordulásuk miatt nem valószínű, hogy általában étkezésre használták volna.

14. Lábak

a. Agyagból készült emberi lábak ábrázolásával csaknem minden középső és későneolitikus lelőhelyen találkozunk. Különösen gyakoriak az idOLOKHOZ,

vagy atropomorf edényekhez tartozó töredékek /35/8/. Csak példaképpen sorolhatjuk fel analógiáikat Kökénydombról /Banner 1930. XXXIV/1-7/, Csókáról /Banner 1960. LVIII/2-6/ és Óbessenyőről /Kisléghi 1911. 151/.

kep v
b. Szintén emberi lábat ábrázol, de a két láb egybefüggő megformálása, és a két boka fölött közvetlenül induló edény miatt külön típusnak tartjuk. Jó analógiája Szakálháton /Banner-Bálint 1935. V/5/ került elő. Ezzel a darabbal feltétlenül összefüggésbe hozható egy Vinçai 6,4 m mélységben előkerült töredék /Vasić 1932. 102/ ami újabb adatot jelent a battonyai telep kronológiai helyzetének megítélésében.

c. Külön kell beszélnünk a két nagyméretű láb-ról /36/4, 6/. Plasztikusan, igen érzékletesen ábrázolják az emberi lábat, felső részük szándékosan durvitott, ferde vonalú. E vonal dőlésszöge alapján feltételezhetjük, hogy együvé tartoznak, egy plasztika alkotórészei. Ismerünk hasonló alkotásokat a bandkeramikus kör területéről /Novotny 1962. 203/14/, ahol felettük edény foglalt helyet, de a mi esetünkben valószínűbb, hogy széles, lapos, oltárlap lehetett fölötté, amilyent Szegvár-Tüzkövesről /Korek 1973. 116/ és

Vésztő-Mágorról /MNM állandó kiállításán szerepel, publikálatlan/ ismerünk.

d. Szintén edény, vagy oltár alatt állhatott az a láb, amelyet három ujja és bütyke alapján madárlábnak határozzunk meg /36/3/.

Diszítések

A szakálhíti csoport különválasztásában alapvető szerepet játszott a spirális, ill. spiráloid szalagok megléte. Természetes, hogy lelőhelyünkön is ezek adják a bekarcolt diszítések többségét, bár a diszítések széttagolt és rendszerezett tárgyalását feltétlenül befolyásolja az, hogy az egyes diszítésfajták gazdag kombinációit találjuk az edényeken /Kalicz-Makkay 1977. 89/. Feldolgozásunk során a bekarcolt és plasztikus diszeket a statisztikai eredmények alapján vesszük sorra.

Karcolt diszek /Ritzverzierung/

1. Szalagdisz

1.1. Vízszintes S sorok

A szakálhíti csoportra legjellemzőbb diszítés. A fekvő spirális disz, egymásba kapcsolt S-ek leginkább tálakon fordulnak elő /23/1; 28/15; 46/1-4; 47/5-7; 49/10-22 stb/, de ugyanezt a diszítést látjuk az arcós edények hasán is.

E diszités meglétét a tiszai kultúra klasszikus lelőhelyein fontos adatnak tartjuk annak bizonyítására, hogy e telepek élete legkésőbb a tiszai kultúra kialakulásának korszakában megkezdődött. Így fel kell sorolnunk Szegvár-Tüzkövest /Korek 1973. XLVIII/11-12/, Táapé-Lebőt /Trogmayer 1957. II/6-9; VI/1-5/, Gyulavarsánd-Vezeristyhalmot /Popescu 1956. 99. 1-6/ és Kökénydombot /Banner 1930. 99/, mint azokat a lelőhelyeket, ahol a tiszai kultúra előtt a szakálhádi csoport sajátosságai is megvannak.

1.2. Szögletes S sorok. Ez a minta teljesen azonos technikájú, mint az előző, lényeges különbség közöttük, hogy a bekarcolt fekvő S-ek vonala sarkos, szögletes /23/2; 29/6; 46/9, 13, 15; 49/9/. A leletanyag megszámlálásakor ezt a mintát nem választottuk külön, képeinken csaknem teljes mennyiségben szerepelnek. Analógiáit a csoporttól délebbre fekvő területeken találjuk meg Csókán /Banner 1960. VI/50/ és Tordoson /Roska 1941. 34/,

1.3. Koncentrikus körök. Leginkább tálakon előforduló minta, a feketén fényezett körök mellett, ill. között vörösre festett köröket találunk. Nem látjuk olyan következetesnek felvitelét, mint az elő-

ző két mintánál, gyakori, hogy a fényezés elmarad, az edény felülete durvább, de az is előfordul, hogy a vörös festék a körök teljes területén megtalálható /22/10, 11; 23/3; 42/5; 54/1-8; 56; 57/. Ez a disztítésforma nem található meg a szakálhádi csoport korábbi szakaszaiban, annál inkább korszakunkban, Kökénydombon /Banner 1930. XXV/11, 14/, Szászberek-Felsőszászbereken /Kalicz-Makkay 1977. 146/11/, és a környező területeken, a bükki kultúrában Borsodon /Tompá 1936. IX/6/ és Tordoson /Roska 1941. CXIII/12, 14/.

2. Párhuzamosan sraffozott négyszögek. A szakálhádi csoport Battonya környéki lelőhelyein gyakran fordul elő, így a Gödrösökben is /39/10-15; 42/7; 18/10; 33/4; 43/18/, de más területekről alig ismert /Kalicz-Makkay /1977. 89/ is csak Vinčáról tudja bemutatni. A lengyeli kultúra kialakulási szakaszának ismeretéhez fontos, hogy ausztriai párhuzamát is sikerült találnunk /Schachermeyr 1954. 168/.

A Bánátban Zorlentul Maren is előkerült /Lazarovici 1973/.

3. Mezőkre osztott, ún. tiszai disztitések.

A tiszai kultúra rendkívül gazdag és sokrétű disztitismódjának számos eleme megtalálható már ebben a korai szakaszban is, kivételt éppen a rendkívül finoman kidolgozott, leginkább Tüzkövesen és

Kökénydombon megtalálható fonatminta képez, /Csalog/.
log/.

3.1. Meander, fonatminta. Minden esetben durvábban készül, mint a klasszikus tiszai kultúra meanderei. A Gödrösökben legfőképpen az arcós edényeken található meg /26/2, 5; 27/9, 11; 30/6, 8/, továbbá egészen ritkán más, fazék formájú edényeken /43/21; 46/9/.

3.2. Farkasfog. Részint a mezőkbe rendezett minták felett, azok lezárásaképpen találjuk meg /44/7/, részint pedig önálló sorokat képez az egyes mezők között /20/7; 39/16/.

3.3. Rombusz-sorok. Az arcós edények nyakán, hasat az edény nyakától elválasztó minta /24/2; 26/3; 27/9; 34/11; 53/9/ sok esetben azonosan, mint az ugyanitt látható farkasfog. Fontos analógiája Tüzkövesen került elő /Korek 1972. XLIV/1/, ugyan- csak elválasztó szerepben, egy oltár alja és felső része között. Figyelemreméltó, hogy hasonló töredék Aszódon is van /Kalicz 1976/.

3.4. Sakktábla. Leggyakrabban az arcós edények nyakán találjuk meg. A szakálhádi csoportban gyakori /Csalog 1963. 6/3; Trogmayer 1969. 461/.

J. Lichardus egy Velke Hosten talált darab kapcsán a típus csókai kapcsolatát, jegyzi meg,

festett formában pedig a Danilo kultúrában került elő /Korošec 1956. 312/.

3.5. Sátorminta. Az elválasztó farkasfog-sorokhoz hasonlóan alkalmazzák, a kettő közötti különbség abban áll, hogy a sátor-minta esetén a háromszögek csúcsán sátorkaróra emlékeztető két kis bekarcolás látható /1/1-2/. A Gödrösökben egyetlen esetben fordul elő, míg a tiszai kultúrában gyakori./

3.6. Halszáлка. Térkitöltő mintaként alkalmazzák arcós edények mezőiben /25/4; 27/6/ illetve más edénytípusokon /25/1; 28/3; 48/1; 48/15, 17, 33/, elsősorban poharakon.

3.7. Lépcső. A bükki kultúra hatásaként értékelhető /Kalicz-Makkay 1977. 90/, a battonyai feltárások előtt csupán egyetlen darabot ismertünk a szakálhádi csoport területéről. A Gödrösökben gyakori /22; 48/17; 52/2/.

4. Idegen területek diszítései.

4.1. Tüzdelt vonalkötegek. A vinčai kultúra jellegzetes disze, a szakálhádi csoportban nem importált, hanem a csoport sajátjává vált diszítésének tarthatjuk /Kalicz-Makkay 1977. 109/. Ennek megfelelően gyakran találkozhatunk vele a Gödrösökben /34/1; 43/8-10; 48/31/, illetőleg a csoport más lelőhelyein /Kalicz-Makkay 1977. 89/. Meg kell azonban je-

gyeznünk, hogy egy gödrösökbeli edény /19/5/ és egy Girocról, Vinca B₂ rétegből származó töredék /Lazarovici 1979. 197/ teljesen azonos formát mutat.

4.2. A bükki kultúrára jellemző diszítések.

Ezek közül a lépcsőmintát már említettük, most a sűrűn húzott párhuzamos vonalakból álló köteget, illetve a kötegek sarkos elhelyezését emeljük ki /25/11; 50/2, 3/.

4.3. A Gödrösök leletanyagától teljesen idegen az a két töredék, amelyet a 39/1, 3. képen mutatunk be. Az Alföld neolitikuma nem ismeri ugyanis azt a fajta ivelten kihajló peremet, amely ezeken megfigyelhető, ugyancsak szokatlan a bekarcolt disz ilyen formája. Annál elterjedtebb ez a típus Romániában és Bulgáriában, az Alduna két partján /Marinescu-Bîlcu 1974. 55/2, 54/9/. Már most fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy a pontos analógiák precucuteni rétegekből származnak.

II. Festés

A szakálhátí csoport legjellegzetesebb festésmódját, a fekete fényezett szalagok közötti pasztózus vörös sávokat már a bekarcolt diszítéseknel említettük. Ugyancsak esett szó az arcok edények festéséről, így itt már csak a bekarcolás nélküli

festést kell tárgyalnunk, amely egy Tarnazsadány-sándorrészei vékony sáv kivételével a szakálhádi csoportban eddig nem fordult elő.

1. A palack formájú edények pereme alatt, vállán és a két, derékszögben meghajlitott fül körüli fekete sávos festést /18/9; 24/9; 44/12; 59/1; 63/14/

Korek J. povádi típusú festésnek nevezte el, a korábban publikált Békés-povádi leletek alapján /Trogmayer 1962. XIV/3, 7, 10/. Ez a festésmód nemcsak a kialakuló tiszai kultúrára jellemző, a szakálhádi csoport korai szakaszában is előfordul /Szénászkzy 1979. 76/. A kialakuló tiszai kultúra szempontjából fontos, hogy Szegvár-Tüzkövesen is előkerült /Korek 1973. XLVIII/5/.

2. Párhuzamos fekete sávok, karcolás nélkül egy edénytöredéken található meg /41/18/.

3. Ugyancsak párhuzamos fekete sávok láthatók egy edény oldalán, de külön tárgyaljuk az edényalj festése miatt. Ezen ugyanis az aljat fekete sáv keretezi, ebben keresztalakban két fekete sávot látunk, a kereszt által osztott mezőkben pedig egy-egy, azaz négy fekete pontot. /44/13/

Erre a festésmódra analógiát az általunk áttekintett irodalomban nem találtunk. Feltesszük, hogy kapcsolatai a vinçai kultúra felé mutatnak,

és a tordosi edényaljakon látható bekarcolt diszítések lehetnek vele rokon ábrázolások /Roska 1941. CXXXII/9/.

4. A párhuzamosan sraffozott négyszögekkel diszített edényeken alkalmanként a belső, szemben egymásnak fordított háromszögeket sárgára, ill. vörösre festik /42/7/.

III. Szerves anyagú diszítések

Ez a diszitésmód elvétve korábban is ismert volt az Alföld neolitikumában, technikai vonatkozásaival Csalog J. foglalkozott. /Csalog 1966./

A Gödrösökben talált, és szerencsés módon megőrződött minták a csoport kapcsolatainak vizsgálatában egészen új szempontokat vetnek fel. Az ilyen stílusú minták festett formában igen gyakoriak az egei neolitikumban, nevezetesen a Dhimini kultúrában /Milojčić 1976./, de meg kell említenünk albániai előfordulásukat is /idézi: Sahachermeyr 1976. Taf. 12/.

IV. Plasztikus diszítések

1. A szakálhátú csoportra igen jellemzőnek tartott kiöntő /Kalicz-Makkay 1977. 90/ lelőhelyünkön összesen csak három példányban /63/2, 4; 64/13/ fordul elő. Ennek alapján fel kell tételeznünk, hogy a tiszai kultúra kialakulási időszakára kikerült a

használtából, ehhez hasonló képződmények pedig a perem alatti átfúrt kis bütyköt tekinthetjük /13. arcos/.

2. Bütykök. A házi kerámia rátett, ujjbenyomással tagolt bütykei a neolitikumban igen elterjedtek, azoknak különleges kulturális szerepük nincs.

Természetes, hogy a Gödrösökben is igen nagyszám-
ban kerültek elő, tábláikon csak kis válogatást közlünk belőlük /58/9-13; 65/4, 10 stb/.

3. Rátett, ujjbenyomással tagolt bordák.

Igen gyakoriak a szakálhátú csoportban, de ezek alkotják a szilmegi csoport legfőbb jellemzőit is. A Gödrösökben számos, nem csak ujjbenyomással, hanem beszurkálással diszitett darab is előkerült /61/1; 64/2; 65/3/. Ugyanitt kell megemlítenünk a bemélyített lencsesoros töredékeket is /60/1, 4, 8; 63/5; 65/4; 66/13; 68/14/.

Ezeket a diszitéseket tartjuk a szilmegicsoport különválasztása szempontjából alapvetően fontos leleteknek, éppen ezért feltűnő, hogy a csoport elterjedési területétől távol ilyen nagy számban fordulnak elő, hiszen a Gödrösök mellett Csókán /Banner 1960. XV/20-25/ Szegvár-Tüzkövesen /Korek 1973. XLVIII/9/; Tápé-Lebőn /Trogmayer 1957. XII/1, 3/ is előfordulnak. Erre a jelen-

ségre még visszatérünk.

4. Belülről kinyomott, hólyagos, esetenként szillemi bütyöknek nevezett dudorok, amelyekre ugyanaz áll, mint az előző pont alatt írottakra, jelentős mennyiségben találhatók meg a Gödrösökben /60/5; 65/7, 12; 67/7; 65/1, 2/, és a korszak más lelőhelyén is, Tordoson /Roska 1941. CXVII/9, 15/, Kökénydombon /Banner 1930. I/, Csókán /Banner 1960. XV/20-25/, Lebőn /Trogmayer 1957. I/29/, továbbá az északi területeken, a bükki kultúra telepein, Borsodon /Tompá 1929. XXIII/7/ és Békásmegyeren is /Tompá 1936. VIII/9/.

5. Edényfülek, amelyeket két nagy csoportra osztunk, kevésbé jellegzetesek a szalagfülek, leginkább köralakú átmetszettel /59/5, 9-12; 67/8/, továbbá a palackokon megtalálható, a nyakból vízszintesen kiinduló, majd derékszögben a vállra támaszkodó fülek. Ez utóbbiakhoz /62/1-3, 13; 63/14; 14/15-18; 18/9; 24/9/ tartozik a povádi típusú festés is. Ez a fülképzés valószínűleg déli eredetű, párhuzamait Csókáról /Banner 1960. IX/ és Tordosról /Roska 1941. CXX/8-10/ ismerjük.

Különösen a 22/3. alatt bemutatott, felmagasított fülképzés emlékeztet a bulgáriai, Karanovo III-tól elterjedt edényfülekre is.

Külön ki kell térnünk a szakálhádi csoport korábbi szakaszaiban igen gyakori, de lelőhelyünkön már egyetlen példányban sem képviselt diszitésmódra, amely szerint az edény falát teljes terjedelmében apró bütykökkel fedik /Kalicz-Makkay 1977. 90/. E diszítés hiánya fontos adat a Gödrösök, ill. a kialakuló tiszai kultúra kronológiai helyzetére. A kerámia statisztikai vizsgálatára a Gödrösök szokatlanul gazdag leletáradata adott lehetőséget. Tudott, hogy a korai neolitikum, nevezetesen a Körös kultúra sokkal gazdagabb töredékekben /Trogmayer 1968. 6/, de a középső neolitikum ásatásairól mindeddig nem értesültünk ilyen mennyiségű cseréptöredékről, ami valószínűleg oka lehet annak is, hogy statisztikai vizsgálatot mindeddig csak egyet ismerünk /Korek 1977. 44/, mégpedig a bükki kultúra vonatkozásában. Végző soron tehát ezirányú munkánkat a szakálhádi csoport tekintetében újnak kell tartanunk, éppen ezért sajnos semmiféle összehasonlító anyag nem áll rendelkezésünkre. Tisztában vagyunk azzal, hogy felosztásunk, elemzésünk jóformán kísérleti jellegű, táblázatunkat a jövőben esetleg javítanunk, finomítanunk kell majd. Ettől függetlenül az egyes diszítési típusokat korszakunk, a kialakuló

tiszai kultúra szakaszának jellemző arányban előforduló típusainak tartjuk, az arányváltozásokat pedig, amelyek más lelőhelyek vizsgálata nyomán feltehetően megismerhetünk, tükrözni fogják azt a folyamatot, melynek során a szakálhádi csoport kialakulásától kezdve módosul, majd átfejlődik tiszai kultúrává.

A két nagy objektum mellett felvettük vizsgálatunk körébe a 7. gödör leleteit is, azok ti. éppen átlépik azt a minimális határt, amelyen felül a statisztika a valós helyzetet tükrözni képes /1. táblázatokat/. Összességében véve nézve a diszített és diszitetlen töredékek arányát, igen jelentős eltérést látunk a két nagy objektum leletei között. Mielőtt ennek különös jelentőséget tulajdonítanánk, fel kell hívunk a figyelmet a két objektum funkcióbéli eltérésére, a 2. gödör hulladékgödör, benne ennek megfelelően több, mint 10.000 cseréptöredék és 18 kiegészíthető edény volt, míg az 1. házban az 5.500 töredék mellett 33 kiegészíthető edényt találtunk. Ez a funkcióbéli különbség önmagában is elégséges lehet arra, hogy a leletösszetételben különbségek lépjenek fel, noha természetesen gyanakodhatunk esetleges, de mindenképpen rendkívül csekély kronológiai különbségre is, amire vi-

szont egyetlen érvet sem tudunk felhozni, mindaddig, míg más lelőhelyek statisztikai vizsgálata nem áll előttünk; a két objektumot tehát gyakorlatilag egykorúnak kell tekintenünk.

Nem voltunk tekintettel a diszített töredékek származási helyére, csak a diszitetleneket választottuk szét perem- oldal- aljtöredékre, hogy ennek következtében némi támpontot nyerhessünk az itt összetört edények számára vonatkozóan. Ugyancsak nem térünk ki az egyes töredékek edénytípusba sorolására, tapasztalataink szerint ugyanis erre csak igen kevés esetben volna lehetőség. Nem lehet ui. elválasztani a vastagfalú edényeknél a hombárokat a fazekaktól, a középvastagok zöme mindenképpen a tálak közé, a vékonyfalúak pedig csaknem teljes egészükben a bombaalakú edények közé tartoznak. Ugyancsak nem szerepel a statisztikában a talpgyűrűk, ill. csőtalpak száma, ezek teljes talált mennyiségét bemutatjuk a 12. képen.

Táblázatunkat két szempont szerint állítottuk össze. Mindenekelőtt különbséget tettünk a különböző falvastagságok között, középméretül a 0,5-1 cm-es falvastagságot vettük. Vékonyfalúnak az ennél keskenyebb, vastagfalúnak az ennél szélesebb edénytöredékeket tekintjük. Ugy látjuk, hogy az

egyes lelőhelyeken, de az egyes objektumok között is jellemző adatot nyerünk ezzel a felosztással. A kerámia diszitése az, aminek alapján a neolitikum egyes csoportjait egymástól leginkább megkülönböztethetjük, legalábbis szűkebb időbeli és térbeli határok között, így például az Alföld középső neolitikumában. A szakálhádi csoport sajátosságait figyelembe véve el kellett választanunk a plasztikus és bemélyített diszeket, hangsúlyozva, hogy bemélyített diszek alatt ebben a vonatkozásban a bekarcolt szalag- illetve mezőkbe rendezett mintákat értjük, plasztikus diszek közé pedig a különböző dudorokat, bordákat, lencsediszeket soroljuk. Ezt a megkülönböztetést a korábban előkerült leletek és az azok alapján feltárt összefüggések miatt kellett így elvégeznünk. Feltűnő lehet, hogy a vastagfalúaknál nem szerepel szalagdisz, holott néhány töredék valóban előkerült, kivétel nélkül arcos edények hasáról, ahol a legnagyobb megvastagodás néha eléri az 1 cm-t, de az edények teljessége miatt ezeket is a középső kategóriába soroltuk.

Általánosan elfogadottá vált, hogy a rátett, ujjbenyomásokkal, vagy bevagdalásokkal, beszurkálással tagolt borda, méginkább a nádvéggel, vagy

hasonló eszközökkel beszurkált, bevágott sorok, főképpen pedig a belülről kinyomott hólyagos dudor a szilmei csoport jellemző diszítése. A Gödrösökben világosan kiderült, hogy az összes diszítésnek ezek több, mint egynegyedét alkotják. A fennálló nagy területbeli távolság miatt kizártnak kell tartanunk, hogy ezek a darabok importáltak legyenek, annál is inkább, mert más feltárásokon, a szakálhádi csoport területén ugyanezt a képet látjuk /Korek 1961., Kalicz-Makkay 1977. 157., Szénászký 1978/.

Különösen fontos, hogy a jelentősebb telepfeltárásokon, ahol nagymennyiségű házikerámia kerül elő, mindenütt jelentős a szilmei diszítések száma /Trogmayer 1957, Battonya környéki egyelőre publikálatlan ásatások/.

A szilmei az Alföld középső neolitikumának legkevésbé körülírt csoportja. A névadó lelőhelyről csupán néhány, éppen a csoport különválasztási kísérlete alkalmából célzatosan kiválogatott cserepet ismerünk /Kutzián 1967. 261/, az egyik közzétett kis ásatást Kemenczei T. vezette Bükkaranyos-Földváron. Az itt gyűjtött kerámia "nagyobbrészt a szilmei csoporthoz tartozik, sok ^{Bükk} késői és néhány festett cseréppel". /Kalicz-Makkay 1977. 123/. A csoportot illető másik ásatást Kalicz N. végezte

Zalkod-Csenkén. Itt egészen kicsi, az altalajig sem mélyedőgödröt tárt fel, benne a szilmei töredékek mellett bükki cserepek is voltak /Kalicz-Makkay 1977. 183/. Hasonló a felszíni gyűjtésből származó Eger-kisegedi leletek összetétele /Kalicz-Makkay 1977. 128/, a durvább kerámia a szilmei csoport sajátosságait viseli, míg a finoman iszapolt, vékonyfalú, jól kidolgozott darabok a bükki kultúrához tartoztak. Mindezek alapján a szilmei csoport kronológiai helyét a településeinek előkerült importok alapján jól láthatjuk, de feltétlenül várat még magára jellemzőinek körültekintő leírása, ma ugyanis csak annyit tudunk róla, hogy lelőhelyei sem a bükki, sem pedig a szakálhádi csoporthoz nem tartoznak, noha mindkettővel kapcsolatban állottak - amit az import leletek bizonyítanak.

Kő- és csonteszközök

A keramikus leletekhez képest a Gödrösök eszközkészlete igen szerény. A néhány pattintott kőeszköz anyaga főképpen obszidián és kova, a csiszolt baltáké serpentin.

Átfúrt kőbaltát egyet sem találtunk, minden darab kaptafa alakú.

Az 1. házban különleges lelet került elő, egy

hegyikristályból készült tárgy. Tudomásunk szerint e lelettipusnak ez a legészakibb előfordulási helye, a Bánát területéről már többet ismerünk. Meg kell említenünk mindennek előtt a három csókai darabot /Banner 1960. XXX/11/, és a zrenjanini kiállításon látható több aradaci példányt. A Vajdaságban is számos helyről került elő /Karmanski 1977. XV/1/.

A jugoszláviai kutatás amulettnek határozza meg, de találkozunk olyan nézettel is, amely szerint ezek a görögországi hegedűidolok északi, primitivebben kivitelezett formái lehetnek. A magunk részéről azt sem tartjuk kizártnak, hogy a Gödrösökben előkerült példány valamilyen rokonságban áll a balkáni-anatóliai labrys-ábrázolásokkal.

Ugyancsak intenzív déli kapcsolatokra utalnak a spondylus kagylóból készült tárgyak /69/1/. Egy átfúrt, szintén kagylóból készült ékszer /69/14/ jó analógiáját pedig Tordosról mutatjuk be /Roska 1941. LXXVI/6/.

A csontból készült tárgyak zömét az átfúratlan tűk alkotják, amelyek csaknem minden neolitikus lelőhelyen hasonló formában kerülnek elő. Ezen a téren egy ismeretlen rendeltetésű, sarkos kiképzésű tárgyat kell kiemelnünk /15/10/, aminek ugyancsak tordosi párhuzamait ismerjük /Roska 1941. LXXII/7/.

Az arcos edények hátsó nyaki ábrázolásairól jól ismert fésű eredeti példányai is előkerültek a Gödrösökben, ezek csontból készültek. Meg kell említenünk, hogy a 15/6. alatt bemutatott fésűvel teljesen megegyező alakú darabot láttunk a vésztői leletek szentesi kiállításán, de ezen kívül is kerültek elő hasonlóak, mindenek előtt Tordoson /Roska 1941.

LXXII/7/.

Tanulmányunk szempontjából a kő- és csonteszközök részletesebb, átfogóbb vizsgálata nem látszik indokoltnak.

T e l e p ü l é s

Egyedül a Battonya-Gödrösökben feltárt település alapján a kialakuló tiszai kultúra, vagy akár a szakálháti csoport településmódjára, a települések belső szerkezetére vonatkozó adatot nem nyerhetünk. Az egyetlen feltárt - bolygatott - ház az 1. ház volt. Benne a középső mélyedést apró, 5-6 cm átmérőjű, függőlegesen beásott karólyukak keresztelték. A ház területén nagy felszínen találtunk nagyobb, egybefüggő felületen átégett paticsrögöket, ami között számos összeillő töredék, fél-edény feküdt. Az edények alapján az egykori elhelyezési rendet csak töredékesen tudtuk megfigyelni, igen valószí-

nűnek látszik, hogy a feltárt terület keleti oldalán - ami nem jelenti egyúttal a ház keleti oldalát is - edények álltak. Ugyancsak edények álltak a középső részen is, mégpedig nagy, hombárszerű edények /6. kép/. Ez valószínűtlenné teszi, hogy a ház lakás céljait szolgálta volna, hiszen az edények mellett aligha férne el akár csak egy-két fekvőhely is. Véleményünk szerint ebben az építményben raktároztak. Lakás céljaira szolgáló építményt többet is ismerünk korszakunkból, ezeknek általában felmenő faluk van, ami számos részletmegfigyelés alapján fejlett ácsmunkára utal, de ezt a kérdést a két legjelentősebb teleplésfeltárás publikálatlan volta miatt nem tudjuk egyelőre részleteiben vizsgálni /Battonya-Parázs tanya, Vésztő-Mágori halom/. A rendelkezésünkre álló kisebb feltárások eredményeit a következőkben megkíséreljük összefoglalni.

Battonya-Gödrösökben Bálint A. egy házrészletet tárt fel, amelyet Kalicz N. - Makkay J. /1977. 86/ közöltek. Ezt az ásató sajnos közvetlenül a bolygatott terület mellett találta, így ez nem elégséges egy ház teljes rekonstrukciójához, nem világos ui, hogy a feltárás határa és a ház széle egybeesik-e?

Dévaványa-Simaszigeten egy házat tárt fel Korek J. /Kalicz-Makkay 1977. 86/. Ez 4x5 m alapterületű, a

földbe nem bemélyített építmény volt.

Dévaványa-Sártó /Korek 1961/15/ többretegű település, amelynek felső rétege a tiszai kultúrához tartozik, az alatta fekvő két réteg pedig részint a szakálhádi csoport, részint pedig a kialakuló tiszai kultúra leleteit nyújtotta. Ez alsóbb rétegekből egy ház került feltárássra, amelynek falát sorban leásott kis keresztmetszetű cölöplyukak alapján rekonstruálhatjuk. Ez az építmény is földfelszín feletti konstrukció volt.

A tiszai kultúra klasszikus lelőhelyén, Hódmezővásárhely-Kökénydombon az élet a kialakuló tiszai kultúra szakaszában indult meg, amint erre már többen rámutattak /Kalicz 1970., Korek 1972/.

A leletanyag és a feltárás mélységi adatainak összevetése során kitűnik, hogy itt számos, korszakunkhoz tartozó építményt tártak fel. Ilyen mindenekelőtt az 1929-es ásatáson feltárt 8. ház /Banner 1930. 72-/. Ez egyik oldalán félköríves, másikon szögletes záródású. Alapterülete 330x480 cm. Karólyukat itt nem sikerült megfigyelni, a ház alakját a megmaradt padló mutatta. Ugyancsak korszakunk lelete a 9. ház is /Banner 1930. 83/, amelyet közvetlenül az altalajra építették. Alapterülete 6x4,8 m, alakját itt is padlója alapján lehetett megfigyelni.

Az 1940-es ásatás is eredményezett korai házat a Kökénydombon. Az erről készült közlemény az egyes házalapokat szokatlan módon rétegeknek nevezi. Ennek megfelelően az I. és III. rétegek /Banner-Foltiny 1945. 11-/ korszakunk leleteit adták, ezek talán egybefüggően a kialakuló tiszai kultúra egy házat képezik. Alapterülete 4x5 m. Ugyanezen az ásatáson került elő a Szabó tanya mögötti I. réteg /Banner-Foltiny 1945. 10-/, amely mélységi adatai alapján tartozik korszakunkba, Méretei: 575x650 cm.

Az 1942-es ásatásból egy ház, az első származik a kialakuló tiszai kultúra időszakából /Banner-Korek 1949. 9-/. Mindaddig az az egyetlen kétosztású, jól megfigyelt ház korszakunkból.

Alapterülete 5x4,1 m.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a Kökénydombon feltárt épületek kivétel nélkül felszíni, padlóval készült építmények voltak, alapterületük alapján is alkalmasak lakóház céljaira. Fel kell tehát tételeznünk, hogy a középső neolitikum záró szakaszában a településeken többféle funkció számára többféle építményt emeltek, ill. süllyesztettek földbe.

Éppen Kökénydomb, valamint Szegvár-Tüzköves alapján

mondhatjuk, hogy legkésőbb korszakunkban kezdődött meg az élet a klasszikus tiszai kultúra nagy településeiben, azaz ez az a legkésőbbi időszak, amelyben a későbbi, klasszikus tiszai kultúra telljein megindult az élet. Egyetlen olyan tellt sem ismerünk ugyanis, amelynek ne lenne legalábbis késői szakálhádi előzménye, sőt, számos olyan került eddig feltárásra, ahol még korábbi, tehát tisztán szakálhádi rétegek alkotják a korai rétegeket. Így Vésztő-Mágori dombon, ahol a tiszai kultúrát két szakálhádi réteg előzi meg /Hegedüs 1977/, Battonya-Parázs tanyán /Szénászký 1978/, ahol a szakálhádi csoport vastag rétegsorát találjuk, Dévaványa-Sártón /Korek 1961/, ahol a település a szakálhádi csoport klasszikus szakaszában is lakott volt, és nem utolsósorban Tápé-Lebőn, ahol a kettős tell egyikét a szakálhádi csoport több korszakának egymásra települt rétegei adják /Trogmayer 1957/. Mindezzel szemben a tiszai kultúrában mindössze egyetlen olyan tell-szerű lelőhelyet ismerünk /Gorzsa-Czukormajor, Gazdapusztai 1963./, ahol hiányoznak a szakálhádi rétegek. Ennél a lelőhelynél tekintetbe kell viszont vennünk, hogy a középső és későneolitikum igen sűrűn megtelepült, tőle délre 5 km-re találjuk Tápé-Lebőt, ÉK-re pedig alig 2 km-re Kökénydombot. Valószínűnek tarthatjuk,

hogy ezek népességének egy része költözött át a Czukor-majorba, és itt élt tovább a késői neolitikum későbbi szakaszaiban is, sőt nem zárhatjuk ki azt sem, hogy itt is lehetett a településnek korábbi szakasza, hiszen a most folyó jelentős ásatások még nem érték el az altalajt.

E tények felismerése kényszerűen elvezet bennünket néhány korábbi megállapítás kiegészítéséhez, módosításához. Bizonyítást nyert, hogy az Alföld késő-neolitikus kultúrája, a tiszai igen jelentős déli kapcsolatokkal rendelkezett, balkáni összefüggéseinek legékezebb bizonyítéka a tellalkotás /Kalicz 1966./, de ezen kívül is számos vivmányt vett át a balkáni-anatóliai körtől /Makkay 1964/. Miután a tiszai kultúra telljei bizonyíthatóan korábbiak, mint a kialakult, méghozzá helyben kialakult tiszai kultúra, meg kell vizsgálnunk, hogy valóban csak a tiszai kultúra rendelkezett-e azokkal a különlegesen erős déli kapcsolatokkal /Makkay 1964./, vagy ezen vivmányok némelyikének Kárpát-medencei megjelenése esetleg korábbra datálható. E kérdés tanulmányozására a későbbiekben még jó alkalmunk lesz.

A Dél-Alföld tell településeire igen jellemző, hogy a tulajdonképpeni tell csak egy nagyobb, egyrétegű település központi részén jön létre, illetve

a valóságos helyzet ennek nyilvánvalóan fordítottja, a kialakult tell népessége nem fér el a központi részen, nagy külső területrészeket vonnak beépítés alá, amely területeket esetleg egy-egy érmeder földrajzilag is elválaszt a telltől. Ezt tapasztalhatjuk pl. Szeghalom-Kovácsalom /Ecsedy 1979/, Kökénydombon /Banner 1930./, Dévaványa-Sártón /Korek 1961./, amely a központi tell közül még mintegy 3 km hosszan és 800 m szélességben nyúlik el, Battonya-Parázs tanyán /Szénászký 1977./ és Szarvas-Pepi kertben /Csalog 1958./ is. Ásatások híján nem tudjuk eldönteni, hogy a jelenség magyarázatául szolgáló két lehetőség közül melyik fedí a valóságot. Egyik lehetőség szerint a telep lakosainak száma egy adott időszakban hirtelen megnő, a lakosság a korábban fennálló számos kis települést elhagyva a jelentősebb centrumba költözik, és ezek a centrumok alapterületük jelentős megnövelésével tudják csak az immigrálódó népességet letelepíteni. A jelenség másik magyarázatául nem kell jelentősebb beköltözést, a népesség hirtelen, robbanásszerű megnövekedését feltételeznünk, ezeken a tellszerű településeken fennállásuk minden, vagy csaknem minden szakaszában többen éltek, mint amennyien a központi részen elfértek,

a lakosság növekedését csak a természetes szaporulat adta. A kérdés eldöntését egyetlen módon tudjuk csak elképzelni, egy ilyen település külső területein ásatással kell megvizsgálni, hogy ezek a külső részek egyidősek, vagy esetleg különböző korszakokból származnak. Első esetben természetesen az első, másodikban a második nézet válik helyessé.

Az egymástól távolabb fekvő települések egymáshoz való viszonyáról, a település-hálózatról és -rendszerről az ásatások és terepjárások mai szakaszában még korai beszélnünk.

A tiszai kultúra kialakulásáról alkotott
nézetek fejlődése

A tiszai kultúra kialakulásának tanulmányozásánál úgy véljük nem szükséges áttekintenünk a kultúrára vonatkozó teljes kutatástörténetet az első leletek múzeumba kerülésétől egészen a legfrissebben megjelent tanulmányokig. Ezt a munkát igen alaposan elvégezte Korek J. /1973. 1-/, aki kandidátusi disszertációja első fejezetében összegyűjtött csaknem minden múzeumba került tiszai töredéket. Figyelmünket attól a pillanattól kell a kultúra kutatástörténetére irányítanunk, amikor a tiszai kultúra, mint néven nevezett önálló ősrégészeti egység megfogalmazást nyert, és így sor került a kialakulásáról vallott nézetek első módszeres kifejtésére.

Mint köztudott, az Alföld e jellegzetes neolitikus egységét Tompa F. nevezte el rendkívül találóan tiszai kultúrának /1929. 40/, habár hozzá kell tennünk, hogy a számos rokonvonás felismerése arra vezette, hogy a lengyeli kultúrától való különállás lehetőségét is elvesse, a két kultúrát egységes egésznek tüntesse fel. Mindazonáltal a környező déli és keleti neolitikus kultúráktól jól elkülönítette, kijelölte helyét egy kronológiai rendszeren belül is. Csak emeli eredményeit, hogy a még

abban az évben megindult hódmezővásárhelyi ásatások a Tompa F. által körvonalazott képhez lényegi, elméleti újdonságot nem túlzottan jelentettek.

Nem akarjuk ezzel persze az állítani, hogy Banner J. ásatásai kevés eredménnyel jártak volna, hiszen a kultúra tipológiájának megismerését főképpen a Kökénydombon feltárt számtalan töredék és mintegy 210 edény jelentette /Banner-Korek 1949. 23/. Talán úgy érzékeltethetjük ezt, hogy a Tompa F. által megalkotott vázat Banner J. ásatásai töltötték ki valóságos élettel.

Az a módszer, amit Tompa F. a tiszai kultúra kialakulásának jellemzésekor alkalmaz, tökéletesen megfelel a korszak szellemtörténeti áramlatának. Ezt közvetlenül érezhetjük olyan megfogalmazások olvasásakor, mint pl. hogy "a korai neolitikum végén még nem kell feltételeznünk a bükki kultúra alkonyát. Noha a kerámia sokat veszít szépségéből és technikai kivitelezéséből is, ezek a jelenségek még nem egy kihaló kultúra romjait jelentik." Talán nem tűnik túlzásnak, ha itt O. Spengler akkoriban igen divatos kultúra-elméletének régészeti vetületét sejtjük. A továbbiakban kifejti, hogy a főképpen mezőgazdasági termelést folytató nép a folyóvölgyekben előrenyomult, majd stílusában degenerálódva

átalakult tiszai kultúrává, amely elnevezésbe, mint már említettük bele kell értenünk a lengyeli kultúrát is, azaz az expanzió nagyobb mérvű és több égtáj felé irányuló volt.

A korábban érintett Dél-alföldi ásatások alig néhány év alatt sokszorosára duzzasztották a leleteket. Hódmezővásárhely-Szakálhát feltárása már akkor felvillantotta annak lehetőségét, hogy a tiszai kultúra nem az egyetlen, sőt talán nem is közvetlenül a Körös kultúrát követő neolitikus kultúra az Alföldön, de az itteni leletek igazi jelentőségére még sokáig nem derült fény, mint ahogyan a közismert nagy kőkenyidombi arcós edény /Banner 1930. 99/ eltérő sajátosságai sem tűntek fel sem az ásatónak, sem más, a korszakkal foglalkozó kutatónak. Ebben a vonatkozásban majd Banner J. egyik összefoglaló művét tekinthetjük jelentős kezdeti lépésnek /Banner 1940./.

Talán a leletek nagymérvű felszaporodásának is szerepe volt abban, hogy Tompa F. imént előadott eredet-elméletét Csalog J. revízió alá vonta /Csalog 1941. 1-/, és bebizonyította, hogy a bükki és a tiszai kultúrák egyidősek, ennél fogva semmiképpen sem származhatnak egymásból. Ennek alátámasztására felhozta azt a kevés antropológiai adatot, ami a vonaldiszes kultúra és a tiszai kultúra embere

közötti különbségre utal. Bizonyította, hogy a tiszai stílus alapjaiban tér el a bükkitől, közöttük a topográfiai is jól elhatárolható elterjedési körök érintkezési területén a szomszédi viszonyból következő keveredés jött létre. A tiszai kultúra eredetét pedig nem idegen területeken, hanem a hazai őskőkorban kell keresnünk. Ebben legfőbb bizonyítéka a szerves eredetű fonatminta, amely mintát a felsőpaleolitikus mezini csontlapokon is megtaláljuk. Tanulmányát ugyenebben a folyóiratban rövid vita követte, amelyben mind Tompa F., mind Csalog J. a maga igazát bizonygatta, ezúttal már meggyőző érvek nélkül.

Miután a tiszai kultúra az Alföld földrajzi határain belül helyezkedik el, a szomszédos jugoszláviai kutatás figyelme is korán kultúránk felé irányult. Eredetének vizsgálata szempontjából M. Garašanin egy tanulmánya vet fel fontos szempontokat, nála találjuk meg ugyanis először az olténiai Boian kultúrával való összefüggés lehetőségét /Garašanin 1950. 130/.

Ugyanekkor V. Milošević is vizsgálta a kultúra kronológiai helyzetét, mint a balkáni és a közép-európai neolitikus művelődések közötti fontos összekötő kapocsát /Milošević 1949/. A tiszai kul-

túra kronológiai helyét Móra F. lebői leletei alapján Vinca B 1. és C között jelölte meg. Ugyanakkor a lebői import leletek alapján feltételezte a tiszai kultúra és a zselizi csoport érintkezését is /Milojčić 1950. 118/.

A tiszai kultúra eredetének kérdésében ettől kezdve egészen a hatvanas években fellendülő régészeti tevékenységig lényeges új elmélet, újabb adatok nem láttak napvilágot. Banner J. tanulmánya volt az első, ahol nyomtatásban a szakálhádi csoportról olvashatunk /Banner 1961. 211/, sajnos anélkül, hogy általános utalásokon túlmenően megismerhetnénk itt a csoport jellemzőit, vagy legalább egy-két ismervét. A mi szempontunkból viszont jelen esetben csak annyi a fontos, hogy megállapította; a Körös és a tiszai kultúrák között egy korszaknyi idő különbség van, így a leginkább érthetetlen kérdés, hogy ti. az Alföld két nagy neolitikus kultúrája között miért nincs semmiféle összefüggés, megoldódott.

Banner J. szerint tehát a "Körös kultúra hatását mutató szakálhádi csoportra települt a tiszai csoport, amelyből majd a Lebő-Gorzsa típus fejlődött ki". /211/ Nyilvánvaló, hogy ezen megállapítások megtételéhez elengedhetetlenül szüksége volt az akkor újonnan közzétett fontos és gazdag leletanyag,

a lebői ásatás /Trogmayer 1956/ ismeretére, amelynek elméleti megállapításait is magáévá tette.

Igy az egymásutániség kérdése megoldódott, de annak összefüggései, azaz nemcsak, hogy mikor, de az is, hogy milyen összetevőkből jött létre a tiszai kultúra, még nem váltak világossá.

Makkay J. a kultúra déli, mezopotámiai, anatóliai összetevőit hangsúlyozta /Makkay 1964/. A kultúrára jellemző 13 típus vizsgálata nyomán egyértelműnek tartjuk, hogy a tiszai kultúra kialakulásához a végső ösztönzést egy kisázsiai csoport beköltözése adja, mégpedig az al'Ubaid periódus idején, amellyel a tiszai kultúra feltétlenül egyidősnek tekinthető. Nem foglal ilyen élesen állást Kalicz N., aki a bevándorlás mellett erős déli hatások lehetőségét sem zárja ki, megjegyezve viszont, hogy ezeket a hatásokat is emberek közvetítették /Kalicz 1965. 38/.

Ugyanebben az előadásban a lebői tellről beszélve megállapította, hogy míg az Alsóhalom tisztán a tiszai kultúra települése, a Felsőhalmon a tiszai kultúra és a vonaldiszes kerámia keverten fordul elő, amely keveredésnek magyarázatát a jövő kutatásra bízta /39./. Lényegesen közelebb jutottunk a bennünket foglalkoztató kérdések megoldásához, amikor Kalicz N. és Makkay J. az 1965-ös szegedi

régészeti konferencián elhangzott előadásukban a szakálhádi csoport rövid, lényegi jegyeket kiemelő jellemzését adták, feltételezve, hogy a szakálhádi csoportnak különleges szerepe van a tiszai kultúra létrejöttében /Kalicz-Makkay 1966. 39/, sőt Kalicz N. későbbi megállapításai szerint a tiszai kultúra kifejezetten helyi fejlődés eredménye, amit a Vinča-Tordos kultúra felőli igen erőteljes hatások érték /Kalicz 1976. 2. 35/. Ezt követően a magyarországi neolitikumról írott összefoglalásában Kutzián I. foglalkozott a tiszai kultúra kialakulásával. Szerinte teljesen kifejezett motívum- és formakincsének datálása a Vinča-Tordos kultúrával és a szakálhádi csoporttal való együttélése alapján lehetsége /Csóka, Tordos, Szakálhát, Tápé-Lebő A stb/. Megállapítja továbbá, hogy Tápé-Lebő B-n a tiszai kultúra még jelentősebb szerepet játszik, de tőle keletre, Gorzsán már kevésbé /Kutzián 1966. 265/. Attól eltekintve, hogy Gorzsa-Czukor major Tápé-Lebőtől nem keletre, hanem néhány km-re északra, továbbá a köztük húzott egyenes folytatásától kissé keletre még Kökénydomb fekszik, tehát e példa nem helytálló; itt találkozunk először azzal a nézettel, hogy a tiszai kultúra "tisztá formájában" csak egy egészen szűk sávban terjedt el a Tisza mentén. Ezt fejleszti

tovább Korek J., aki már egy különálló békési csoportról beszél, sajnos anélkül, hogy itt a csoport egyetlen jellemző vonását is ismertetné, azon általános megjegyzésen kívül, hogy a vonaldiszes kerámia itt a tiszai diszitő elemekkel keveredik. /Korek 1967. 15/.

Az itt elmondottak szerint "a kialakuló tiszai kultúrában azután a vonaldiszes kerámia feladja önállóságát és a tiszai kultúra és a vonaldiszes kerámia elemei közösen jelennek meg a III. stilusban. Közösen vannak meg mind a Lebő-szakálhāti, mind a békési csoportban." Bár itt nem esik szó róla, nyilvánvaló, hogy a szerző a Dévaványa határában végzett feltárásaiban látja a békési csoport sajátos megjelenését /Korek 1961/, ugyanide sorolva még az öcsödi /Korek 1980/ és Békés-povádi /Trogmayer 1962/ leleteket is. Világos tehát, hogy ezzel a feltételezéssel Korek J. élesen kettéválasztotta a szakálhāti csoport Csongrád megyei és Békés megyei megjelenési formáit, holott ezellen legékebben a tápéi és az általa feltárt Szegvár-tüzkövesi leletek szólnak.

A tiszai kultúra kialakulása szempontjából a leginkább értékelhető, és valamennyire legalább közétett anyagú lelőhely Tápé-Lebő, a kettős tell Felsőhalom része. Itt legkorábban Reizner J., majd Móra F. ásott, leleteik a Móra Ferenc Múzeumban

találhatók. Az 1956-os ásatás leleteit a korábbi kutatások összefoglalásával együtt Trogmayer O. /1957./ közölte, majd a következő, 1965-66-os feltárás alkalmat nyújtott számára arra, hogy egy előadásban tisztázza a lelőhellyel kapcsolatban felmerült legfontosabb kérdéseket, ugyanakkor összegyűjtse a korszak leginkább szembetűnő leleteit. /Trogmayer 1967. 467-/. Eszerint a szakálhádi csoport és a tiszai kultúra közötti kapcsolatok vizsgálatánál csak indirekt bizonyítékok állnak rendelkezésünkre, írja, az idősebb tiszai horizont csak a Felsőhalmon található meg. A vinčai stratigráfia alapján megállapítja, hogy a szakálhádi csoport Vinča B₁ korú, míg a tiszai kultúra a Vinča B₂ végétől követhető nyomon, élete a Vinča C-be nyúlik át. /Trogmayer 1967. 476/.

A tiszai és lengyeli kultúrák kapcsolatát vizsgálva ~~tanulmányozza~~ Kalicz N. a kultúra kialakulását ugyancsak Vinča B/C körüli időre teszi /Kalicz 1973./.

A tiszai kultúra Tompa F. alapvető munkáját követő első nagy monográfiája 1973-ban készült el /Korek 1973./.

Itt a szerző külön fejezetet szentel a kultúra kialakulásáról vallott nézetei kifejtésének. Ebben alapvetően feltételezi a tiszai

kultúra és a szakálhádi csoport közötti kölcsönös érintkezést, ill. az együttélést is, ugyanakkor egyre elfogadhatóbbnak tartja annak feltételezését, hogy a tiszai kultúra egyik komponense a szakálhádi csoport. A tiszai kultúra korai szakaszában együttél a szakálhádi csoporttal, majd a második fejlődési szakasz a klasszikus tiszai fellépését jelenti. Ezt a nézetet leletekkel is alátámasztaná Dévaványa-Sártó, ahol a település utolsó szakaszában a kifejlődött tiszai kultúra átveszi az uralmat. /Korek 1973. 374-/. Az itt kifejtett nézet igen tanulságos kísérlet két összebékíthetetlen elmentét feloldására. Vagy feltételezzük a tiszai és a szakálhádi együttélést, vagy pedig kronológiai, származási összefüggést tételezünk. Párhuzamosan a két elv nem állhat fenn. Az együtt talált szakálhádi és tiszai jellegű töredékek nem együttélés, hanem egy folyamat jelei, mint ahogyan világosan különbség tehető a két kultúra között akár a vinői stratigráfia, akár a más területekről ismert import leletek alapján. Annak állítása viszont, hogy a szakálhádi és tiszai népesség egymás mellett is élhet, arra a kényszerű következtetésre vezet, hogy a tiszai kultúra beköltözése lényegi, alapvető népességváltást jelentett az Alföldön -

ami a két kultúra számos rokonvonását látva legalábbis valószínűtlennek tűnik.

A rendkívül jelentősnek tartható Vésztő-mágori tell leletei még jobbára közöletlenek. Fontos azonban megemlítenünk, hogy egyetemi doktori disszertációja szerint az ásató a legalsó rétegben a szakálhádi csoport leleteit találta, amit két átmenetinek tartható, a szerző szóhasználatával korai-tiszai, Vor-tiszai réteg követett. Sajnálatos, hogy ebből a szerző azt a tanulságot vonta le, hogy "a vastag köztes réteg valószínűtlenné teszi a szakálhád-tiszai direkt leszármazási kapcsolatot" /Hegedüs 1977. 50/.

A bizonyító leletek ismeretének hiányában kénytelenek vagyunk eltekinteni e lelőhely értékelésétől.

A legutóbbi időben került feldolgozásra Csalog J. Szentes-ilonaprati leletanyaga, ahonnan korábban csak néhány fontosabb darabot ismerhettünk /Csalog 1966./. A teljes leletanyag feldolgozása nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy ezen a lelőhelyen is a kialakuló tiszai kultúra népe lakott /Horváth 1979./. Makkay J. újabban megjelent tanulmányaiban ismét egyre inkább a tiszai kultúra és a szakálhádi csoport lényegében vett elválasztására törekszik.

Elsősorban a tell települési mód az, ami szerinte a tiszai kultúrát lényegileg elválasztja vonaldiszes kultúrák előzményeitől /Makkay 1978. 181/, ami egy-

szerűen nem fedi a valóságot, gondoljunk csak Tápé-Lebő, vagy Battonya-Parázs tanya több méter vastag szakálhádi telljeire. Ugyancsak a tiszai kultúra idegen eredetére utal szerinte az is, hogy rövid fejlődés után nyomtalanul eltűnik /Makkay 1978. 182/, így ezt feltételezve azt kellene mondanunk, hogy a Gorzsa csoportban már nem lelhetők fel a tiszai vonások, ami megintcsak a tényekkel szembenálló állítás lenne, vagy ha a gorzsai csoportot még szervesen a tiszai kultúrához tartozónak tekintenénk, akkor a tiszapolgári kultúrát kellene idegen jelenségnek tartanunk, ami nehezen volna elképzelhető /Kutzián 1972./.

A szakálhádi csoport és a tiszai kultúra elválasztása, amelyet itt Makkay J. kifejt a fentiekkel éppen ellentétesen jelenik meg másik tanulmányában, ahol a kronológiai táblázat, illetve érvelése is szakálhádi-tiszai átmeneti periódust tételez fel, amivel természetesen egyet kell értenünk. /Makkay 1978.2/.

Röviden tehát a legutóbbi években két kérdés körül láthatunk vitát, a szakálhádi csoport és tiszai kultúra kronológiai viszonya, amit lényegében véve eldöntöttnek tekinthetünk; illetve egymáshoz való kapcsolatuk, e kapcsolat intenzitása és minősége,

amely vonatkozásában még nem látjuk tisztán a helyes és végleges álláspontot.

A tiszai kultúra kialakulása a Délkelet-európai neolitikumban. A korszak térbeli és időbeli kapcsolatai.

A dunai import árú régóta ismert a macedóniai neolitikumban /Grundmann 1934. figs. 5-6/, interpretációjuk viszont számos eltérő vonást visel.

A terület egyik legkiválóbb teoretikusa,

F. Schachermeyr számos tanulmányában, ill. monografikus összefoglalásaiban bandkeramikus bevándorlást tételez fel /legutóbb 1976./, noha ezt az elméletet első megjelenése óta számosan vitatták.

A korábbi szórványos leletek új megvilágításba kerülhettek, amikor a thessaliai német ásatások során több, hiteles körülmények között előkerült töredéket közölt V. Milošević /1960. 22-/, amelyek Kárpát-medencei kapcsolata nyilvánvaló volt, de közelebbi meghatározásuk éleshangú viták kiindulópontjává vált. Ennek lényege nem terminológiai kérdés, mint ahogyan azt V. Milošević egy jegyzetében megemlíti /Milošević 1976. 9/, hanem az, hogy a datált Oztaki rétegekkel vajon a szakálhádi

csoport, vagy pedig annak utóda, a tiszai kultúra egyidős; azaz a thessaliai Otraki időszakkal a Kárpát-medence középső-, vagy későneolitikuma tartozható egyidősnek. Miután a szakálhádi csoport jellemzőit igen nagy pontossággal ismerjük, a magunk részéről ezt a kérdést a magyarországi kutatással összhangban /Kalicz-Makkay 1977./ eldöntöttnek tekintjük, amely nézet alátámasztására más, újabb leletek is utalnak. Deshayes /1970. 803/ a szakálhádi csoport kerámiájához igen közelálló töredéket mutat be Dikili Tashról, amelynek feltehető Vinča B/C jellegét Makkay J. /1976. 275/ írja le.

A Gödrösökben vált nyilvánvalóvá, hogy korszakunkban igen gyakran tekinthetők a koncentrikus körös diszítésű tálak, amelyekhez teljesen hasonlóak Servián kerültek elő /Heurtley 1939. 146/, sőt ugyaninnen a battonyaiakhoz hasonló csontfésűk is ismeretesek /Heurtley 1939. 165/.

Meg kell jegyeznünk, hogy a koncentrikus körös diszítés kissé korábban is megjelenik Tessaliában /Hauptmann-Milojčić 1969. VII/6/, ami igen fontossá válhat a szakálhádi csoport kezdeteinek kronológiai megítélésében.

Igen távoli jelenségnek, de mégis megemlítendőnek kell tartanunk a hengeres vállra és öblös hasra

támaszkodó sarkos fülképzést, ami többek között Lapithoson is előkerült /Schaeffer 1948. 196/. Ez az összefüggés viszont lehetővé teszi, hogy leleteinket távolabbi, anatóliai leletekkel is kapcsolatba hozzuk /Weinberg Ber. Hamburg 282/.

A Dimini kultúra végén V. Milojčić szerint bizonyos törés figyelhető meg, és ez csaknem azonosnak tűnik a Vinča B/C töréssel /Milojčić 1959. 65/, amelynek jeleit korábban Butmir, P otporanj és Gradac leletei között fedezte fel /Milojčić 1949. 284/. Ez a M. Garašanin által gradaci fázisként /Garašanin 1968. 313/ elkülönített önálló Dél-morvai egység. Jellemzői a megvastagított peremű lapos tálak, alacsony csőtalpas edények, párhuzamos kötegekben bekarcolt minták, metopes meandroidok stb. A magunk szempontjából igen figyelemreméltó, hogy a szakálhádi csoport tipikus, vállra támaszkodó, szögletes fülképzése /Stalio 1972. III/43/ és kiöntője /uo. III/33/ is megtalálható itt, a korszakunkban elterjedő, majd a tiszai kultúrában is használatban volt lapos tálak /uo. I/7/ mellett. Ezt az átmeneti szakaszt M. Garašanin a gradaci bekarcolt ornamentikát Karanovo IV-hez hasonlítva, azt azzal egyidősnek tartva, párhuzamba állította a Boian-Gumelnita

közötti, Petru Raresen feltárt és arról elnevezett átfejlődési szakasszal /Milojčić 1968. 314/, amiről a későbbiekben még részletesebben beszélünk.

Ugyanez az átfejlődési szakasz található meg Predionca II /Glišić 1964. 52/ és Fafos Ib /Glišić-Jovanović 1961. 22/ leletei között is.

A korszak stratigráfiai szempontból való legjobb megfigyelési lehetősége Supskán adódott. Itt az 5. rétegben sikerült ezt az átmeneti fázist elkülöníteni /Garašanin-Garašanin 1979. 79/. Kelet-Bosznia és Vinča rétegsorait a varoši stratigráfia alapján lehetett párhuzamba állítani. Eszerint a varoši III/II horizont éppen a Vinča B/C váltásnak felel meg /Benac 1961. 2., 77/. A korszak különleges jelentőségű átmeneti időszak, több jellegzetessége miatt "ist dies nur ein Übergangsstufe, obwohl es einigen Eigenschaften nach ein eigenes Stratum sein könnte" /Benac 1961. 2. 74/. Ugyanez a korszak volt megfigyelhető a talán legjelentősebb butmiri lelőhelyen, Obre II-n, ahol a butmiri kultúra legkorábbi leleteit sikerült elkülöníteni /Benac 1973. 166/.

A magunk részéről már azt is igen fontosnak tartjuk, hogy a későneolitikus Butmir kultúra névadó tell településén éppen úgy a Vinča B/C időszakban

kezdődik meg az élet, mint a tiszai kultúra klaszszikus településein, Kökénydombon, vagy Szegvár-Tüzkövesen, de emellett néhány keramikai összefüggés is megfigyelhető a két terület között, feltehetően a vinčai kultúra közvetítésével, vagy talán mindkét területen vinčai inspirációra.

Igy például a Gödrösökhöz képest szinte azonosnak mondható sakktábladisz /Fiala-Hoernes 1895. VI/10, 12, 15/, az edény felszínének bevagdálósos sorokkal való díszítése /Fiala-Hoernes 1895. VII/10/ azonos módon megvan a Gödrösökben is /43/1-10/, és nem utolsósorban kell kiemelnünk a rátett, újjbenyomással tagolt bordával határolt belülről kinyomott "szilmeji" büttyköt Butmir leletei között /Fiala-Hoernes 1895. IX/2/!

Feltétlen tényként kell elfogadnunk, hogy a butmiri kultúra, amelyet sok szál fűz össze a szlavóniai-dunántúli Sopot-Bicske kultúrával, kialakulási szakaszában megjelenik már a Vinča B/C váltás idején /Gimbutas Anza/.

A Sopot kultúrát S. Dimitrijević ismerte fel és írta le, belső tagolását is elvégezte. Tárgyalt korszakunk az ő beosztása szerinti II. fázisnak felel meg /Dimitrijević 1968./, ezen belül éppen az átmeneti időszakot Brezovljani tipusként különítette el /Dimitrijevic 1978. 122/.

Kalicz N. és Makkay J. felismerték a Sopot kultúra dunántúli előfordulását, tanulmányukban az itteni leletanyagot fontos lelőhelye alapján Sopot II-Bicske névvel illették /Kalicz-Makkay 1972. 15-/. A dunántúli leletek számos összefüggést mutatnak a Dél-Alfölddel. Az alacsony talpgyűrűs kis tál /Uo. 2/8 kép/ és az alacsony ivelt csőtalp /Uo. 2/6 kép/ is megtalálható a Gödrösökben, továbbá jól felismerhető néhány más táltípus is. Egyetértünk szerzőkkel, amikor Dimitrijević keltezését kissé módosítják, és a Sopot II-Bicske korszakot Vinča B/C váltására teszik /Uo. 12/, ugyanakkor tanulmányukat helyesbíteniük, vagy sokkal inkább ki kell egészíteniük azzal, hogy az Alföldön éppen a tiszai kultúra kialakulási időszaka az az önálló - ha mindeddig önálló névvel nem is nevezett - horizont, amely a Sopot II-Bicske kultúrának megfelel, hiszen vannak értesüléseink arról is, hogy éppen a kialakuló tiszai kultúrának megfelelő rétegben bicskei párhuzamot mutató leletek kerültek elő a vésztői mágori dombon is, noha ezeket a leleteket egyelőre csak leírásukban tanulmányozhatjuk /Hegedüs 1977. 47/. Ugyancsak publikálatlan leletek alapján állított össze Makkay J. újabb kronológiai táblát /Makkay 1978. 2. 28/,

ami sajnos nem követi a Délkelet-európai neolitikus és rézkori időrendről megjelent nagyszabású tanulmányait /Makkay 1976. 270/ elveit. Itt ugyanis a korábbi állásfoglalásaihoz képest sok vonásban új, és magyarázat nélkül hagyott elmélettel állt elő. Nem tudjuk, mit takarhat az egyetlen lelőhely által sem képviselt Sopot-Bicske-Lengyel átmenet, annál kevésbé, minthogy a Sopot-Bicske II már önmagában is azonos időben szlovákiai kutatás Vor-Lengyel horizontnak nevezett időszakával, ami pedig éppen a lengyeli kultúra kialakulási időszakát jelzi. Legyen elég csak arra hivatkoznunk, hogy a bicskei sírok leleteit éppen a Vor-Lengyel időre keltezik /Pavuk 1962. 15/. Ugyancsak kérdéses, hogy a korábban igen helyesen szakálhátí-tí-szai átmenetinek tartott bicskei import leleteket /Kalicz 1970. 17/ miért kellett korai tiszaivá minősítenie? Így sémáját egyelőre logikai felépítésű konstrukciónak kell tartanunk, amely nélkülözni látszik a történeti tartalmat.

A Sopot-Bicskei kultúra közvetlen környezetében, attól nyugatra és északra ebben az időben a lengyeli kultúra kialakulási szakasza, a Vor-Lengyel horizont népe élt. "Es handelt sich hier ... um einen selbstständigen Horizont, der auf

seinem Verbreitungsgebiet historisch den Kulturgruppen des Lengyel-Umkreises vorangeht.

Natürlich ist er als Horizont mit einer Stufe oder Phase im archäologischen Sinn nicht gleichzustellen" /Pavuk 1962. 14/.

Nagyon világosan látszik itt is, hogy a Vor-Lengyel Horizont önállóságának, ill. a lengyeli kultúrától való elkülönítésének kérdése legalább is terminológiai kérdéseket vet fel, éppen úgy, mint a boszniai lelőhelyek esetében a középső és a késői neolitikum közötti átmenet, ill. hiatus. Itt úgy látszik, hogy a lengyeli kultúra geneziséét egy erős déli áramlás mellett helyi alapokon kell elképzelnünk, és ez az áramlás éppen a Vor-Lengyel Horizont kialakulását jelenti /Lichardus 1962. 54/. Időben ez a Vinča B2-C1 váltás körülre datálható (Točik 1969. 451/.

A Dél-Alföld kapcsolatainak tanulmányozásánál sem lebecsülendő, hogy a szakálhádi csoport igen jellegzetes kőbuzogánya Senica /Szenna/ mellett is előkerült /Pichlerová 1961. 39/, a Gödrösök arcos edényeiről jól ismert egyik minta pedig Velke Hostéról ismert /Lichardus 1961. 50/, amelynek déli, nevezetesen csókai kapcsolataira J. Lichardus is felhívja a figyelmet. Ugyanitt kell

megemlitenünk, hogy Dévaványa-Sártón egy bányagödör falában késői szakálhádi cserepek között vörös inkrusztált bükki töredékeket találtunk /publikálatlan a MMM-ban/, ami ismét megerősíti kronológiai felfogásunkat, a vörös és sárga inkrusztáció ui. a bükki kultúra fiatal szakaszában fordul elő /Lichardus 1969. 229/, sőt ennek vége a középső és késői neolitikum közötti átmeneti periódusba nyúlik /Lichardus 1974. 106/. A magunk részéről is meg kell tehát erősítenünk Točík-Lichardus /1966. 10/ véleményét, akik felismerték a kialakuló lengyeli kultúra vizsgálatánál annak a szakálhádi csoport fiatal szakaszával való egyidejűségét. Ez az egyidejűség következik egyébiránt önmagában abból a tényből is, hogy a kialakult lengyeli és tiszai kultúrák egyidőben lépnek fel a Kárpát-medencében, amit Kalicz N. /1970/ főképp az aszódi leletek alapján meggyőzően bizonyított.

A Balkán és Közép-Európa között az egyik út a félsziget nyugati oldalán vezet, nem kevésbé fontos azonban megvizsgálnunk, milyen események történtek ezidőben a keleti, Bulgáriát és Romániát magában foglaló úton, annál is inkább, hiszen régóta feltételezett az, hogy a Boian kultúrának része volna a tiszai kultúra kialakulásában.

/Garašanin 1950; Kutzián 1963. 509/. Kétségtelen, hogy bizonyos hasonlóságok fellelhetők a két kultúra vonatkozásában, de részünkről a szoros genetikai összefüggést túlzó következtetésnek tartjuk. Feltűnő viszont, hogy a D. Berciu által feltárt Petru Raresi településen az I. rétegben, ami éppen tárgyalt kultúránknak megfelelő szint, megtalálhatunk néhány szakálhāti-tiszai jellegzetességet. Így pl. az I. sz. arcok edény piros-fehér négyzetetrácsos mezője pontos, ha úgy tetszik azonos megfelelőjét látjuk /Berciu 1937. 21/.

Ugyanitt az oltár, ill. madárnyak sarkos dísz is megtalálható /Uo./, sőt a szakálhāti csoport egyik fő jellemzője, a vörös pasztózus festés sem idegen a Petru raresi kerámiától /Berciu 1937.

49/. A réteg, ahol fenti analógiáinkat találtuk Tangarun az alatta fekvő Boian, és a fedő Gumelnita A₁ rétegek között fekszik. Ezt az átmeneti fázist legkorábban Rosetti /1934. 6-/ figyelte meg a vidrai településen, majd tanulmánya nyomán számos újabb vonással gazdagodtak ismereteink, amelynek összefoglalását E Comsa /1974.

16-/ adta. Ez az átmeneti fázis Bulgária területén a Várna és a késői Maritza kultúrákkal

/Maritza IV/, Olténiában a késői Vădastra II-vel,

Moldvában pedig a Precucuteni kultúrával érintkezik. Igen jellemző, amit a korszak egyik fő ismérveként E. Comsa leírt: Übergangsstufe zur Gumelnita-Kultur /in der die Gumelnita-Elemente vorzuherrschen beginnen. /Comsa 1974. 27/.

Ennek az átmeneti korszaknak ÉK Munteniában a Precucuteni kultúra felel meg /Cantacuzino-Morintz 1963. 51/, noha a Precucuteni kultúra valószínűleg tovább él, azaz a tiszai kultúra már kialakult szakaszát is megéri, amihez adatokként értékelhetők a kúpos, átfúrt fedők /Marinescu-Bîlcu 1974. 248/61/, amelyek a korai tiszai kultúra leletei között Battonya-Formosán /publikálatlan a MMM-ban/, és Békés-Povádon /Trogmayer 1962/ számos példányban kerültek elő. Legvalószínűbb, hogy korszakunk a Precucuteni II. szakasszal egyidős, amelyre többek között az itt is előforduló koncentrikus körös diszitések is utalnak /Alexandrescu 1961. V/8/.

Erdély és a Bánát területén ebben az időszakban a vincai kultúra élt, illetőleg Erdély belső területein lassan a Petreşti kultúra felé átfejlődött /Vlassa 1963. 485-/. Igen jellemző, és fontos, ahogyan a korszak ismertetését összefoglaló munkájában G. Lazarovici bevezeti: Vinca B₂/C ist

nicht eigentlich eine Phase, sondern eine Entwicklungsstufe der Vinča-Gemeinschaften, die sich in manchen Siedlungen feststellen lässt. /Lazarovici 1976. 210/. Azaz határozottan érezhető a korszak kissé ingadozó megítélése éppen úgy, mint ezt Varoš esetében is láttuk, nevezetesen mennyiben tekinthető önállónak ez a fejlődési szakasz.

Mindenesetre - és ez a területi közelségnek is köszönhető - számos közös vonást fedezhetünk fel a Bánát és Battonya leletei között. Mindenekelőtt ezek közé tartozik a széles, lapos tál, amely a tiszai kultúrában végig használatban lesz majd, és amelynek gradaci megjelenését már láttuk, Zorlentu Mare II. rétegében jelenik meg /Lazarovici 1973. Fig. 12/, továbbá a Gödrösökben számos példányban is. Ugyanigy a sraffozott négyzethálós minta, amelynek gödrösökbéli előfordulásához a legjobb analógiát éppen itt találjuk /Uo. 13/8/, eltekintve vinčai, már számos helyen idézett /Kalicz 1970/ példányától. A kisebb edények közül a kissé magasított testű, finom, vékony falú csésze /Lazarovici 1973. Fig. 13/8/ és a durvább, homokkal soványított anyagú, hasán négy bütyökkel ellátott csésze /Lazarovici 1973. 13/9/ mutatja a közeli kapcsolatot a Gödrösök /21/14/ és Zorlentu

Mare között.

Románia nyugati határterületein, az Alföld keleti peremén, ahol a Vinča B/C leletei önálló telepeken már nem találhatók meg, tisztán szakálhádi, illetve szakálhádi-tiszai átmeneti jellegű települések vannak. Ezek sorában a régóta ismert Paulisi /Ópálos/ leleteket /Kalicz-Makkay 1977. 188/ említjük először, kiegészítve az utóbbi időkben előkerült Dud-Valea Lupului és Cicir lelőhelyek /Padureanu 1973. 397/ feltétlenül a szakálhádi csoportba, illetve annak legfiatalabb szakaszába tartozó leleteivel. Fontos helyet foglal el a romániai szakálhádi lelőhelyek körében Gyulavarsánd-Vezeristyehalom /Vîrsand-Viezuriște/, ahol a nagy alföldi tellekkel megegyezően az alsóbb rétegek szakálhádi jellegű leletanyaga fölött a kifejezett tiszai kultúra emlékeit találjuk /Popescu 1956. 89-/. Ezeken a területeken kell tehát a szakálhádi csoport és a Vinčai kultúra között határvonalat keresnünk. Bizonyítható, hogy a tisztán vinčai népségek nem lépték át a Marost, hanem annak déli ágáig terjedtek el, amint ezt M. Garašanin is megállapítja; a tiszai kultúra déli határa az Aranka-Maros-Tisza vonal /Garašanin 1950. 128/, és ezt a megállapítást

feltétlenül magunkévá kell tennünk a kialakuló
tiszai kultúra vonatkozásában is, hiszen a M.
Garašanin által itt közölt lelőhelyek jórésze mai
tudomásunk szerint már a szakálhádi csoporthoz so-
rolandó.

Az alföldi neolitikum déli, bánáti kapcsolatainak
vizsgálata szempontjából alapvető jelentőségű Gh.
Lazarovici /1979/ összefoglaló munkája. A Battonya
környéki lelőhelyek, amelyek minden kétséget kizá-
róan az Alföld jelentős területein élt szakálhádi
csoporthoz tartoznak, igen szoros összefüggést mu-
tatnak a Lazarovici által már korábban /1973/ el-
különített, de itt részletesen taglalt Bucovaţ
csoporttal. Kapcsolataik különösen szorosak vol-
tak a Bucovaţ III. fejlődési szakaszban /Lazarovici
1979. 155/, ami éppen a Gödrösökben feltárt tele-
pülés kora. A hólyagos dudor /fig. 17/ és más,
szilmeginek tartott diszitések /uo./, illetve a
szakálhádi csoport jellemzői /fig. 18-19/ éppen
olyan együttesben találhatók itt meg, mint pl. a
Gödrösökben. Emellett a Bucovaţ csoport elkülöni-
tését jól indokolja annak a vinčai kultúrával való,
a szakálhátinál lényegesen szorosabb összefüggése
/Lazarovici 1979. 143-/.

A kialakuló tiszai kultúra anyagi műveltsége feltehetően innen, délről kiindulva terjedt el észak felé a szakálhádi csoporttal határosnak tekinthető késői, legkésőbbi bükki lelőhelyekig, a bükki kultúra déli határterületéig; nyugat felé pedig feltehetően a Tiszavölgyig. Miután a szakálhádi csoport tiszai kultúrává való fokozatos átalakulásának tételét bizonyítottuk látjuk, tehát azt, hogy a tiszai kultúra teljes egészében a szakálhádi csoportból alakult ki, ez átalakulás folyamata csakis úgy mehetett végbe, hogy a szakálhádi csoport népességének teljes fennmaradása mellett a tiszai kultúrára jellemző anyagi vonások fokozatosan, de gyorsan elterjedtek a csoport teljes területén, ami magával hozta, vagy egyes esetekben éppen okozta az eddigiekben tárgyalt gazdasági és kulturális változásokat. A tiszai kultúra éppen ezért egyáltalán nem elszigetelt jelenség a neolitikus fejlődésben, a történeti események, amelyek kialakulását magukkal hozták, Délkelet-Európa területén nagyjából hasonlóan játszódtak le a középső neolitikumban kifejlődött szilárd gazdasági alapokon /hiszen pl. a tellek mindenütt középső neolitikus eredetűek/ mindenütt kialakultak a késői neolitikum nagy paraszti közösségei. E kör északi, nyugati határa

éppen Magyarország területén húzható meg, a lengyeli kultúra már nem tartozik ide, noha éppen a szomszédi viszonyból adódóan sok szál fűzi az Alföld késői neolitikumához /Kalicz 1970/.

A balkáni-Délkelet-európai, lényegében egységesen fejlődő terület minden alkotó részének népe eljutott az európai neolitikum fejlődésének csúcsára; a civilizáció szervezeti kialakulásának küszöbére. Ezt a küszöböt azonban sem a bulgáriai, sem a vinçai, sem a butmiri, sem a Cucuten-tripoljei, sem pedig a tiszai közösségek nem lépték át, sőt, ezek a társadalmak életük későbbi szakaszában válságba is jutottak, végül helyüket más népeknek adták át. Nem tartozik munkánk keretei közé e válság okainak még felvázolása sem, legáltalánosabban csak annyit jegyezhetünk meg, hogy e folyamat - miután egy egész sor kultúránál azonosan, vagy legalábbis igen hasonlóan játszódott le - törvényszerű és meghatározható ismérvek, azaz okok eredménye lehetett. Közrejátszhattak természeti eredetű, talán a sokat emlegetett klimatikus változások is, de számításba kell vennünk, hogy ekkor, a korszak gazdasági körülményei között még nem érték el a magasabban szervezett társadalmat fenntartani képes termelés szükséges szintjét.

Ez a balkáni-Délkelet-európai művelődéscsoport kezdetétől kezdve egymással mindvégig belső szinkronban a Nyugat-ázsiai fejlődést követve alakult ki és fejlődött /Makkay 1978. 181/, de az mindenképpen valószínűtlennek tűnik, hogy e fejlődést Anatóliából egyenesen egy Kárpát-medencébe immigrálódó etnikai csoport inspirálná /Makkay 1964. 54/, éppen ebben a késői korszakban.

Ezek után a kialakuló tiszai kultúra térbeli kapcsolatainak egy iránya marad nyitott kérdés, nevezetesen összefüggései az esztári csoporttal, ill. herpályi kultúrával. Az import leletek érdekes módon mindkét részről hiányoznak.

A herpályi kultúra területéről mindeddig alig ismerünk korszerű módszerekkel végzett nagyobb arányú, és közölt ásatásokat, így nem tekinthetjük minden vonásában tisztázottnak az esztári csoport és a tiszai kultúra viszonyát sem, továbbá az sem eldöntött, hogy mikor lép fel, és milyen összetevőkből alakul ki a herpályi kultúra. Mindezen kérdéseket illetően a legközelebbi jövőben, a herpályi tellen most folyó jelentős ásatások befejezése után tudunk érdemben beszélni, így a kialakuló tiszai kultúra és az ÉK-Alföld viszonyának vizsgálatát mindaddig függőben kell hagynunk.

Terminológiai megjegyzések

Minden eddigi fejtegetésünkből kiderült, hogy véleményünk szerint a szakálhádi csoport és a tiszai kultúra között semmiféle törés nem tapasztalható, a tiszai kultúra kialakulása olyan folyamat, amelynek során a gazdasági élet lassú változása mellett az anyagi műveltség egyes tárgyai használatába kerülnek, illetőleg onnan kikerülnek. Ugyanez a folyamat ugyanigy, legalábbis főbb vonalaiban hasonló módon Délkelet-Európa számos más kulturális egységénél, nagy területein is lejátszódik. A terminológiát illetően így két fő kérdés merül fel előttünk az Alföld vonatkozásában:

1. Indokolt-e külön szakálhádi csoportról és tiszai kultúráról beszélnünk, nem azonos népet takar-e a két fogalom, amelynek életében legfeljebb időbeli eltéréssel számolhatunk?
2. Helyes-e a szakálhádi csoportot csoportnak, a tiszai kultúrát pedig kultúrának neveznünk, nem azonos szintű kulturális egységeket takar-e ez a kétféle jelölés?

Meg kell jegyeznünk, hogy kérdéseinket másodlagos jelentőségűnek tartjuk az előző fejezetekben mondottak mögött, hiszen fontosabb érthetően körülírni egy jelenséget, mint többé-kevésbé önkényesen

megnevezni azt. A mai régészet pedig igen változatosan használja az egyes terminusokat, a csoport ill. kultúra szavak néha csak stilisztikai szempontból megkülönböztetve kerülnek egy-egy név mellé. Így kielégítőnek kell látnunk azt, hogy fogalmainkat meghatározzuk, és igyekszünk azokat magunk számára következetesen használni. Feltett kérdéseinket tehát eszerint válaszoljuk meg.

1. A magunk részéről kizártnak tartjuk, hogy a szakálhádi csoport és a tiszai kultúra között bármilyen nép is előzőnlötte volna az Alföldet, tehát az a populáció, amely a szakálhádi csoportot alkotta, megmaradt, unokáik, dédunokáik már a tiszai kultúra populációját képezték. Messzire vezetne annak vizsgálata, hogy a népesség szót itt ethnos jelentésében használhatjuk-e, mindenesetre kizáró körülményt erre nem látunk.

A szakálhádi népesség generációról generációra jobban alkalmazkodott az Alföld természeti körülményeihez ökológiai viszonyaihoz, és ez a folyamat változásokat hozott az állattartásban, földművelésben, a telepléshálózat sűrűségében, végül a kerámiában és más anyagi megjelenésű tárgyakban /eszközkészlet/. Ezek az igen jelentős változások - miután nem népeket, hanem azok anyagi hagyatékát jelöljük régészetben

használatos fogalmainkkal-feltétlenül indokolttá teszik a szakálhádi-tiszai megkülönböztetést. Különösen fontos ezt a megkülönböztetést megtennünk, amikor kronológiai kérdések kerülnek szóba, a korábban már részletesen taglalt balkáni-égei kapcsolatok révén; egyáltalán nem közömbös ugyanis, hogy a Kárpát-medence neolitikus fejlődését hogyan állítjuk párhuzamba a balkáni, égei kör más neolitikus kultúráival.

Természetesen jobban tükrözné a szakálhádi-tiszai összefüggéseket, ha a szakálhádi csoportot és fokozatait majd a tiszai kultúrát és fokozatait egy névvel illetve egymástól betűkkel, vagy számokkal választanánk el, de erre ma már nem látunk lehetőséget, ez ma már csak felesleges zavarokat okozna terminológiánkban. Számos kísérlet történt ui. már ilyesféle felosztásra, és azok egymástól, és mai véleményünktől is különböznek. Nagyon valószínű ui. hogy Csalog J. /1930/ tanulmányában a tiszai I. fokozat nagyjából a szakálhádi csoport kronológiai helyzetére érthető, noha akkor még a csoportnak alig egy-két szórványlelete volt ismert, sőt, ez eltérőnek látszik Tompa F. /1929/ alig egy évvel korábbi monográfiájában történt taglásaihoz képest is. Legújabbán M. Rusu /1971/

kísérletezett egy egységes neolitikus-rézkori tiszai kultúra fokozatolásával, de nála hiányoznak az egyes szakaszok pontosan körülírt jellemzései, továbbá néhány pontos össze nem illő elemeket is összeillőként tárgyal, így végső soron munkája túl általános egy részletekbe menő neolitikus kutatás számára. Így nézetünk szerint helyes a szakálhádi csoport és a tiszai kultúra külön jelölése, ami ma már egyre szélesebb körben elfogadott.

2. A csoport, illetőleg kultúra vonatkozásában gyakran merülnek fel vitás kérdések. Legutóbb a Körös kultúra voltát bizonygatta véleményünk szerint is helyes érveléssel Raczký P. /1976. 187/. Az általa idézett munka /Clarke 1968/ igen jó alapot teremt a kultúrák és csoportok szétválasztására.

Az magyar régészet történetében megszokottá vált a tiszai kultúrát kultúrának nevezni, tegyük hozzá, tökéletesen indokoltan, a tiszai kultúra térbeli környezetétől az ismérvek olyan mennyiségében tér el, hogy kultúraként való tárgyalása senki által kétségbe nem vonható.

A szakálhádi csoport elkülönítése egy nagyobb kultúrális egység, az alföldi vonaldiszes kerámia kultúráján /AVK/ belül történt meg, éppen ezért a

csoport megjelölést kapta /Kalicz-Makkay 1966/, bár szerzők mindig is nyomatékkal hangsúlyozták a kultúrán belüli eltérő jegyeit /Kalicz-Makkay 1977./, elsősorban késői voltát. A szakálhádi csoport időszakában az Alföld északi peremvidékén és a hegyvidékeken a bükki csoport népe élt, ez a két csoport alkotja az AVK késői, már az egységes kultúra felbomlása utáni formáját /nem beszélve most az entári-herpályi fejlődésről/.

Az idézett monográfia előtti időszakban a szakálhádi csoport még alig volt ismert, ezzel szemben viszont a bükki kultúraként igen jól körülírt ősrégészeti egység volt. Szerzők igen helyesen, a valóságos helyzetnek megfelelően ezt a két csoportot egyenlő szintű fogalmakként kezelték, hiszen megítélésüknél legfontosabb az, hogy a bükki és szakálhádi azonos szintű kategória.

Véleményünk szerint viszont mindkettő az AVK-tól, az őket korban megelőző Közép- és Észak-alföldi kultúrától a jegyek olyan mennyiségében és minőségében tér el, hogy helyesebb lenne a bükki kultúra esetében visszatérnünk a kultúra névhez, a szakálhádi csoport esetében a továbbiakban szakálhádi kultúráról beszélnünk.

I r o d a l o m

- Actes Praha Actes du VIIe Congrès International
des Sciences Préhistoriques et
Protohistoriques Prague, Aout 21-27.
1966.
- Aleksandrescu 1961. A. D. Aleksandrescu: O vtoroj faze
dokukutenskoj kultury. Dacia V. 21-37.
- Banner 1930. Banner J.: A kökénydombi neolithkori
telep. Dolgozatok 6. 49-158.
- Banner 1940. Banner J.: Hódmezővásárhely története
a honfoglalás koráig I. Szeged.
- Banner 1961. Banner J.: The Neolithic Settlement on
the Kremenyák Hill at Csóka. AAH 12.
1-56.
- Banner-Bálint 1935. Banner J. - Bálint A.: A szakálhádi
őskori telep. Dolgozatok 11. 75-96.
- Banner-Foltiny 1945. Banner J. - Foltiny I.: Újabb ásatás
a hódmezővásárhelyi Kökénydombon.
Fol. Arch. 5. 8-34.
- Banner-Korek 1949. Banner J. - Korek J.: Negyedik és
ötödik ásatás a hódmezővásárhelyi
Kökénydombon. Arch. Ért. 9-25.
- Benac 1961. 1. A. Benac: Studien zur Stein- und
Kupferzeit in nordwestlichen Balkan.
BRGK. 42. 1-170.

- Benac 1961. 2. A. Benac: Neolithische Tellsiedlungen in Nordbosnien, und einige Probleme des bosnischen Neolithikums. GZMS 15-16. 39-78.
- Benac 1973. A. Benac: Obre II. WMBH III. Sarajevo
- Berciu 1937. D. Berciu: Săpăturile de la Petru Rareș. BMJV II. 1-30.
- Ber. Hamburg Bericht über den V. internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte. Hamburg, 1958.
- Bognár-Kutzián I. Kutzián
- Cantacuzino-Morintz 1963. G. Cantacuzino - S. Morintz: Die jungsteinzeitlichen Funde in Cernica. Dacia VII. 27-89.
- Clarke 1968. D. L. Clarke: Analytical Archaeology. London.
- Comşa 1974. E. Comşa: Die Entwicklung, Periodisierung und relative Chronologie der jungsteinzeitlichen Kulturen Rumäniens. ZfA. 8. 1-44.
- Csalog 1930. Csalog J.: Földrajzi tényezők hatása Magyarország neolitikus kultúráinak kialakulására és elterjedésére. Arch. Ért. 28-52.

- Csalog 1941. Csalog J.: A magyarországi újabbkőkori agyagművesség bükki és tiszai csoportja. Fol. Arch. 1-2. 1-29.
- Csalog 1966. Csalog J.: Die Lehren der Ausgrabungen von Szentes-Ilonapart Acta Ant. et Arch. Szeged 8.
- Csalog 1973. Csalog J.: Thronendes Frauenidol von Szegvár-Tüzköves. Idole, 20-23.
- Csallány 1939. Csallány D.: Gesichtsdarstellungen auf Gefäßen der Theisskultur. Germania 145-146.
- Deshayes 1970. J. Deshayes: Dikili Tash. Travaux de l'École Française en 1969. BCH 94. 799-808.
- Dimitrijević 1968. S. Dimitrijević: Sopotsko-Lendelska kultura. Zagreb.
- Dimitrijević 1978. S. Dimitrijević: Das Neolithikum in Nordwestkroatien. Arch. Istr. Zagreb 71-128.
- Dombay 1960. Dombay J.: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. AH 37. Budapest.
- Dušek 1959. M. Dušek: Neolithische Siedlung in Patince. AR
- Ecsedy 1979. Ecsedy I.: Szeghalom. Történeti, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szerk.: Miklya Jenő és Szabó Ferenc. Szeghalom.

- Fehér 1967. Fehér Gy.: A mezőkovácsházi járás település-története az Árpád-korig. Szeged. Kézirat.
- Garašanin 1950. M. Garasanin: Die Theisskultur in jugoslawischen Banat. BRGK 125-132.
- Garašanin 1968. M. Garašanin: Položaj centralnog Balkana u kronologiji neoliti jugoistočna. NCB. Beograd, 301-324.
- Garašanin-Garašanin 1979. D. Garašanin - M. Garašanin: Supska-Stublina, vorgeschichtliche Ansiedlung der Vinča-Gruppe. Narodni Muzej, Beograd.
- Gazdapusztai 1963. Gazdapusztai Gy.: Későneolitikori telep és temető Hódmezővásárhely-Gorzsán. MFME. 21-48.
- Georgiev 1967. G. I. Georgiev: Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien Arch. Austr. 42. 90-144.
- Glišić 1964. J. Glišić: Statigrafia naselja vinčanske grupe kod Predionica u Prištini. GMKM 7-8.
- Glišić-Jovanović 1961. J. Glišić - B. Jovanović: Fafos II. Kosovska Mitrovica - naselje vinčanske kulture AP 3. 22--26.
- Goldman 1978. Goldman Gy.: Gesichtsgefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya. BMMK 5. 13-60.

- Grundmann 1934. K. Grundmann: Donauländischer Import im steinzeitlichen Thessalien. Ath. Mitt. 123-136.
- Hegedüs 1977. Hegedüs K.: A Vésztő-mágordombi újkőkori és rézkori temetkezések. Budapest. doktori értekezés, kézirat.
- Heurtley 1939. A. W. Heurtley: Prehistoric Macedonia. Cambridge.
- Horváth 1979. Horváth L.: Szentés-Ilonapart. Budapest, kézirat.
- Idole Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn. Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum, Wien, N.F. 7.
- Kalicz 1965. Kalicz N.: Siedlungsgeschichtliche Probleme der Körös und der Theisskultur. Acta. Ant. et Arch. Szeged VIII. 27-40.
- Kalicz 1970. Kalicz N.: Über die Probleme der Beziehung der Theiss- und der Lengyel-Kultur. AAH 22. 13-23.
- Kalicz 1973. Kalicz N.: Die chronologischen Probleme des Spätneolithikums und der Kupferzeit im West-Karpatenbecken. Actes Beograd 328-339.
- Kalicz 1976. 1. Kalicz N.: Aszód a kőkorban. Vezető a Petőfi Múzeum időszaki kiállításához. Aszód.

- Kalicz 1976. 2. Kalicz N.: A neolitikus kutatás
Magyarországon. Valóság 26-41.
- Kalicz-Makkay 1972. Kalicz N. - Makkay J.: A neolitikus
Sopot-Bicske kultúra. Arch. Ért.
99. 3-14.
- Kalicz-Makkay 1977. Kalicz N. - Makkay J.: Die
Linienbandkeramik in der Grossen
Ungarischen Tiefebene. Budapest.
- Kalicz-Makkay 1966. Kalicz N. - Makkay J.: Die
wichtigsten Fragen der Linearkeramik
in Ungarn. Acta. Ant. et Arch 10.
Szeged. 35-47.
- Kisléghi 1909. Kisléghi Nagy Gy.: Az óbessenyői
telep. Arch. Ért. 29. 146-154.
- Kisléghi 1911. Kisléghi Nagy Gy.: Az óbessenyői
telep. 2. Arch. Ért. 31. 147-164.
- Korek 1958. Korek J.: A Lebő-halmi ásatás 1950-
-ben. Arch.Ért. 85. 132-155.
- Korek 1961. Korek J.: Neolitikus telep és sírok
Dévaványán. Fol. Arch. 13. 9-26.
- Korek 1966/67. Korek J.: Die Linearkeramik auf dem
Alföld. MFMÉ 1966/67. II. 13-20.
- Korek 1973. Korek J.: A tiszai kultúra.
Kandidátusi értekezés, Budapest.
- Korek 1977. Korek J.: Die frühe und mittlere
Phase des Neolithikums auf dem
Theissrücken. AAH 29. 3-52.

- Korošec 1964. J. Korošec: Danilo in danilska kultur.
- Kutzián 1963. Bognár-Kutzián I.: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatyana. AH. XLII. Budapest.
- Kutzián 1966. Bognár-Kutzián I.: Das Neolithikum in Ungarn. Arch.Austr. 40. 249-280.
- Kutzián 1972. Bognár-Kutzián I.: The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. AH. 48. Budapest.
- Lazarovici 1973. Gh. Lazarovici: Typologie und Chronologie der Vinčakultur im Banat. Banatica 2. 25-55.
- Lazarovici 1976. Gh. Lazarovici: Fragen der neolithischen Keramik im Banat. Festschrift für R. Pittioni, Wien I. 203-234.
- Lazarovici 1979. Gh. Lazarovici: Neoliticul Banatului. Biblioteca musei Napocensis IV. Cluj-Napoca.
- Lichardus 1961. J. Lichardus: Die neolithische Besiedlung in Velké Hoste. StZ 8. 41-50.
- Lichardus 1962. J. Lichardus: Die Bükker Kultur in der Slowakei und ihre Stellung in Karpatenbecken. StZ 9. 47-62.
- Lichardus 1969. J. Lichardus: Beitrag zur chronologischen Stellung der rot und gelb inkrustierten Bükker Keramik. StZ 17. 219-232.

- Lichardus 1974. J. Lichardus: Studien zur Bükker Kultur. Bonn.
- Makkay 1964. Makkay J.: Early Near Eastern and South East European Gods. AAH 16. 3-64.
- Makkay 1976. Makkay J.: Problems Concerning Copper Age Chronology in the Carpathian Basin. AAH 28. 251-300.
- Makkay 1978. 1. Makkay J.: A Szegvár-tüzkövesi újkőkori férfiszobor és a "föld és ég elválasztásának mítosza". Arch.Ért. 105. 164-183.
- Makkay 1978. 2. Makkay J.: Excavations at Bicske I. The Early Neolithic - The Earliest Linear Band Ceramic. Alba Regia 12. 9-60.
- Marinescu-Bîlcu 1974. S. Marinescu - Bîlcu: Cultura precucuteni pe teritoriul României. Bucureşti.
- Milojčić 1949. V. Milojčić: Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel -- und Südosteuropas. Berlin.
- Milojčić 1950. V. Milojčić: Die Siedlungsgränzen und Südosten Europas. BRGK 110-124.
- Milojčić 1960. V. Milojčić: Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien /1953-1959/. JRGZM 6. 1-56.

- Milojčić 1971. V. Milojčić - J. Milojčić v. Zumbusch: Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magoula in Thessalien. Das frühe Neolithikum I.R. Habelt, Bonn.
- Milojčić 1976. V. Milojčić - A. von der Driek u. Kurt Endele: magulen um Larissa in Thessalien. R. Habelt, Bonn.
- Novotny 1958. B. Novotny: Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit. Bratislava.
- Novotny 1962. B. Novotny: Lužianska skupina a počiatky malovanej kermiky na Slovensku. Bratislava.
- Padureanu 1973. E. Padureanu: Noi descoperiri neolitice și din epoca bronzului in județul Arad. Banatica 2. 395-402.
- Pavuk 1962. J. Pavuk: Gliederung der Volutenkeramik in der Slowakei. StZ. 9. 5-20.
- Pichlerova 1961. M. Pichlerova: Neolithische Siedlungsdenkmäler aus der Umgebung von Senica. StZ. 6. 31-40.
- Pittioni 1954. R. Pittioni: Ungeschichte des österreichischen Raumes. Wien.
- Popescu 1956. D. Popescu: Cercetari archaeologice in Transilvania. Materiale 2. 41-210.

- Quitta 1960. H. Quitta: Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa. PZ 38. 1-38, 153-158.
- Rosetti 1934. D. Rosetti: Săpăturile de la Vidra. PMMB. 6-59.
- Raczky 1976. Raczky P.: A Körös kultúra leletei Tiszajenőn. Arch. Ért. 103. 171-189.
- Hoernes-Fiala 1895. Hoernes M. - B. Fiala: Die neolithische Station von Butmir. Wien. I-II.
- Roska 1941. Roska M.: A Torma Zsófia Gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. Kolozsvár.
- Rusu 1971. M. Rusu: La cultura Tisa. Banatica I.
- Stalio 1972. B. Stalio: Gradac. Beograd, Narodni Muzej.
- Schachermeyr 1976. F. Schachermeyr: Di Ägeische Vorzeit I. Die vormykenischen Perioden. Wien.
- Schaeffer 1948. C.F.A. Schaeffer: Stratigraphie Comparée London.
- Szénászký 1977. Szénászký J.: A szakálháti csoport idoltöredéke Battonyáról. Arch. Ért. 104. 216-220.
- Szénászký 1979. Szénászký J.: A korai szakálháti csoport települése Battonyán. Arch. Ért. 106. 67-77.
- Točík 1970. A. Točík /red/: Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava.

- Tompa 1929. Tompa F.: Die Bandkeramik in Ungarn, AH 5-6. Budapest.
- Tompa 1935. Tompa F.: 25 Jahre Urgeschichtsfor- schung in Ungarn 1912-1936. BRGK 24/25. 27-127.
- Tompa 1936. Tompa F.: Budapest őskora = Tanulmányok Budapest múltjából IV. Budapest.
- Trogmayer 1957. Trogmayer O.: Ásatások Tápé-Lebőn. MFME 19--58.
- Trogmayer 1962. Trogmayer O.: X-XII. századi magyar temető Békésen. MFME 9-38.
- Trogmayer 1969. Trogmayer O.: Beiträge zur Chronologie des Neolithikums auf dem Mitteltheiss- gebiet. StZ 17. 467-478.
- Vasić 1932-36. I, II. M. Vasić: Preistorika Vinča, I, II. Beograd.
- Vlassa 1963. N. Vlassa: Chronology of the Neolithic in Transylvania in the Light of the Tărtăria Settlements Stratigraphy. Dacia 7. 485-494.
- Weinberg Ber. Hamburg S.S. Weinberg: Halafian and Ubaidian Influence in Neolithic Greece.

Statisztikai táblázatok

1. Összefoglaló adatok

	1. ház		2. gödör		8. gödör	
	db	%	db	%	db	%
Összes töredék	5536	100	10 597	100	561	100
Diszitetlen	4385	79,5	9 406	88,7	492	87,7
Diszitetett	1151	20,8	1 191	11,3	49	8,4
Festett	61	1,1	48	0,5	2	0,2
Vastag falú	2045	36,9	4 695	44,3	288	51,3
Középvastag	2819	51	4 322	40,1	263	46,9
Vékony falú	672	12,1	1 580	14,9	10	1,8

2. Vastag falú edények /falvastagság < 1 cm/

	1. ház		2. gödör		8. gödör	
	db	%	db	%	db	%
Diszitetlen perem	115	2,1	267	2,5	10	1,8
Diszitetlen oldal	1485	26,8	3795	35,8	244	43,5
Diszitetlen alj	129	2,3	232	2,2	9	1,6
Plasztikus diszek	316	5,7	401	3,8	15	2,7

3. Középvastag edények /falvastagság: 0,5-1 cm/

	1. ház		2. gödör		8. gödör	
	db	%	db	%	db	%
Diszitetlen perem	316	5,7	315	3	16	2,9
Diszitetlen oldal	1486	26,8	3028	28,6	196	35
Diszitetlen alj	264	4,8	242	2,3	17	3
Plasztikus diszek	227	4,1	232	2,2	24	4,3
Bemélyített diszek	482	8,7	486	4,6	10	1,8

4. Vékonyfalú edények /falvastagság >0,5 cm/

	1. ház		2. gödör		8. gödör	
	db	%	db	%	db	%
Perem	105	1,9	184	1,7	-	-
Oldal	450	8,1	1247	11,8	10	1,8
Alj	35	0,6	96	0,9	-	-
Plasztikus disz	10	0,1	17	0,16	-	-
Szerves minta	65	1,1	36	0,3	-	-
Black burnishd	7		-	-	-	-

5. Bemélyített diszek középvastag edényeken

	1. ház		2. gödör		8. gödör	
	db	%	db	%	db	%
Arcos edény töredéke	43	0,8	79	0,7	1	0,1
Szalag disz	283	5,1	236	2,2	5	0,8
Koncentrikus kör	63	1,1	53	0,5	-	-
Sraffozott négy- szögek	19	0,3	8	0,07	-	-
Mezőkre osztott "tiszai" minta	77	1,4	96	1	4	0,7
Tüzdelte szalag	8	0,1	23	0,2	-	-
Idegen területek mintái	8	-	9	-	-	-
Festés, karcolás nélkül	15	0,3	16	0,2	-	-

6. Plasztikus diszek

	1. ház			2. gödör			8. gödör		
	Vastagfalú db	Középvastag %	db	Vastagfalú db	Középvastag %	db	Vastagfalú db	Középvastag %	db
Tagolt borda	32	0,6	40	0,7	48	0,5	52	0,5	6
Hólyagos dudor	27	0,5	-	-	50	0,5	-	-	4
Dudor	148	2,7	88	1,6	194	1,9	94	0,9	3
Átfurt dudor	-	-	46	0,8	-	-	35	0,3	-
Szalagfűl	50	0,9	-	-	63	0,6	-	-	1
Sarkos fűl	-	-	53	1	-	-	61	0,6	-
Lapos tál	20	0,4	-	-	16	0,2	-	-	-

7. Különleges darabok

	1. ház	2. gödör
Fedő	14	8
Nehezék	2	1
Kiöntő	4	3
Asszimmetrikus edény	13	4
Szűrő	1	2

Az összes % adat az objektum teljes leletanyagára vonatkozik

T A R T A L O M

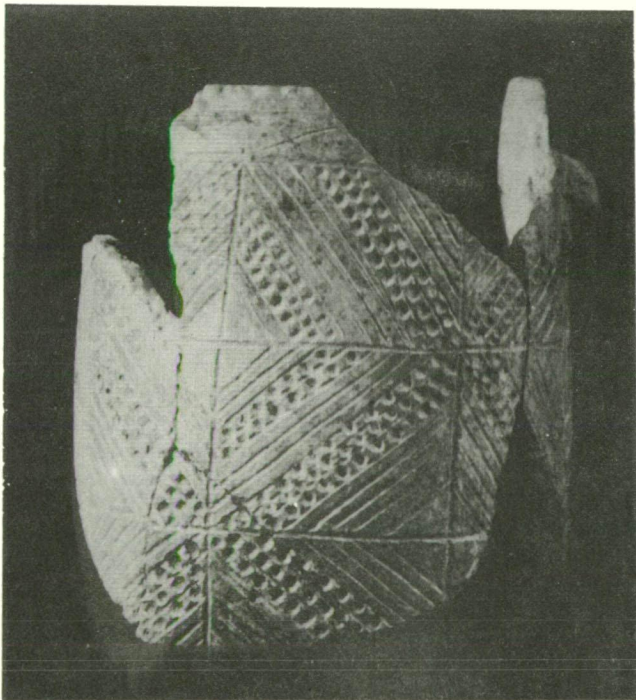
1. Bevezetés	1.
2. A lelőhely története Ásatások és pusztítások a Gödrösökben ...	3.
3. A leletanyag	15.
4. Település	49.
5. A tiszai kultúra kialakulásáról alkotott nézetek fejlődése	57.
6. A tiszai kultúra kialakulása a Délkelet-európai neolitikumban. A korszak térbeli és időbeli kapcsolatai	69.
7. Terminológiai megjegyzések	86.

1

2

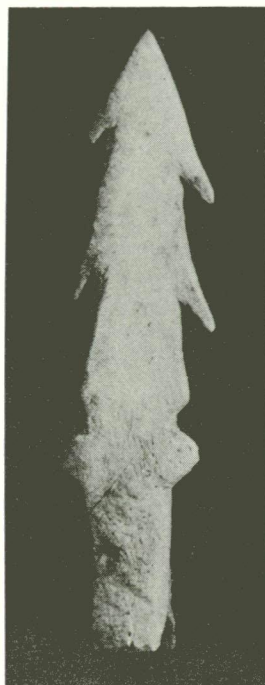
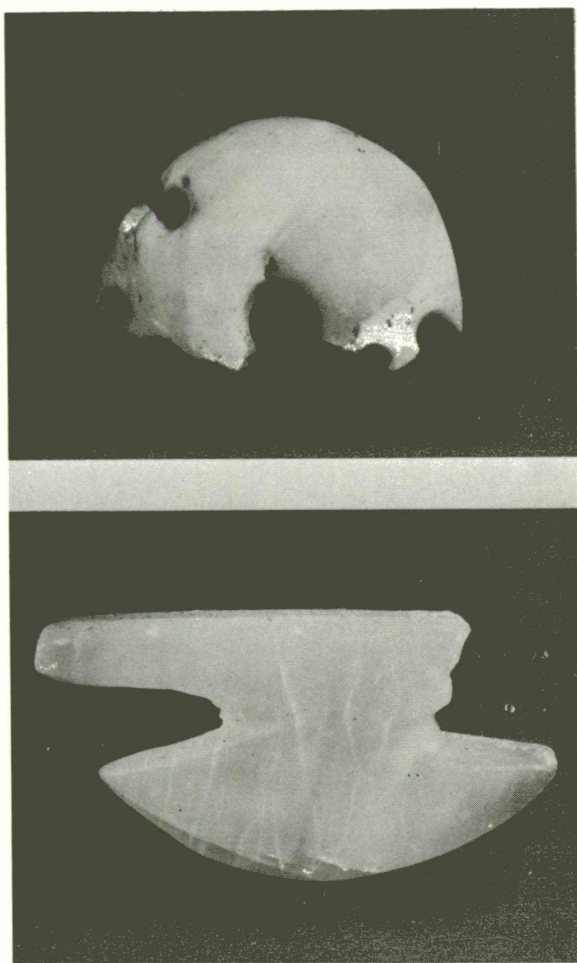

3

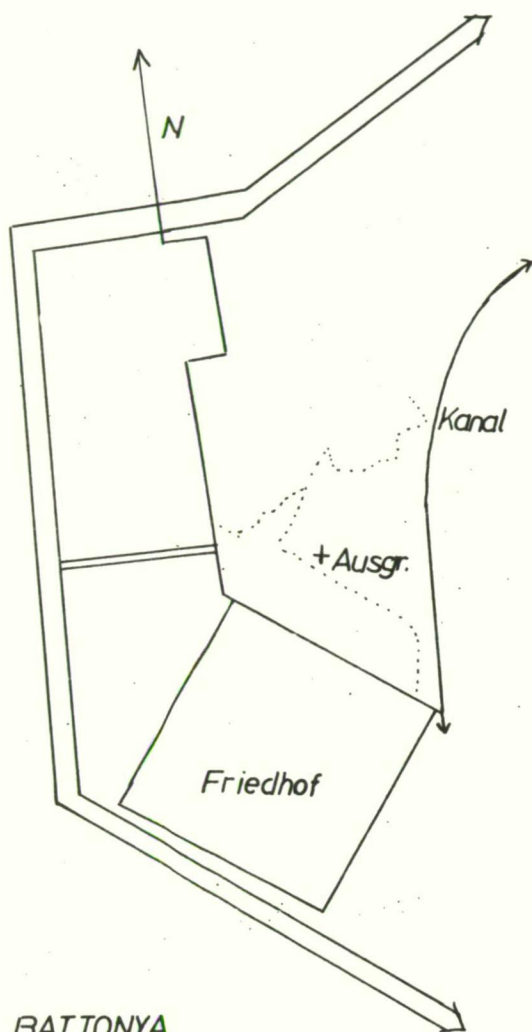

4

1. kép. 1. ház.

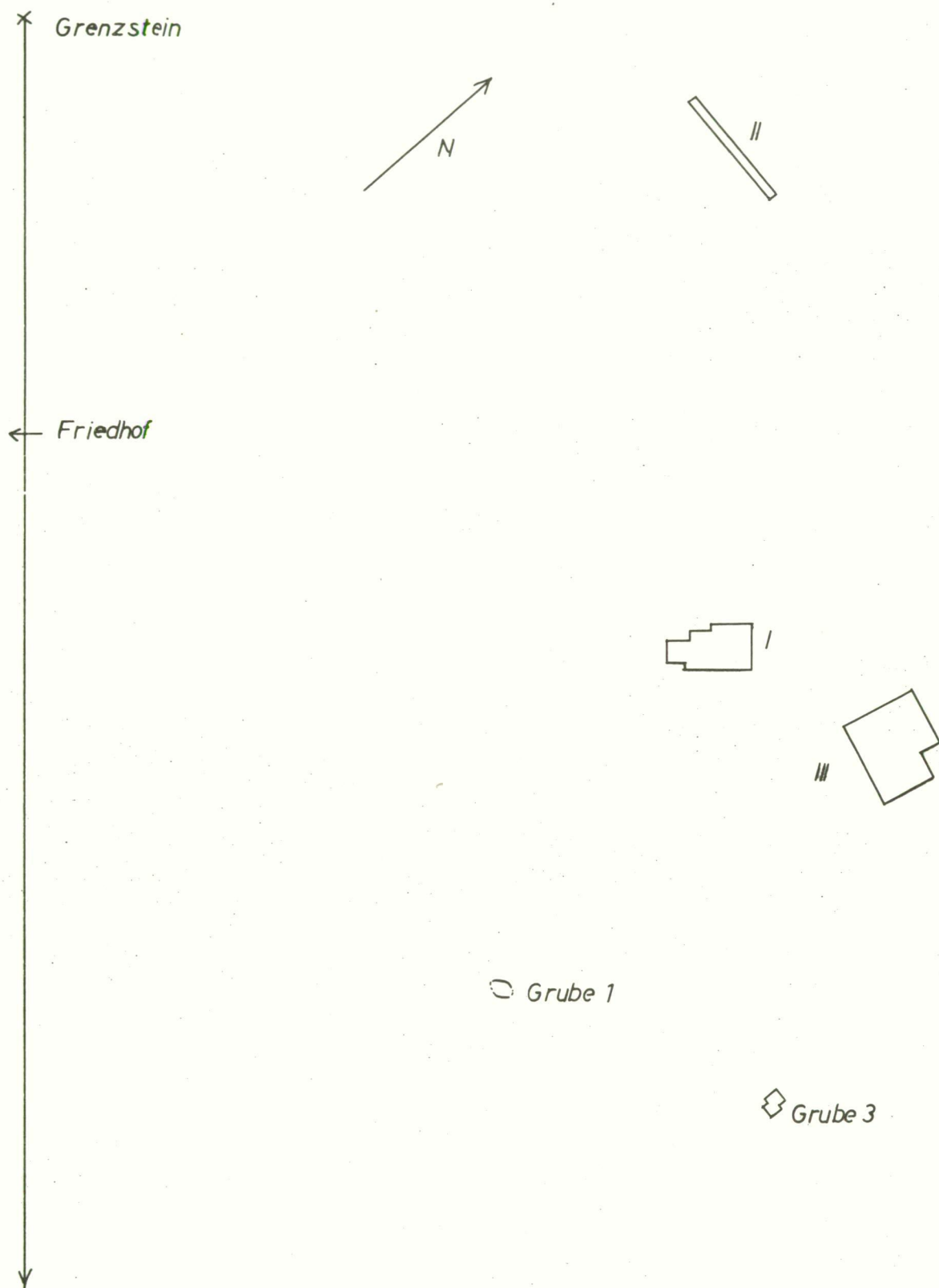

2. kép. 1. ház.

BATTONYA
1:10000

3. kép.

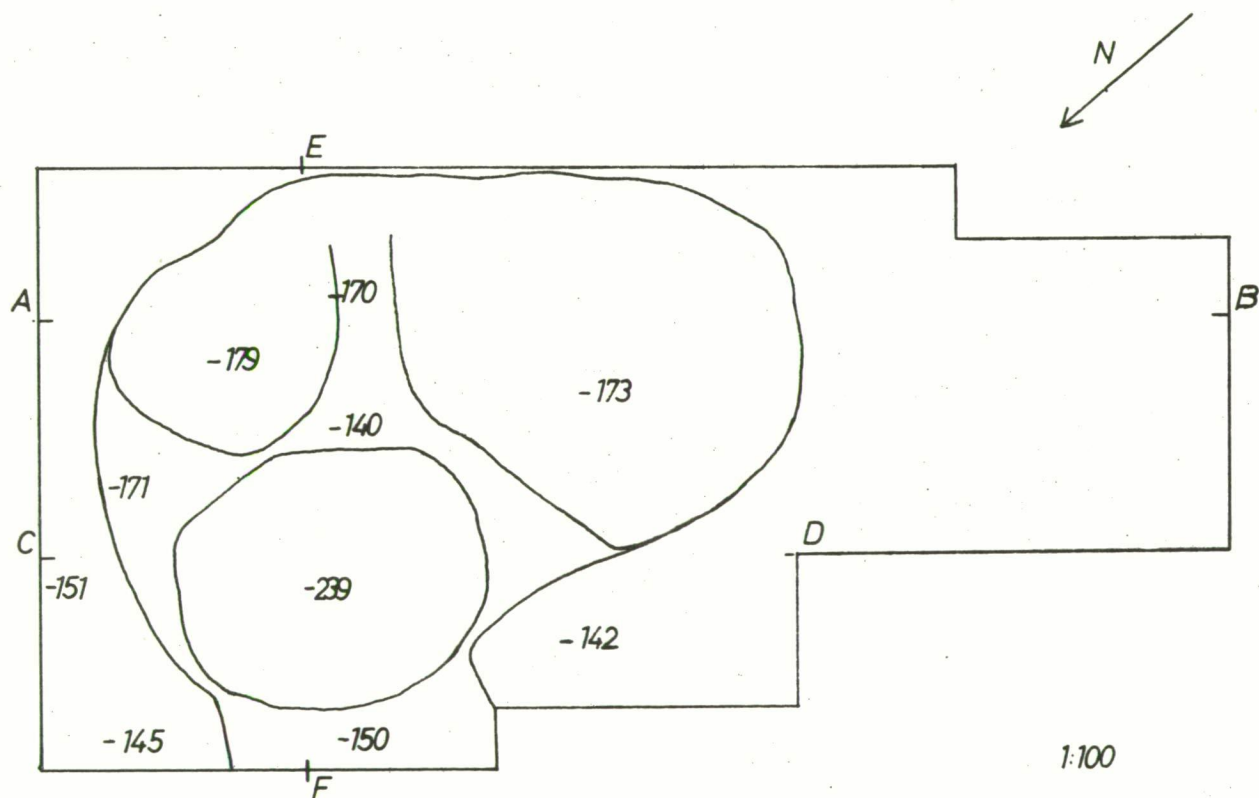
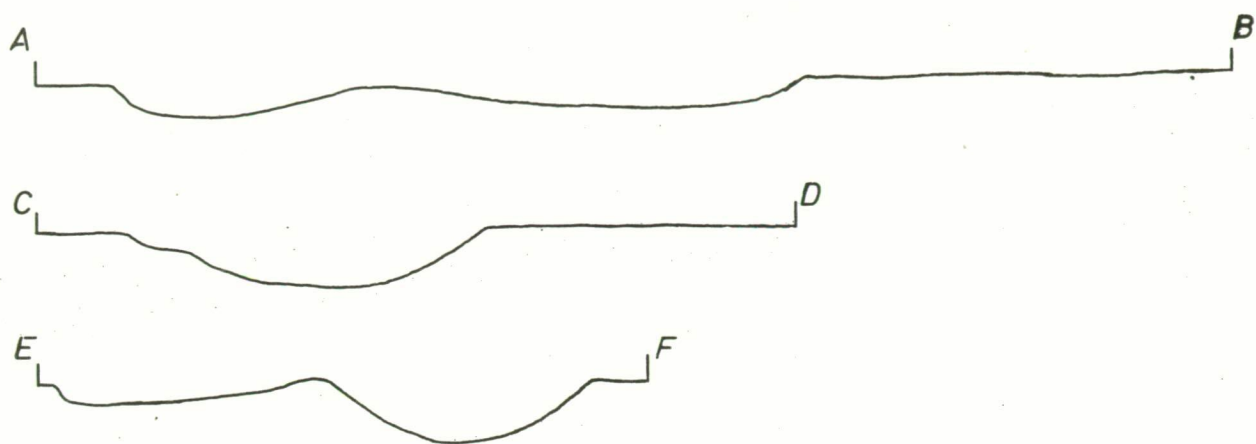
Ausgr. i.J. 1955

3/a kép. Helyszinrajz.

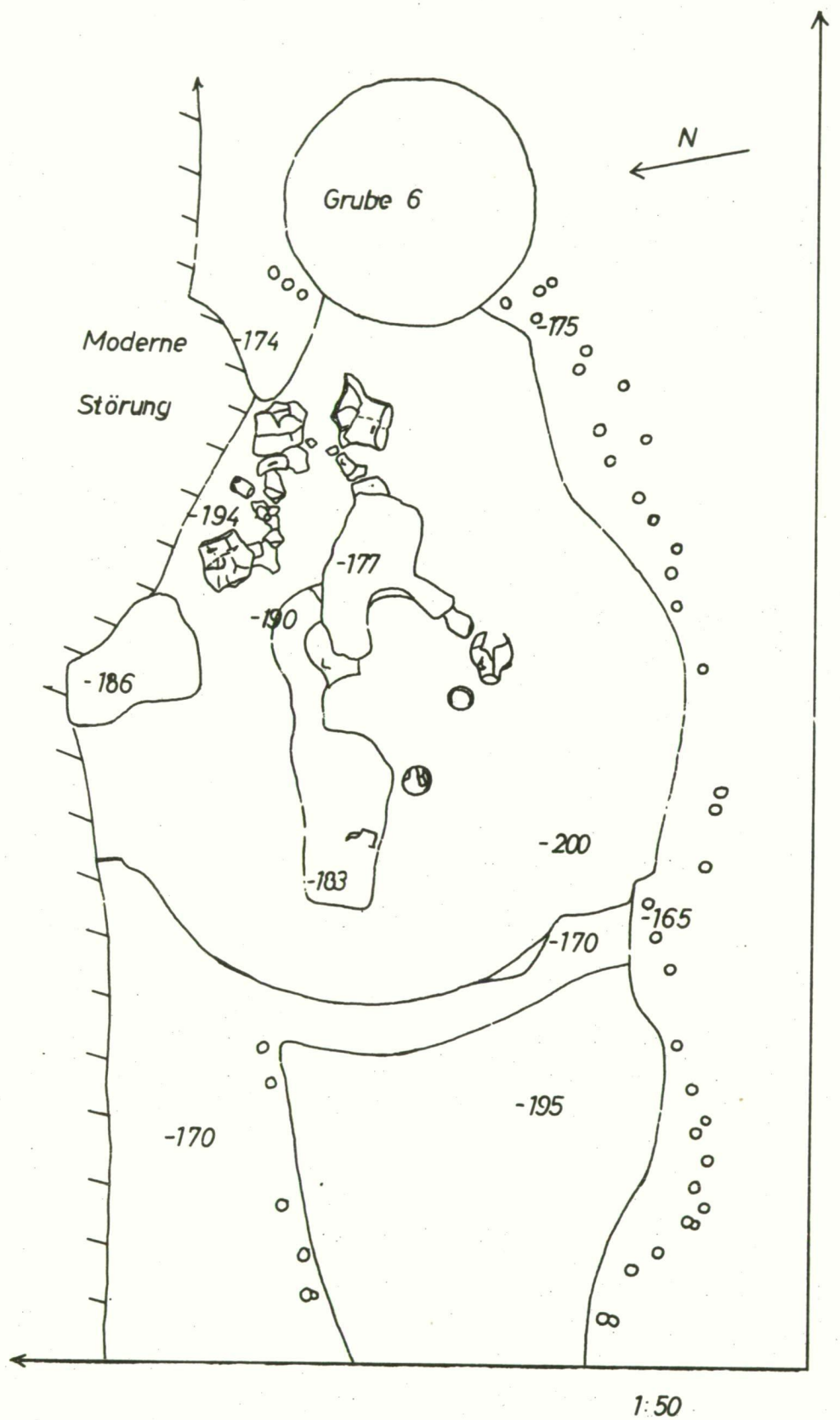
1:1000

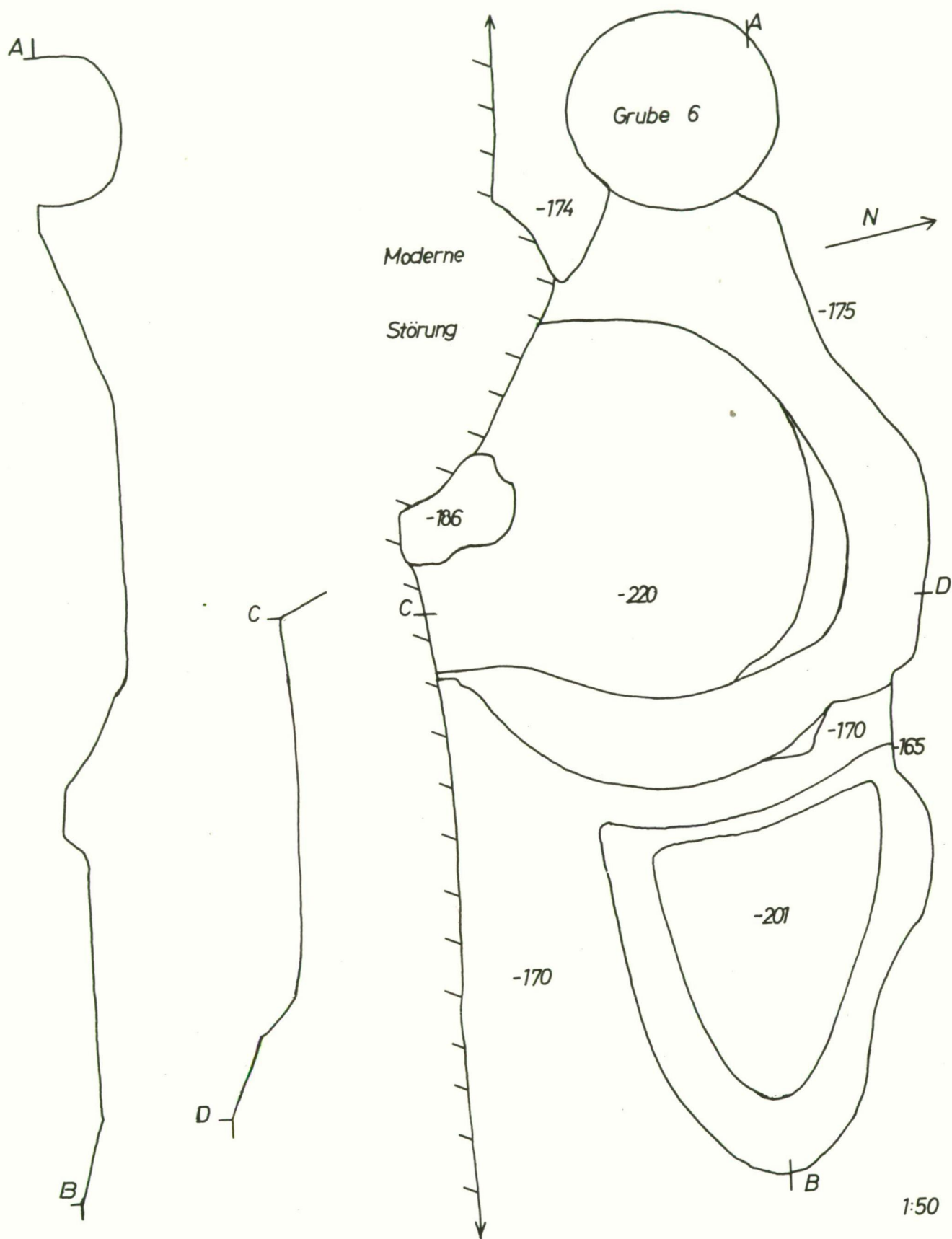
4. kép. 1. gödör.

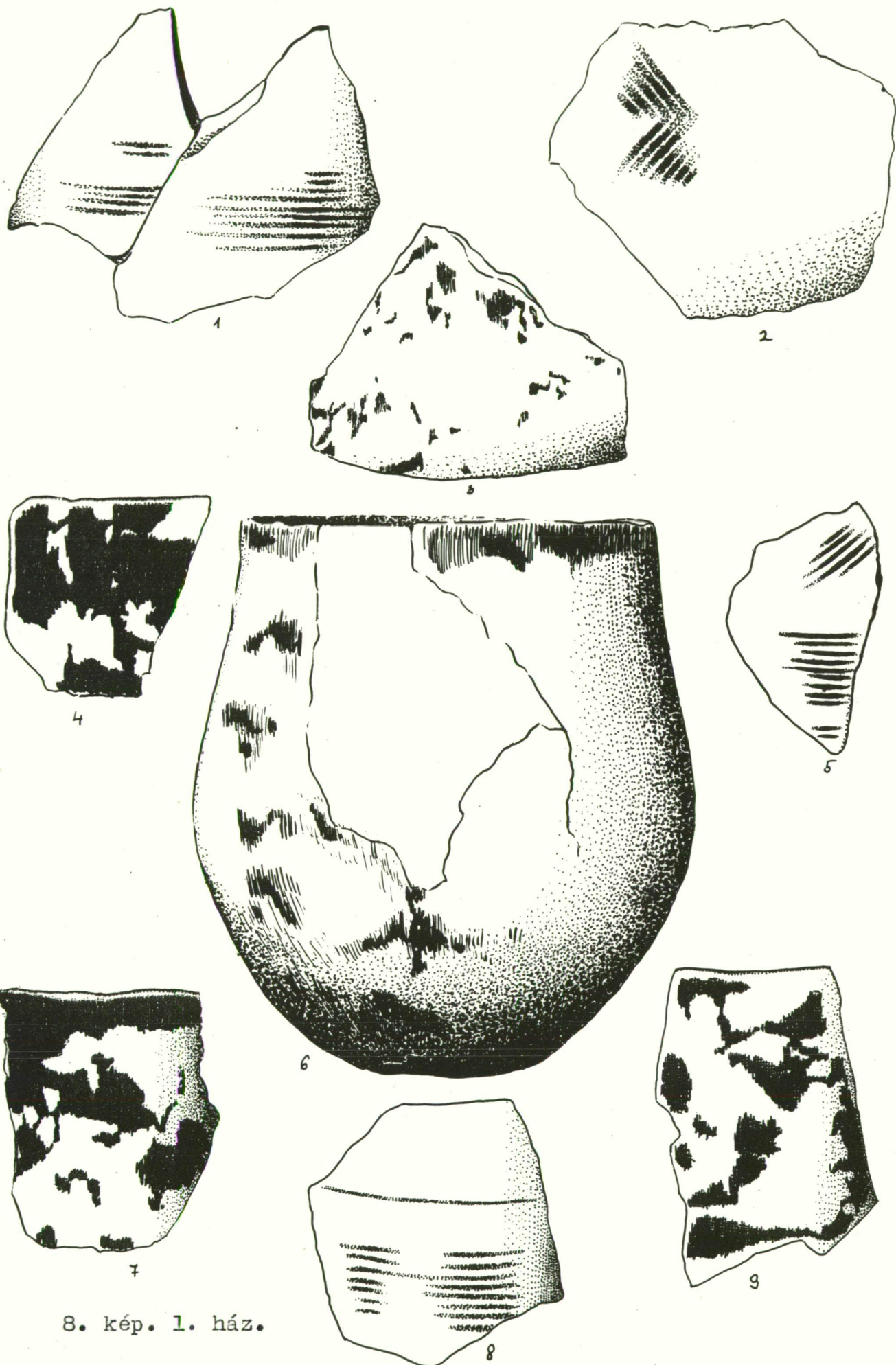
5. kép. 2. gödör.

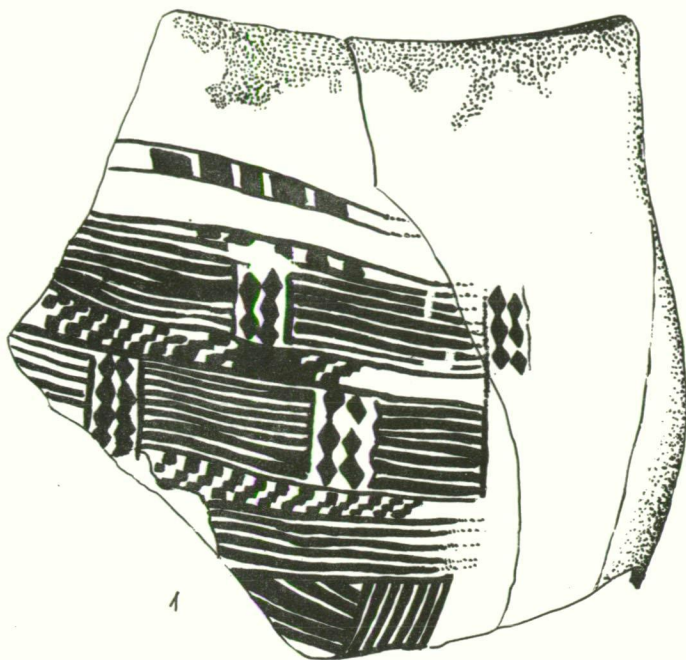
6. kép. 1. ház.

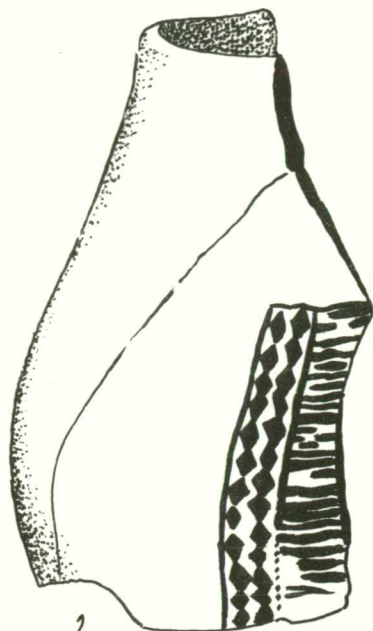
7. kép. 1. ház.

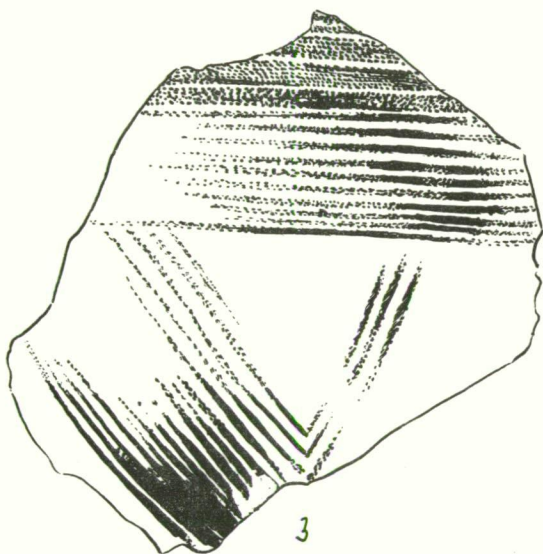
8. kép. 1. ház.

1

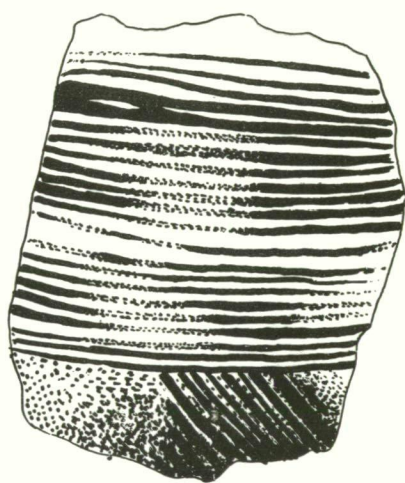
2

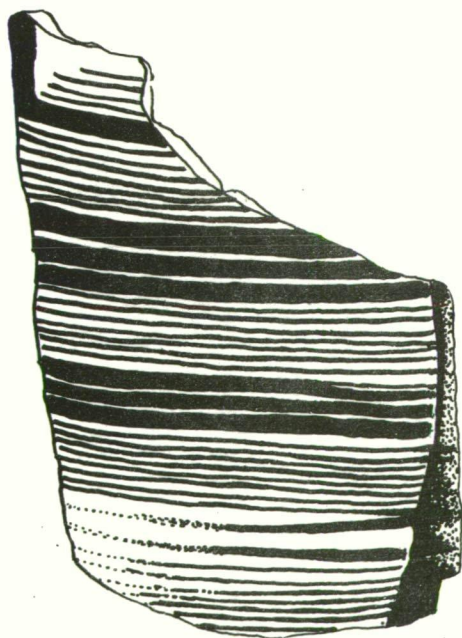
3

4

5

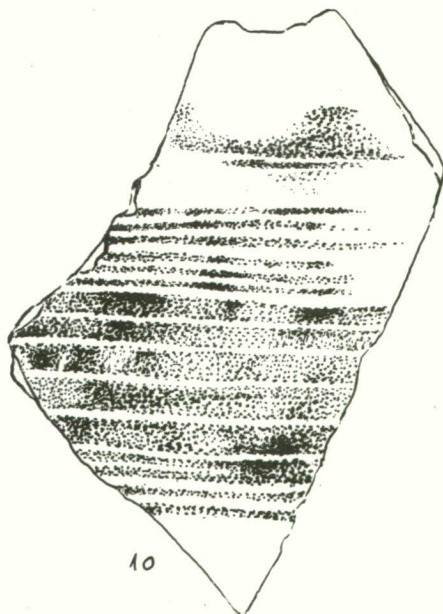
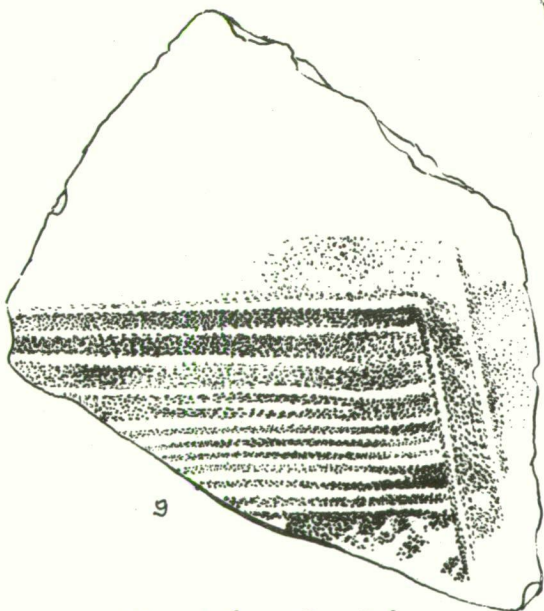
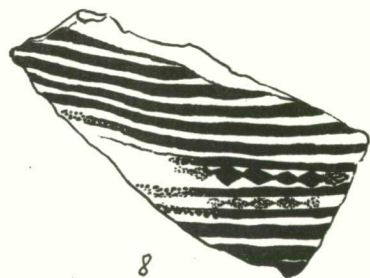
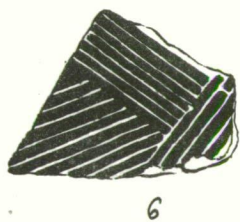
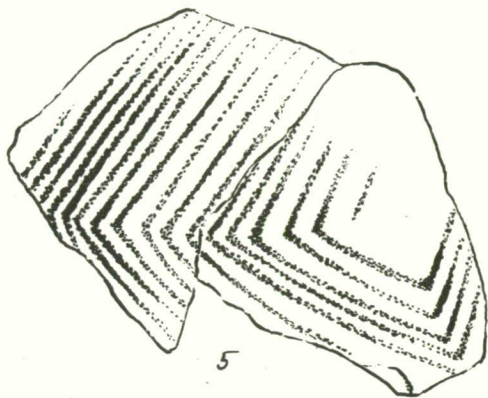
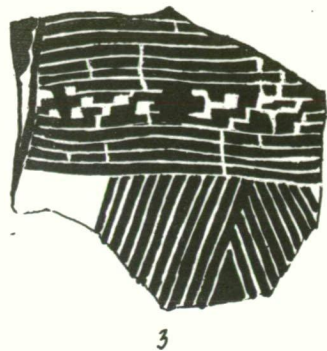
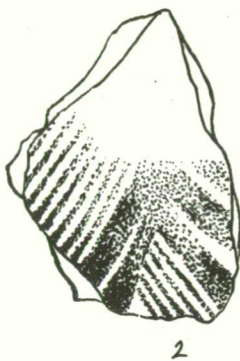
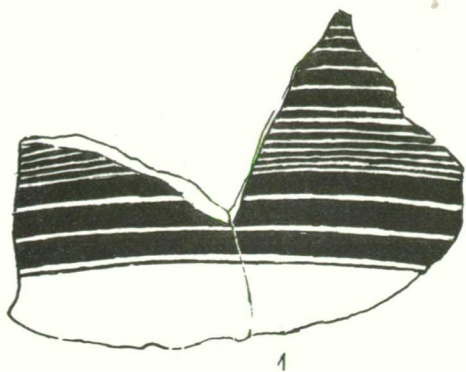
6

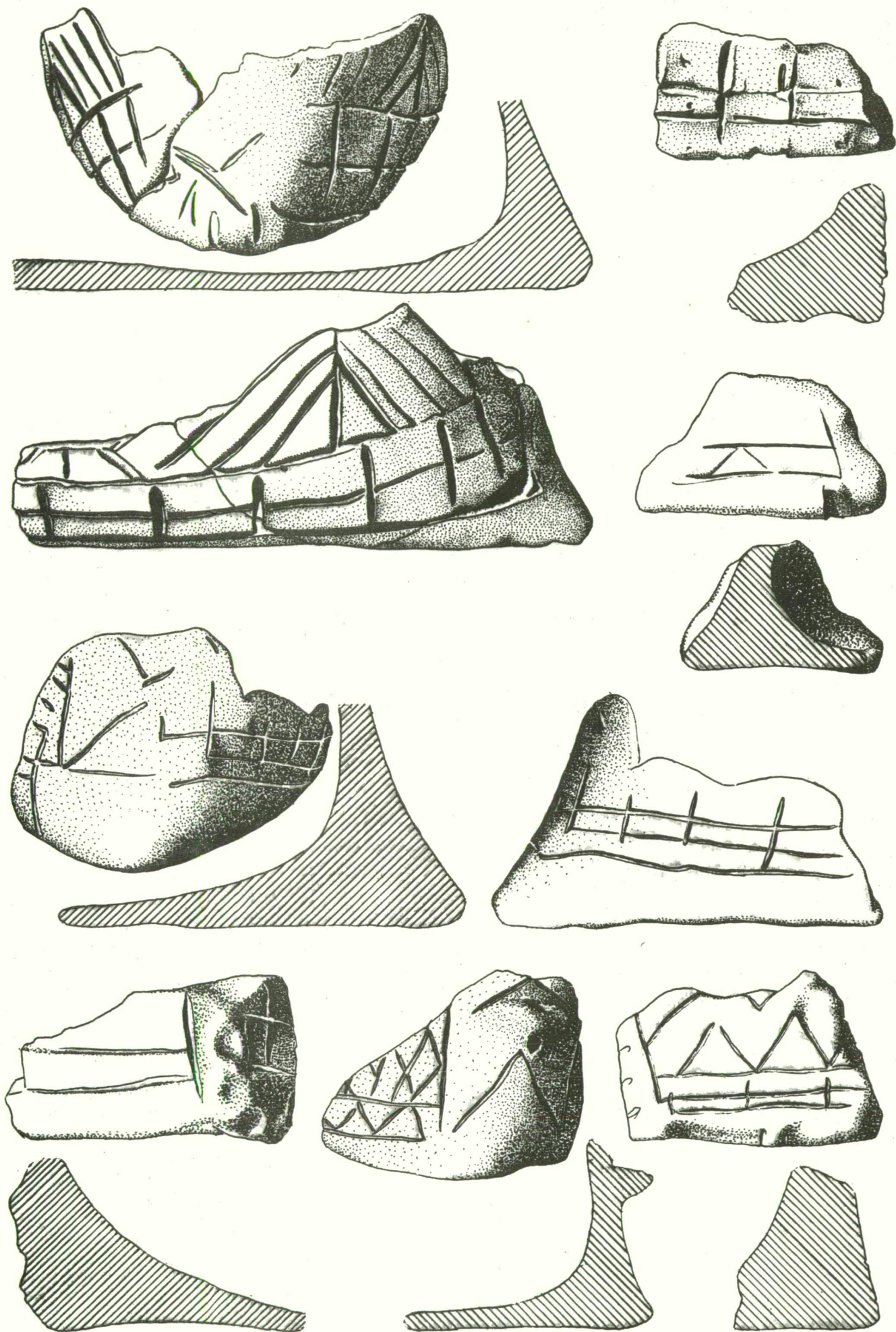

7

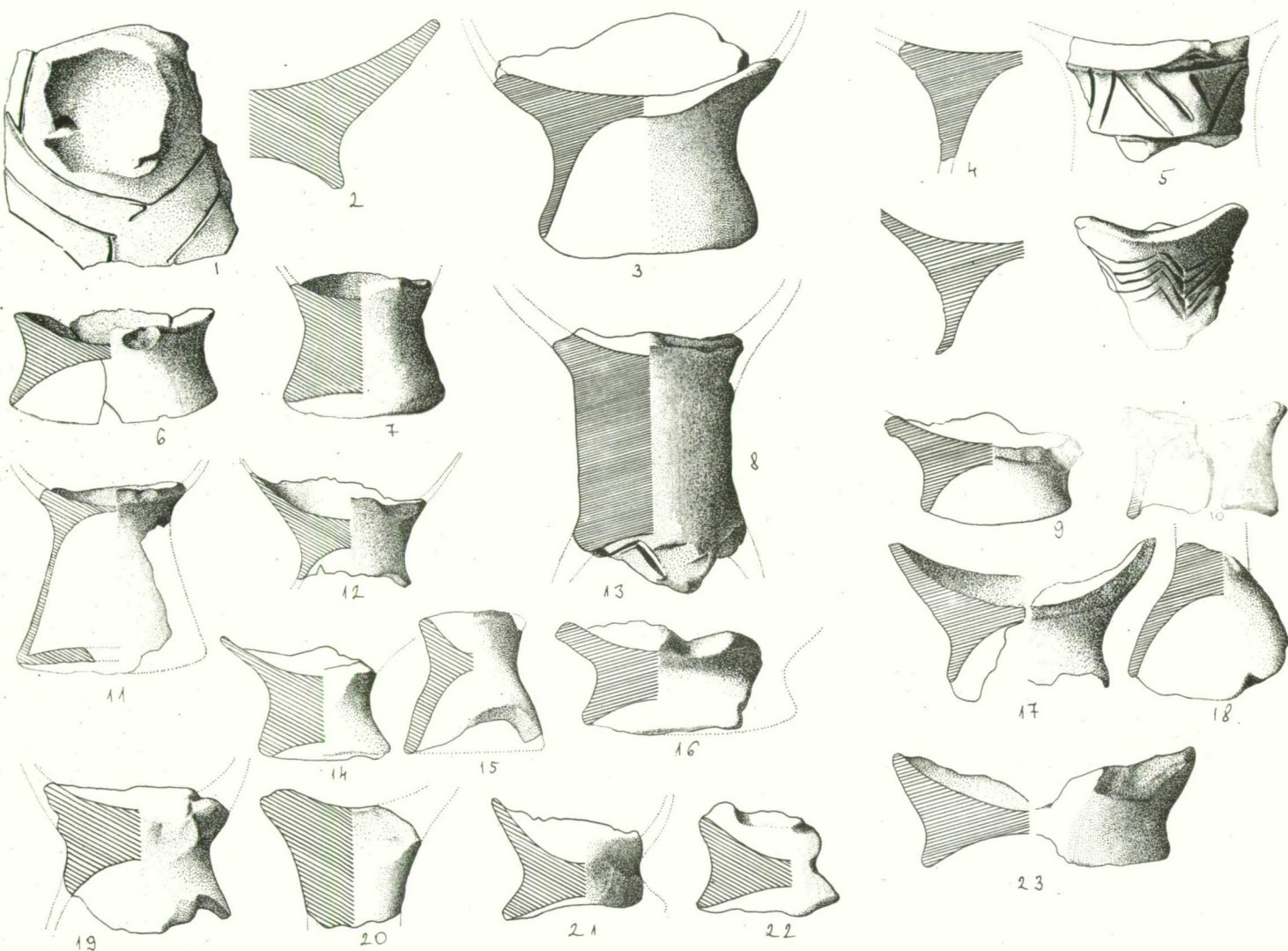

8

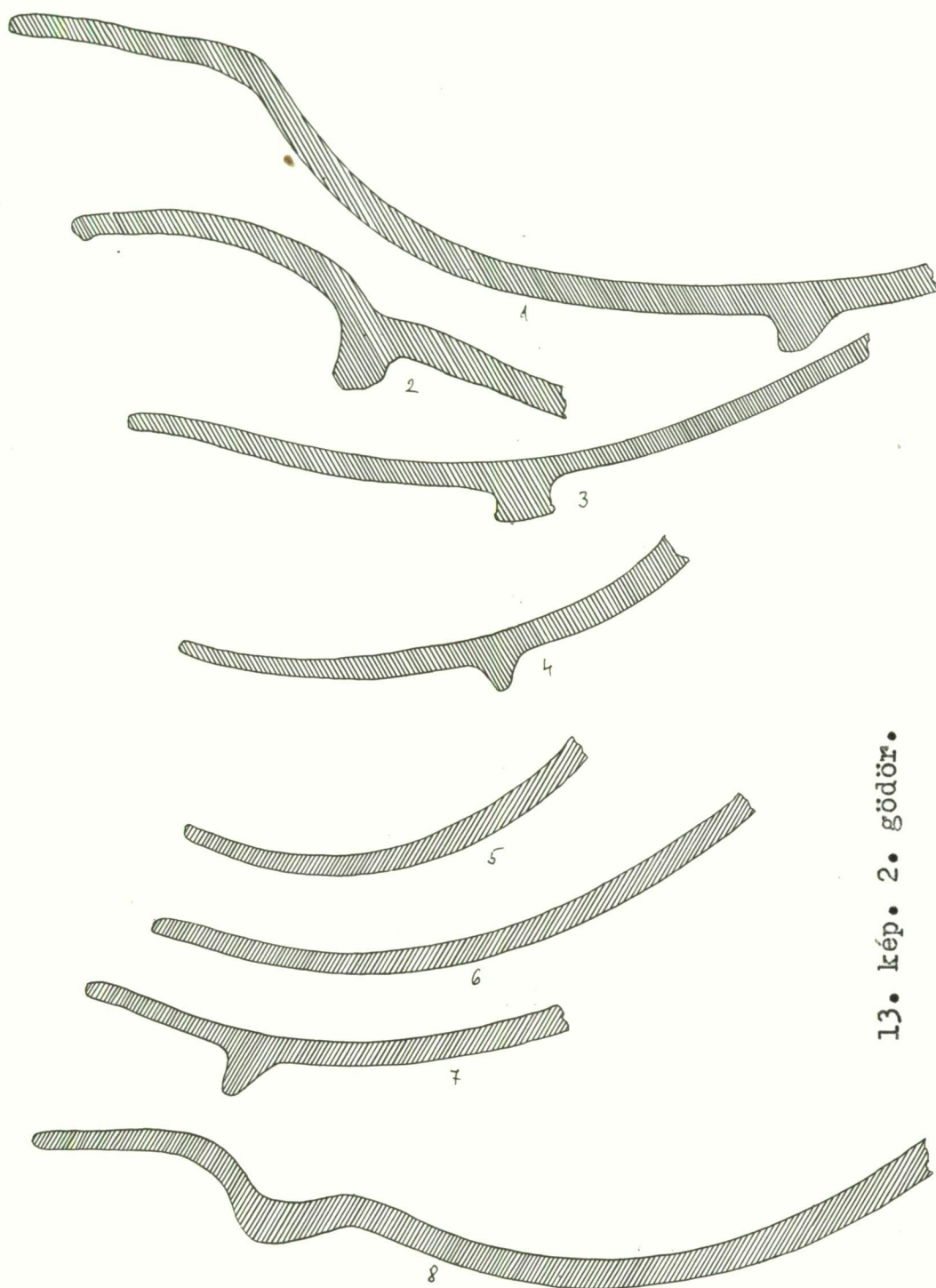

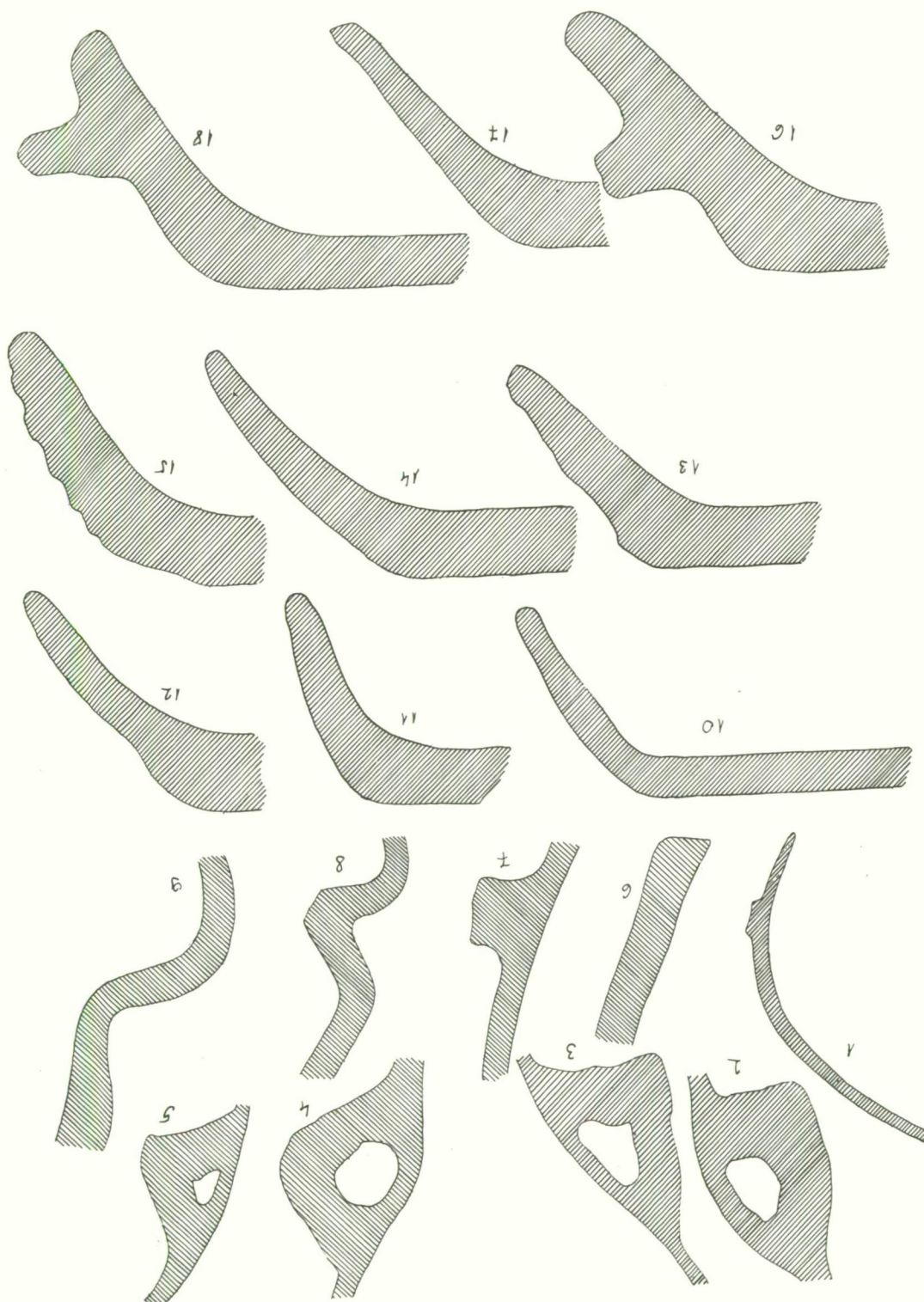
11. kép. 1. ház.

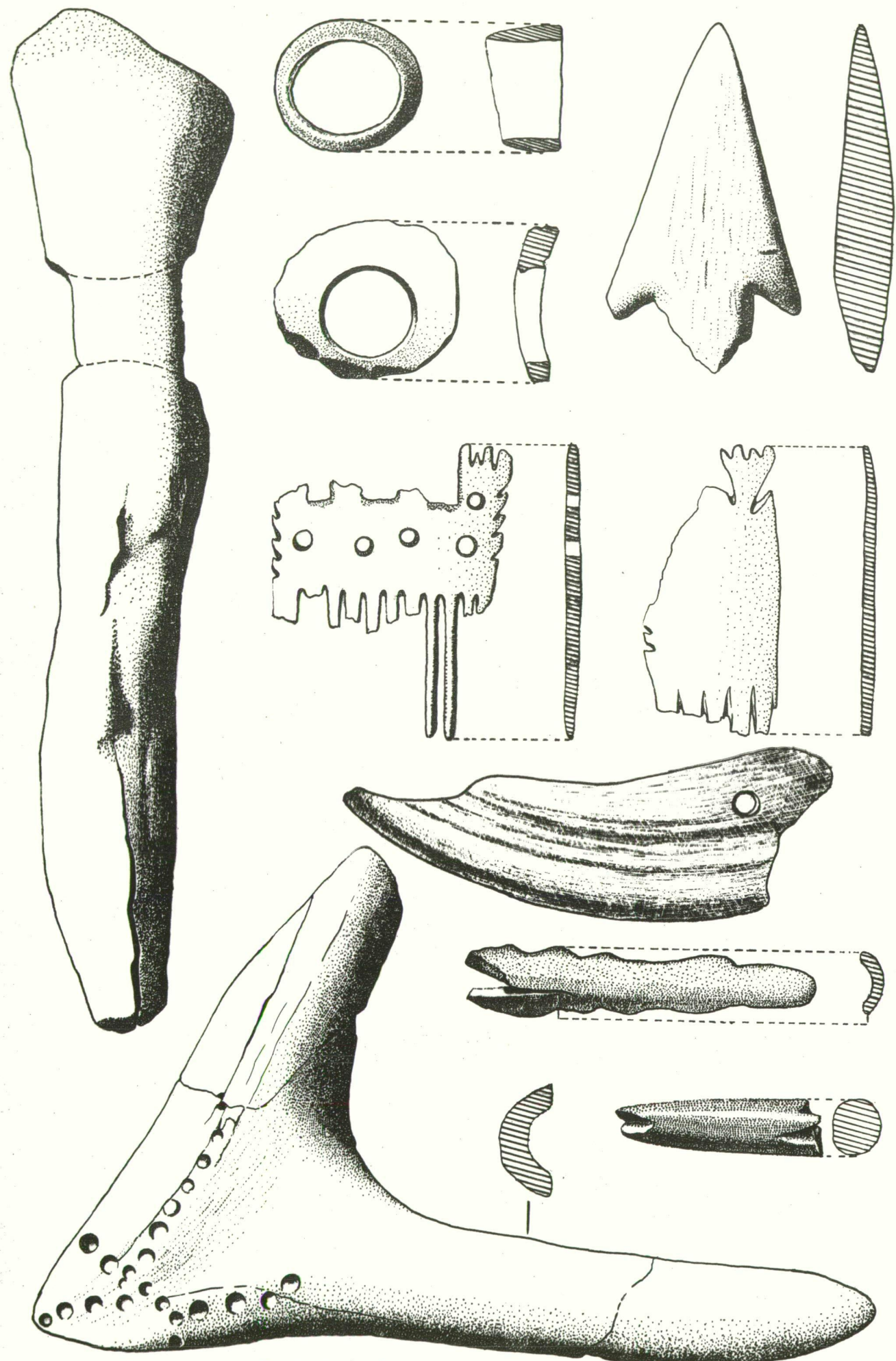
12. kép. 1-18, 21-23: 1. ház, 19, 20: 2. gödör.

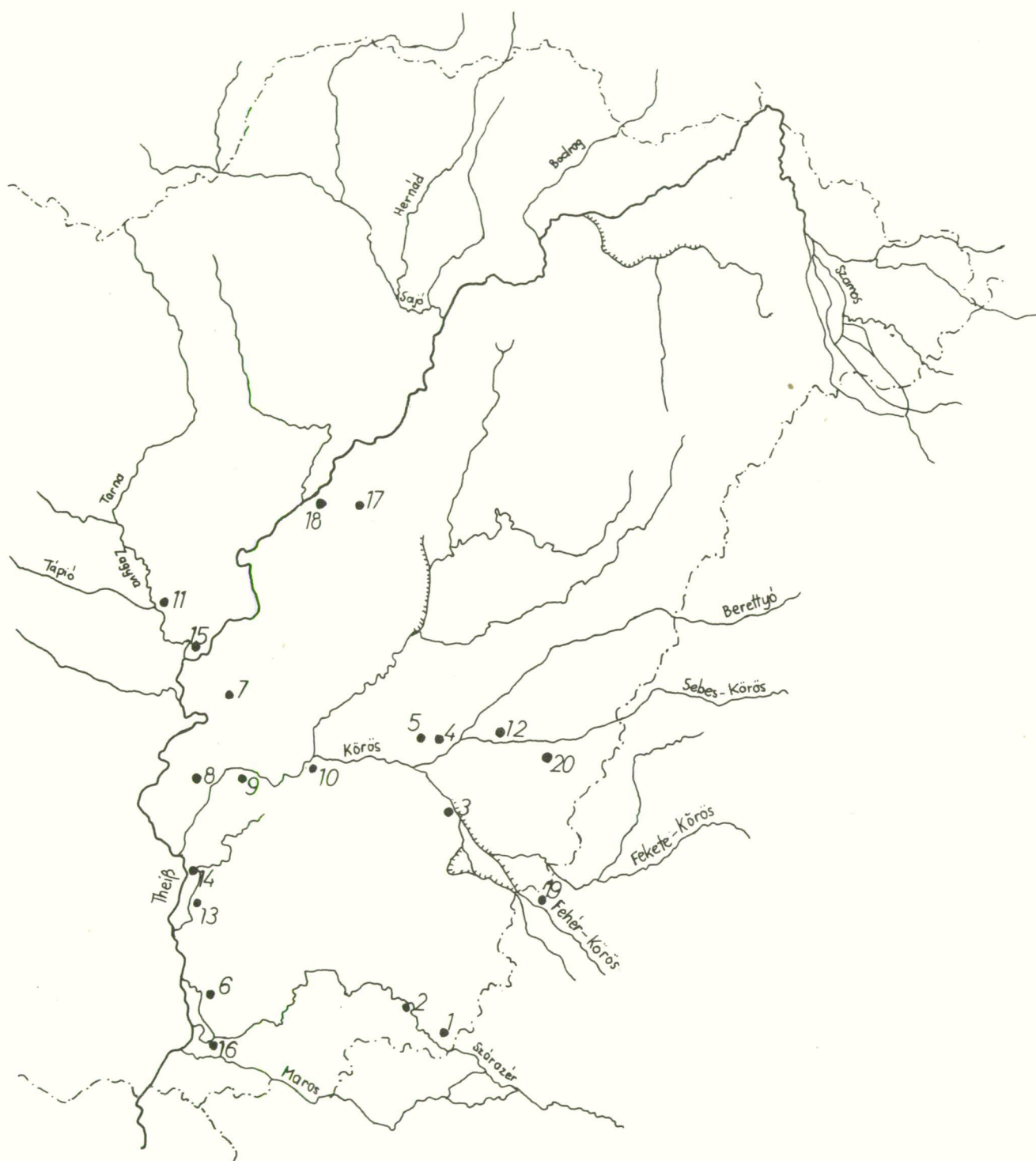
13. kép. 2. gödör.

14. kép. 2. gödör.

15. kép. 2-5, 7-10. 1. ház; 1, 6-8. 2. gödör.

16. kép. A kialakuló tiszai kultúra lelőhelyei.

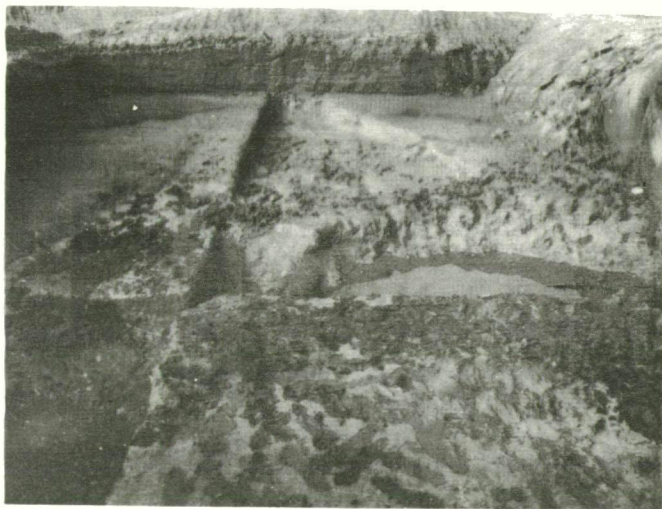
1

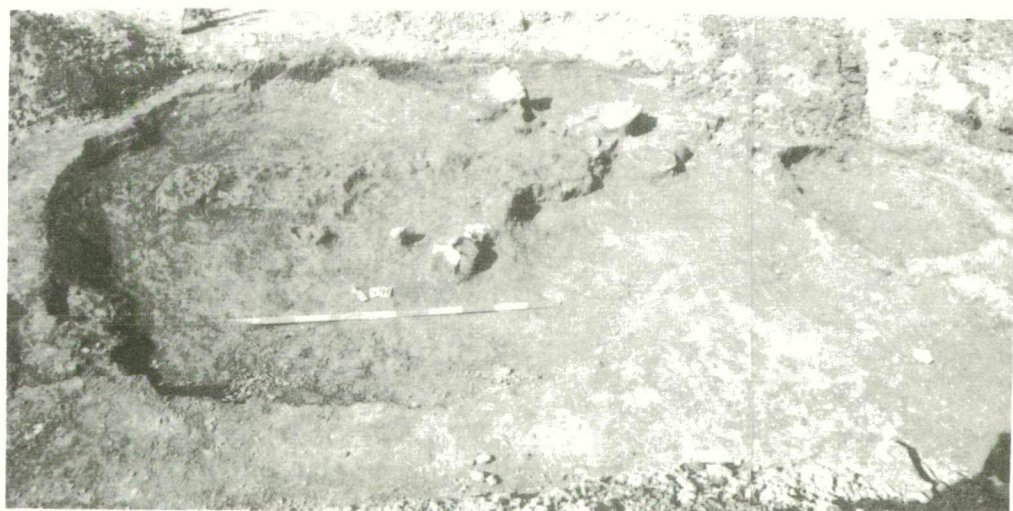
2

3

4

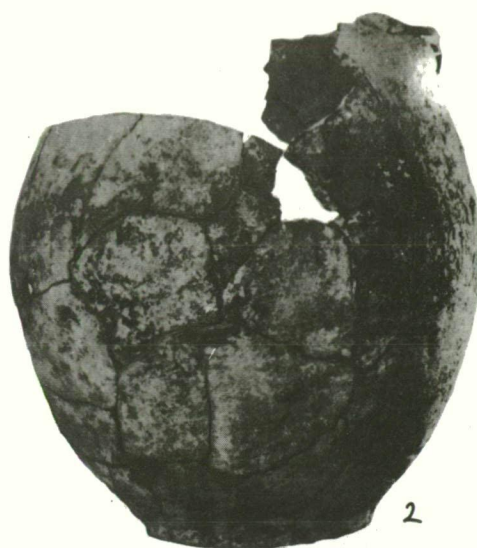

5

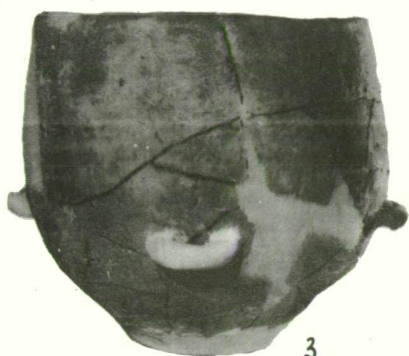
17.kép- 1-2. Battonya-Gödrösök, 3. 3. gödör, 4. 2. gödör, 5. 1. ház.

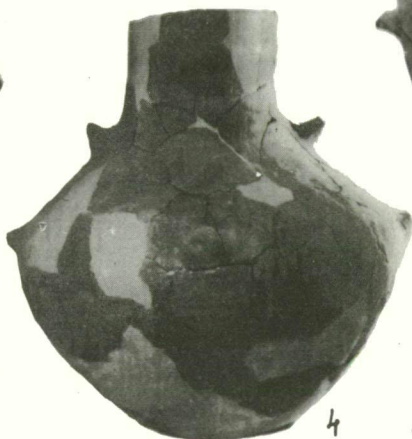
1

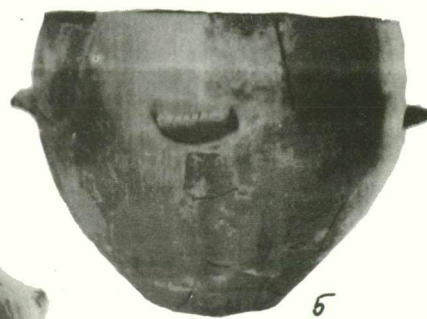
2

3

4

5

6

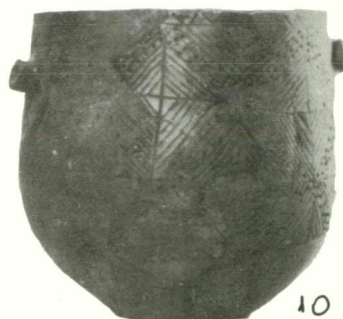
7

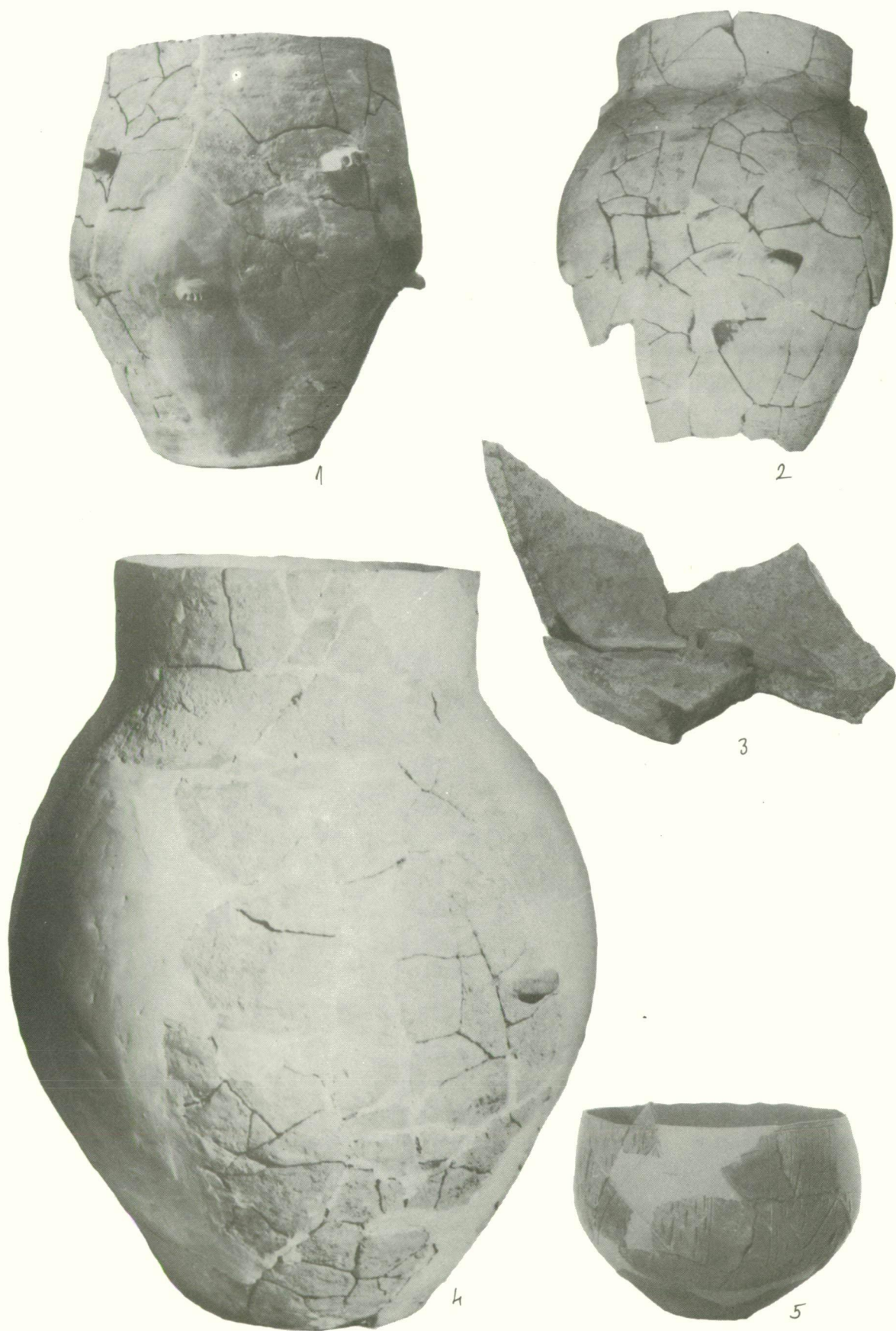
8

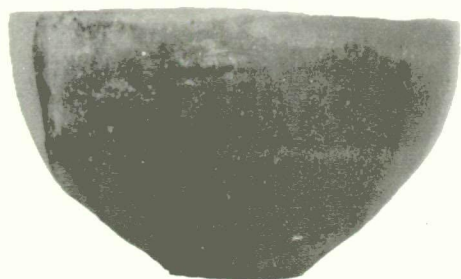
9

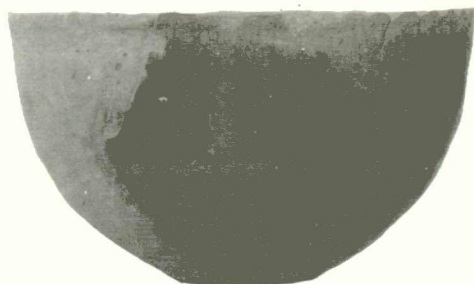
10

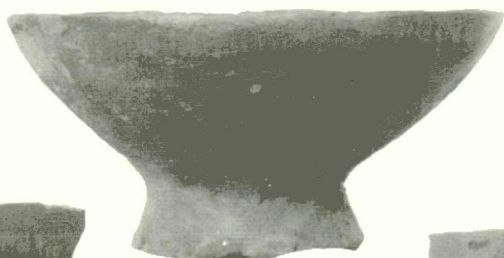
19. kép. 1-3. 2. gödör; 4. 3. gödör; 5. 1. ház.

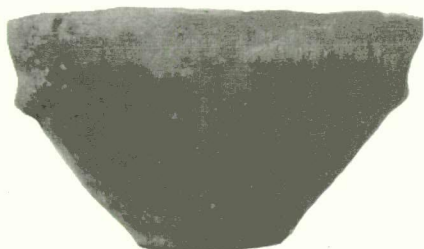
1

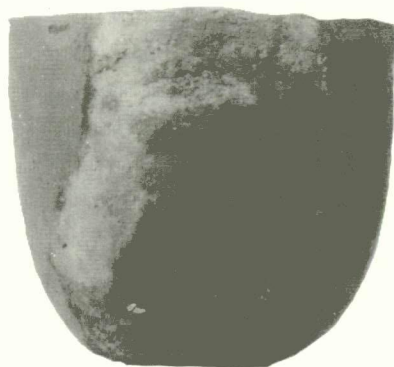
2

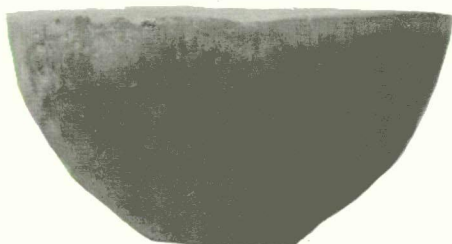
3

4

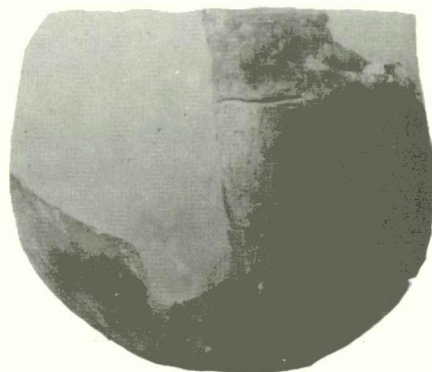
5

6

7

8

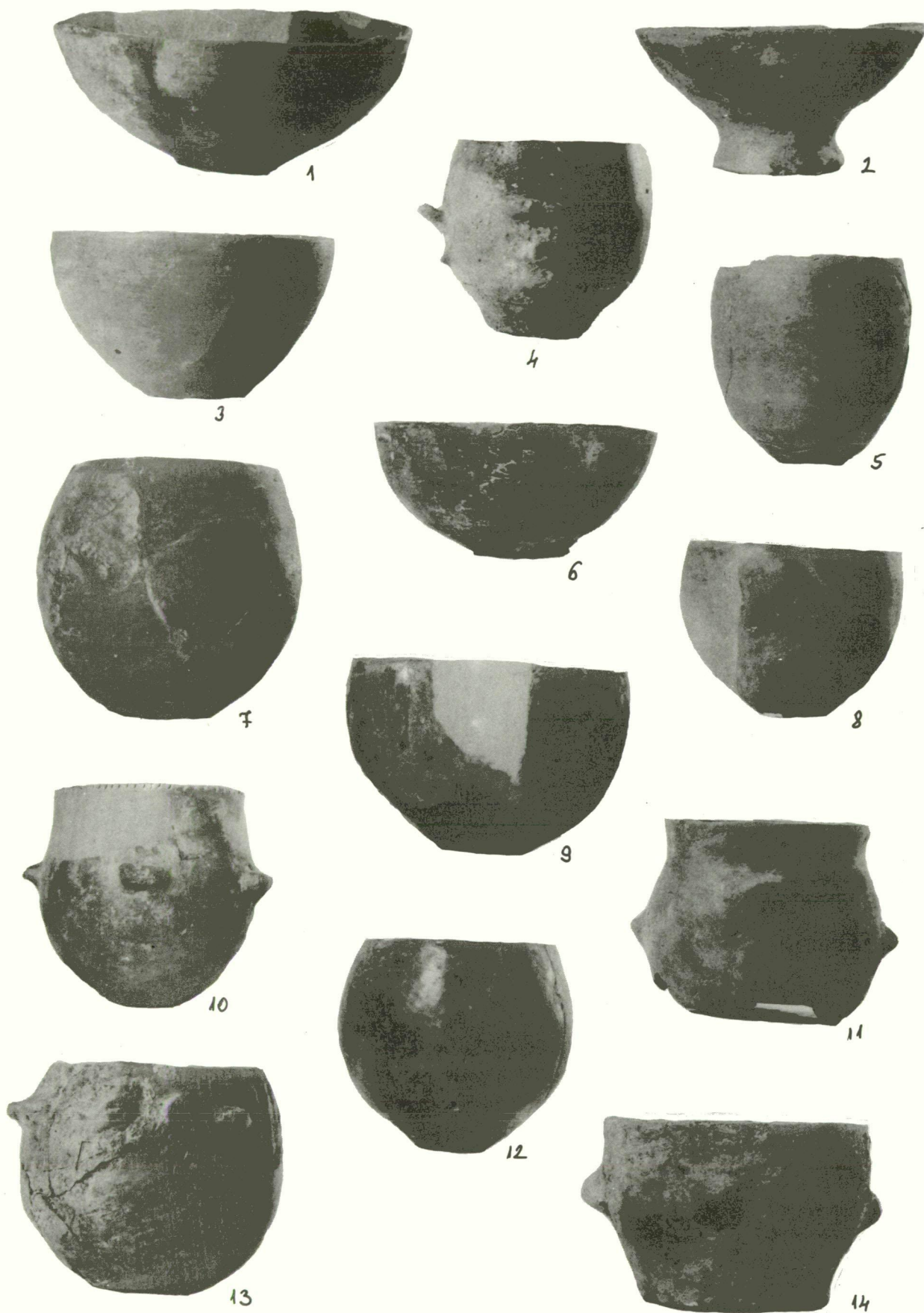

9

10

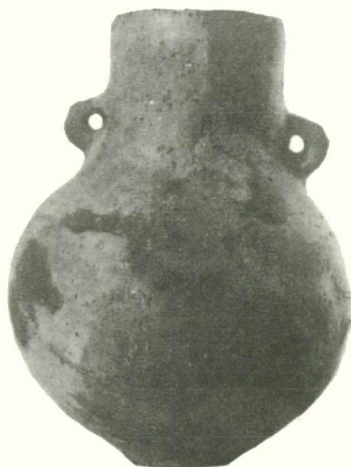
20. kép. 2. gödör.

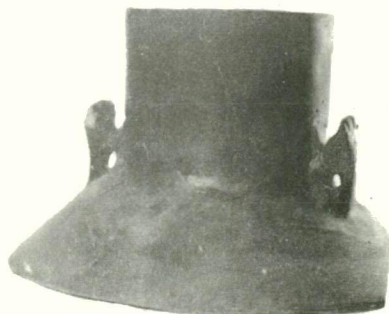
21. kép. 1. ház.

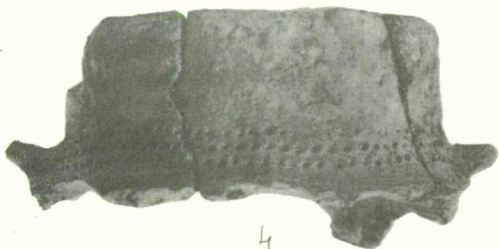
1

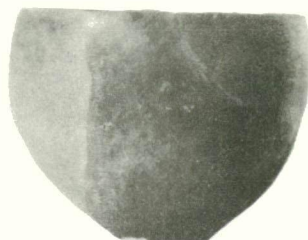
2

3

4

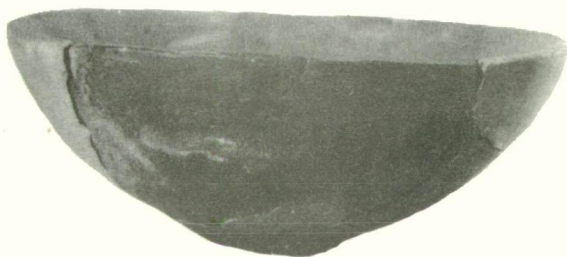
5

6

7

8

9

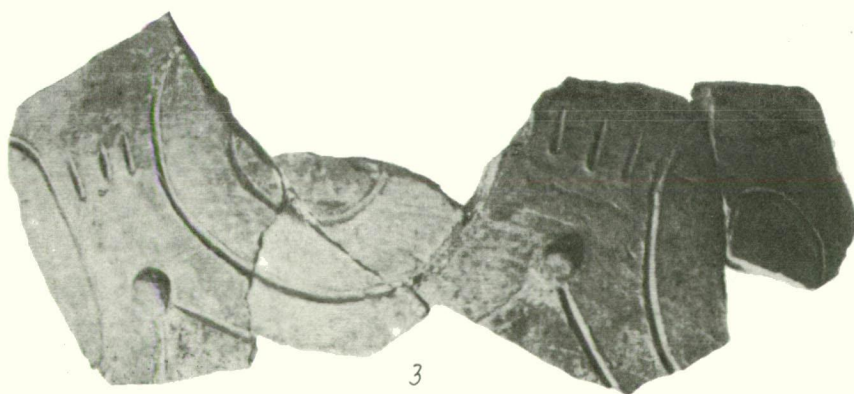
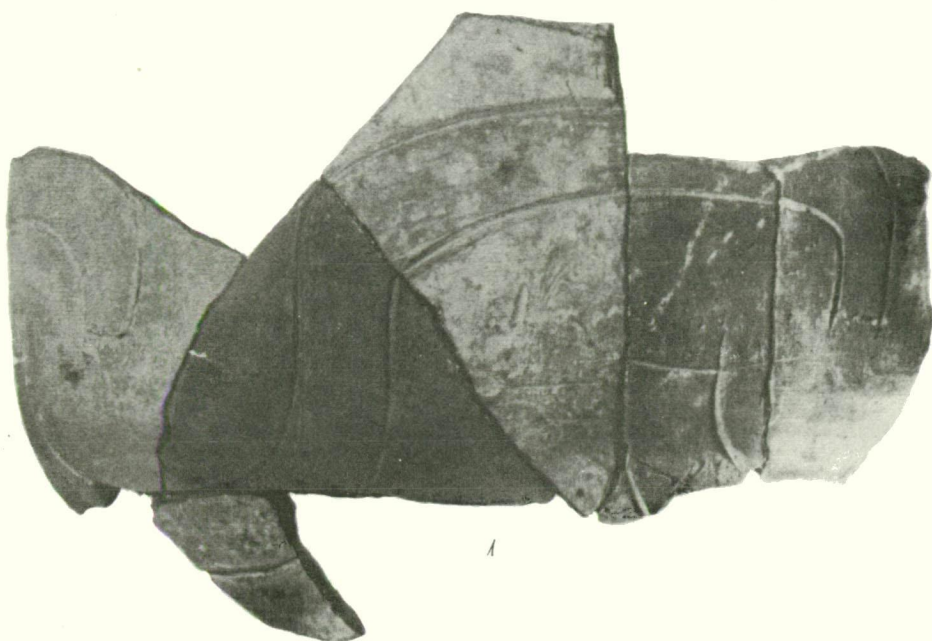
10

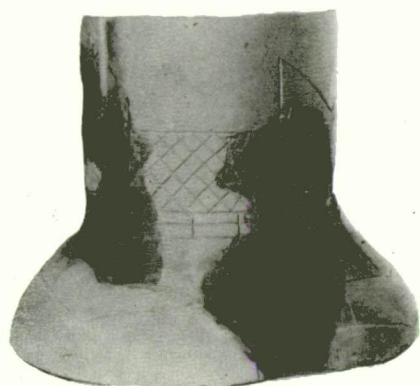

11

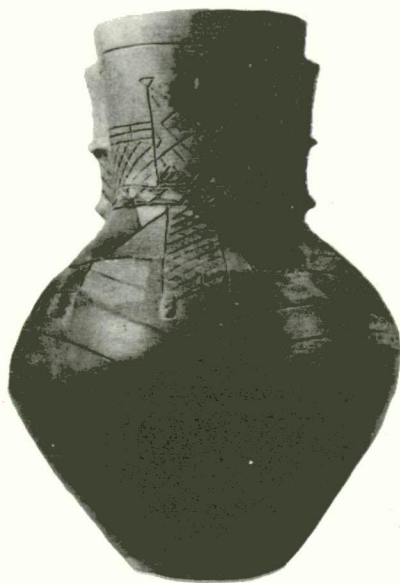
22

21. kép. l. ház.

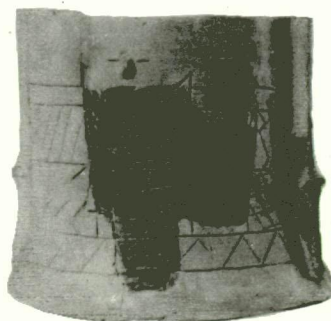

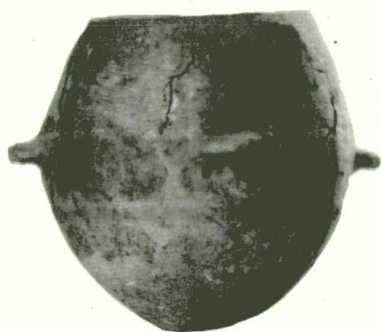
1

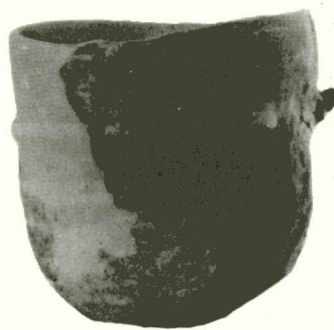
3

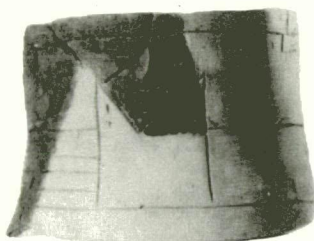
2

4

5

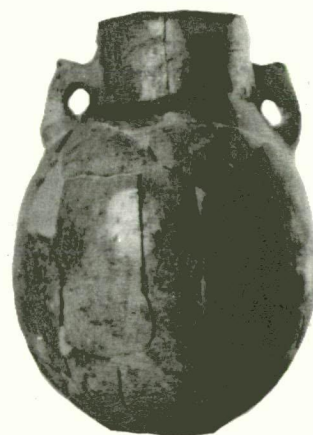
6

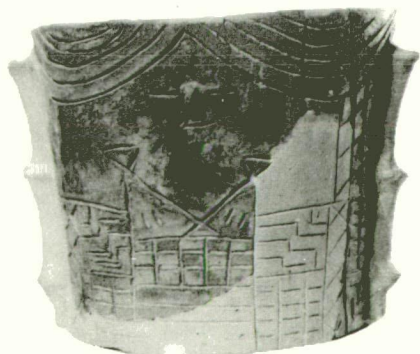
7

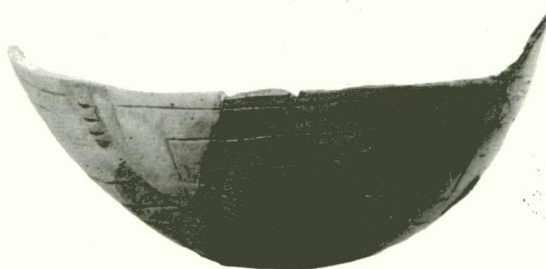
8

9

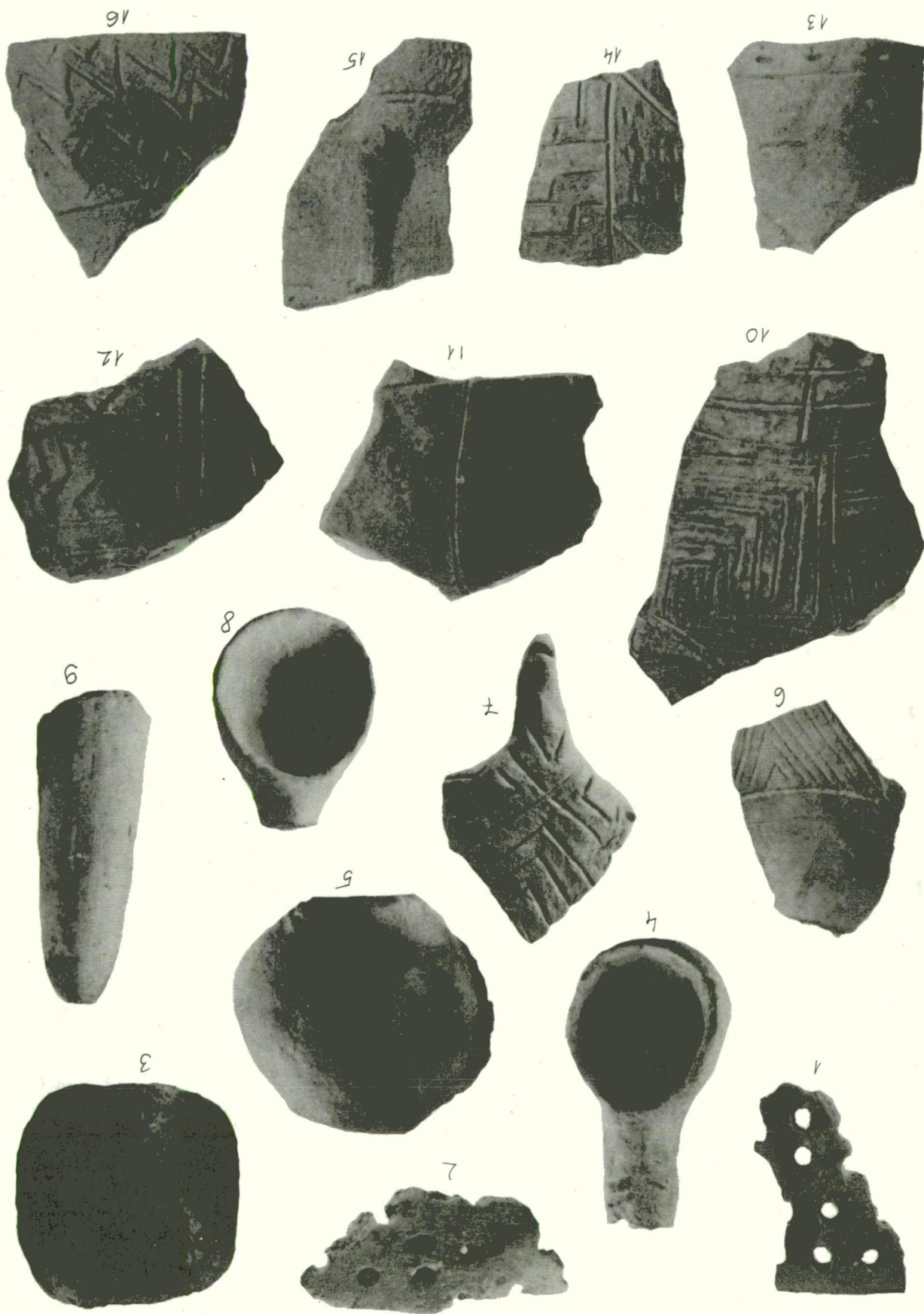

10

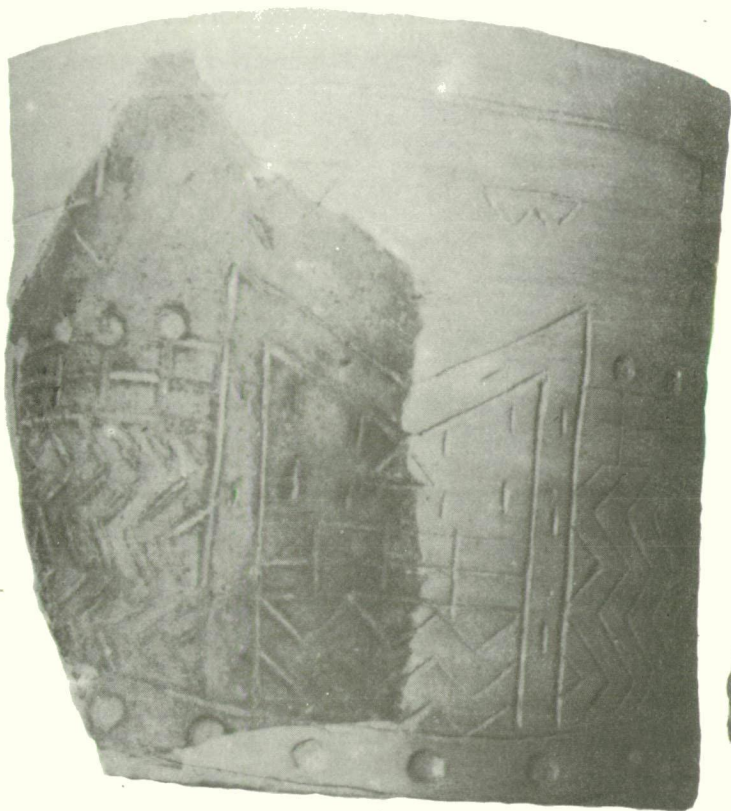

11

24. kép. 1-5, 7-9, 11: 1. ház, 6, 10: 2. gödör.

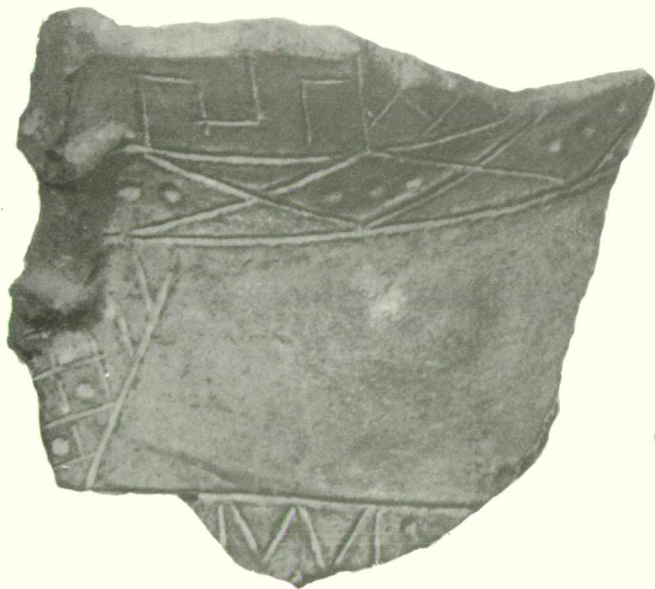
25. kép. 1, 3, 4, 9, 10: 2. gödör, 2, 5-8, 11-16: 1. ház.

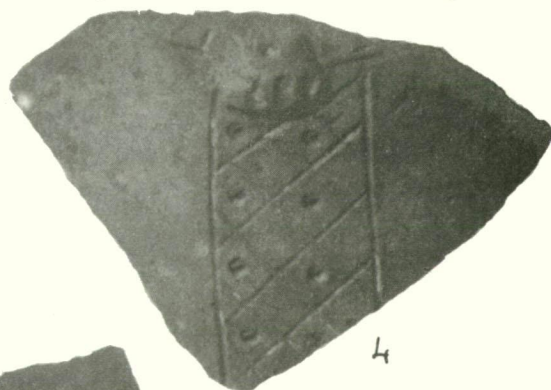
1

2

3

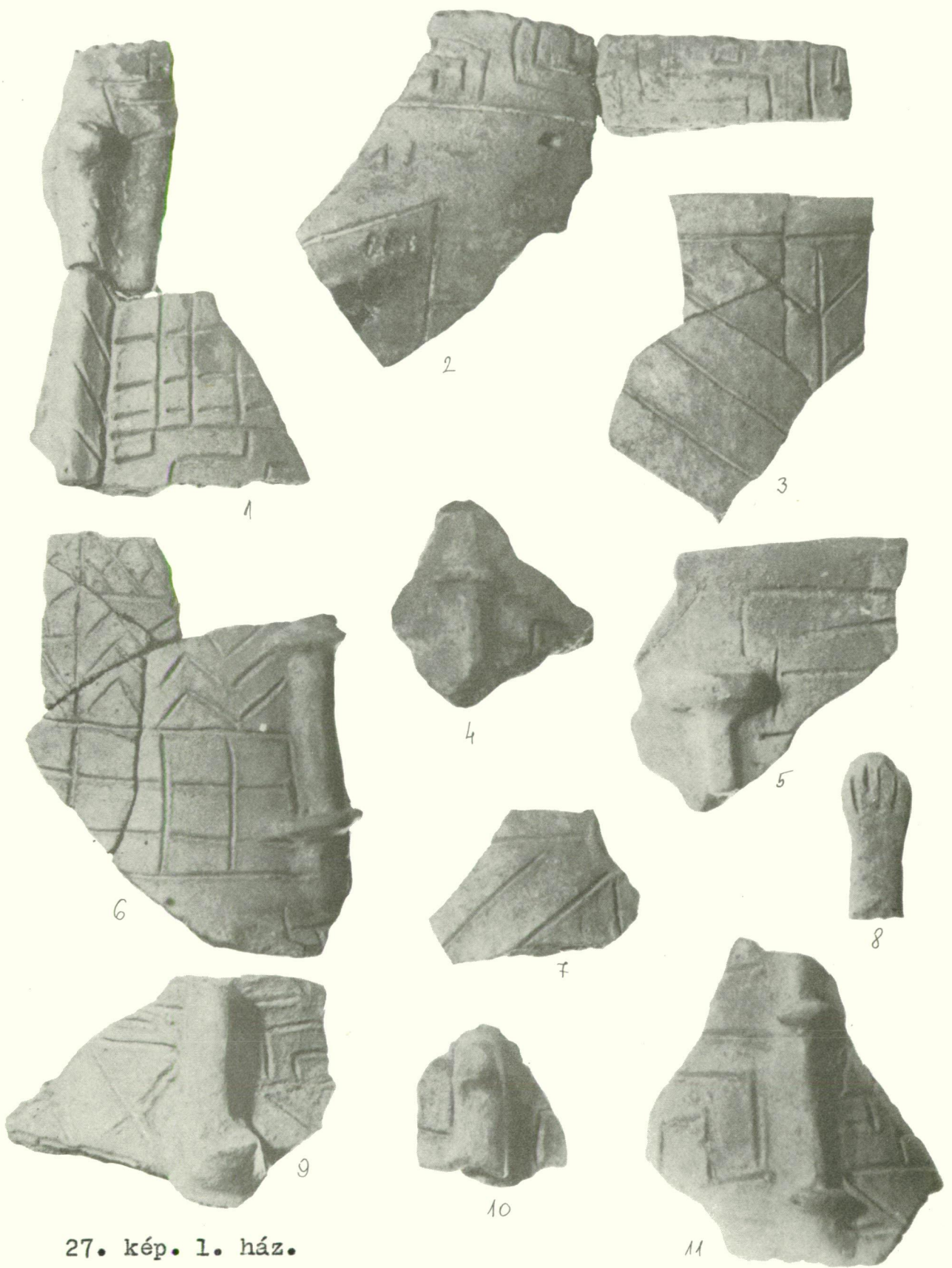

4

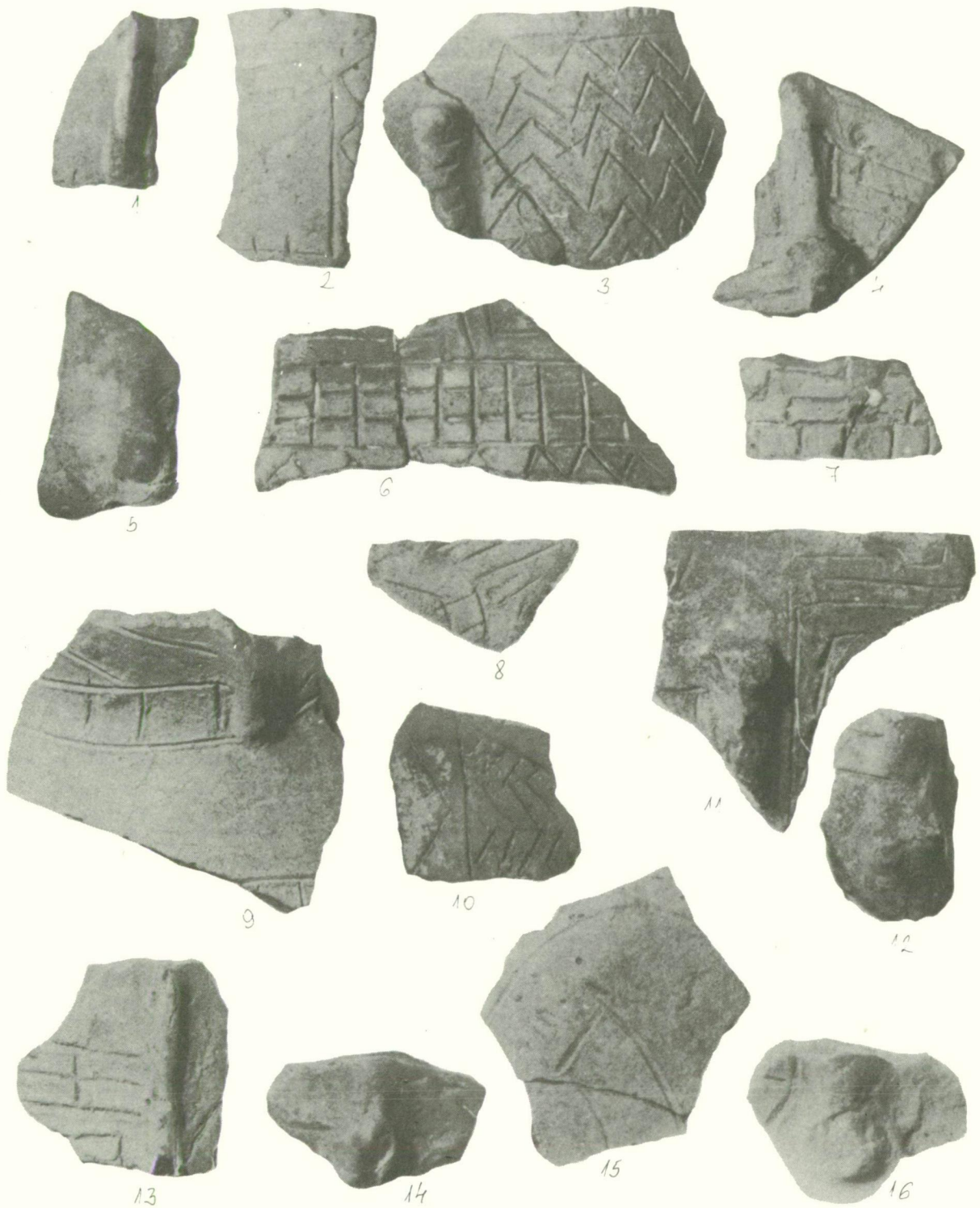

5

26. kép. 1. ház.

27. kép. 1. ház.

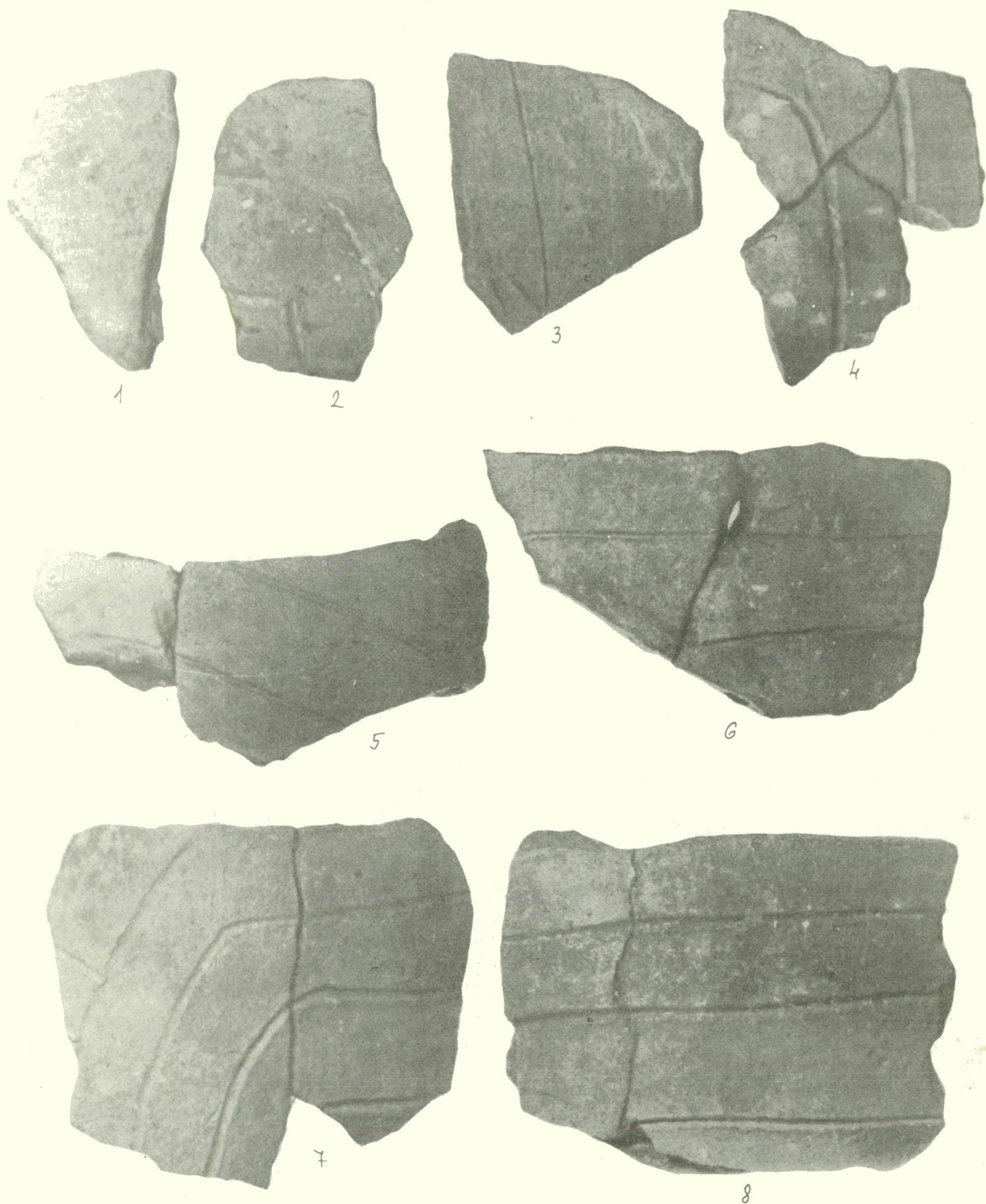
28. kép. 2. gödör.

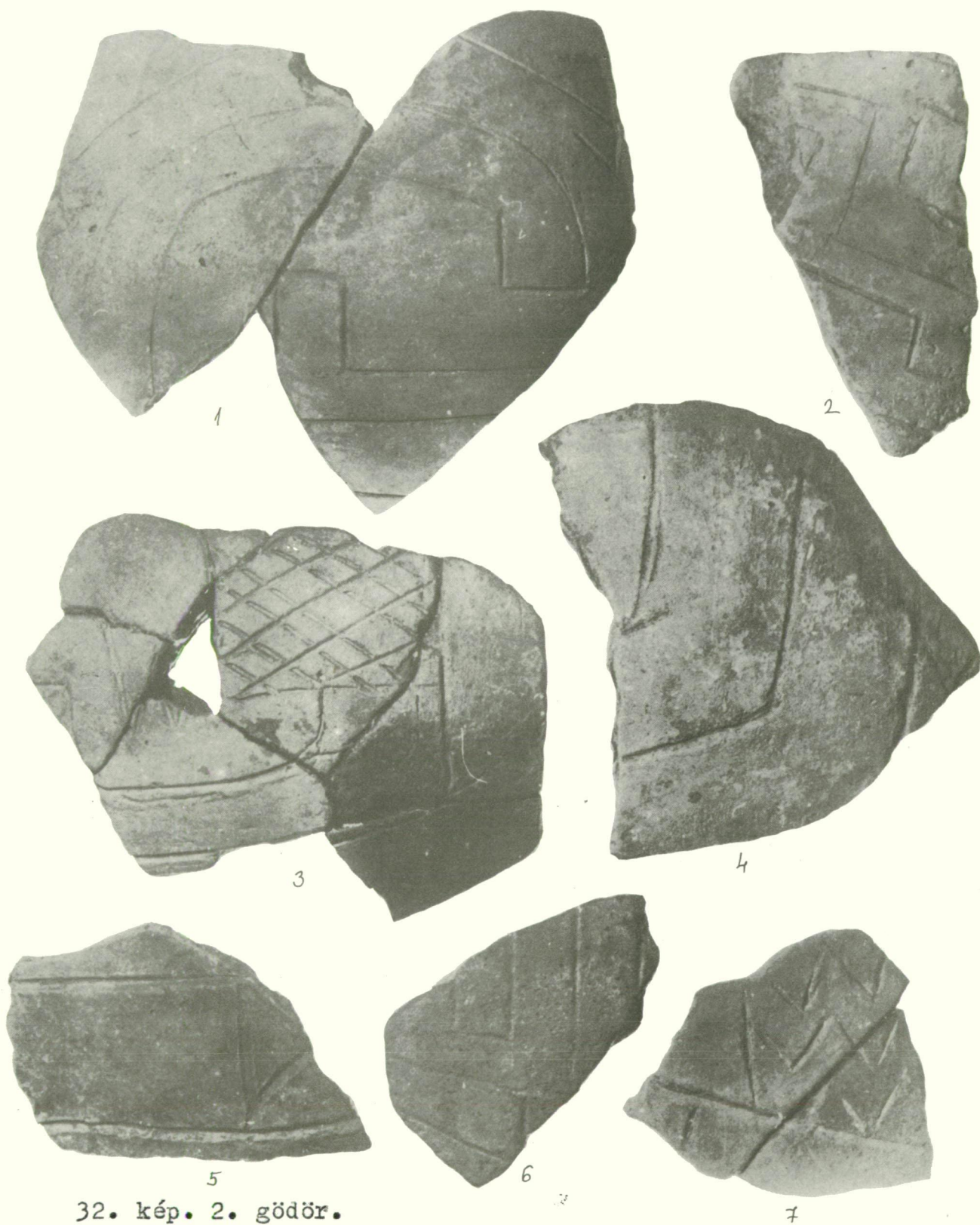
29. kép. 2. gödör.

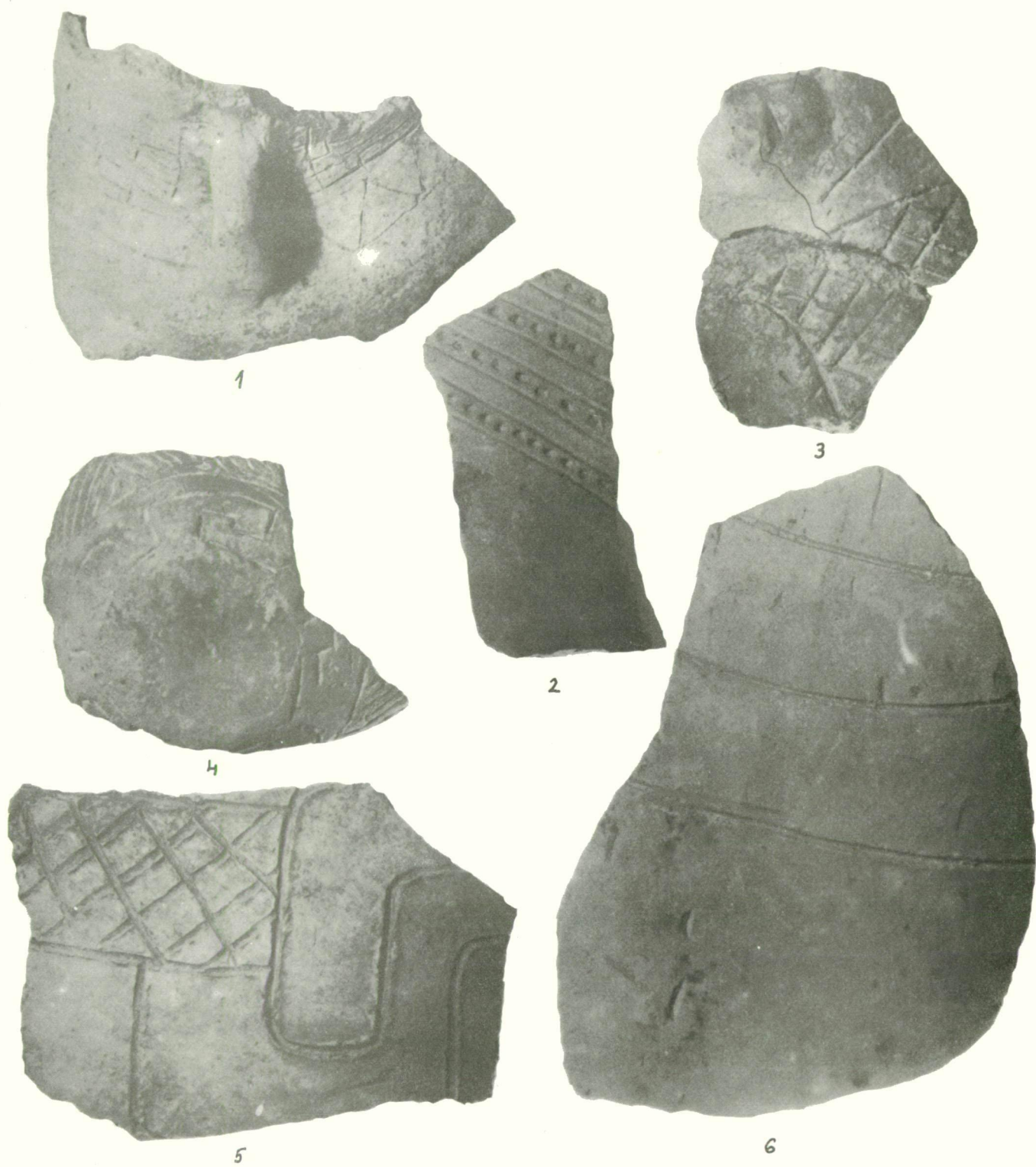
30. kép. 2. gödör.

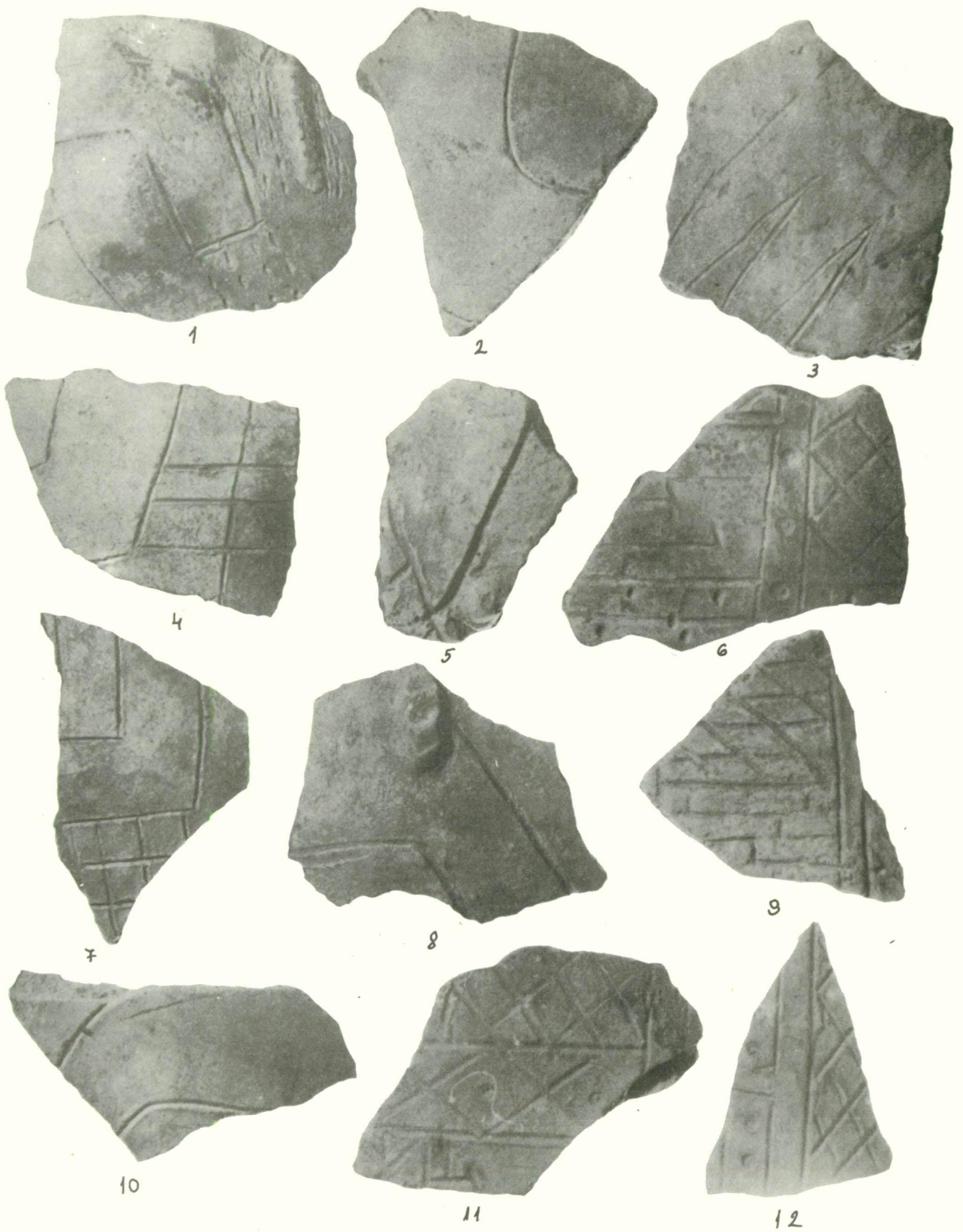
31. kép. 2. gödör.

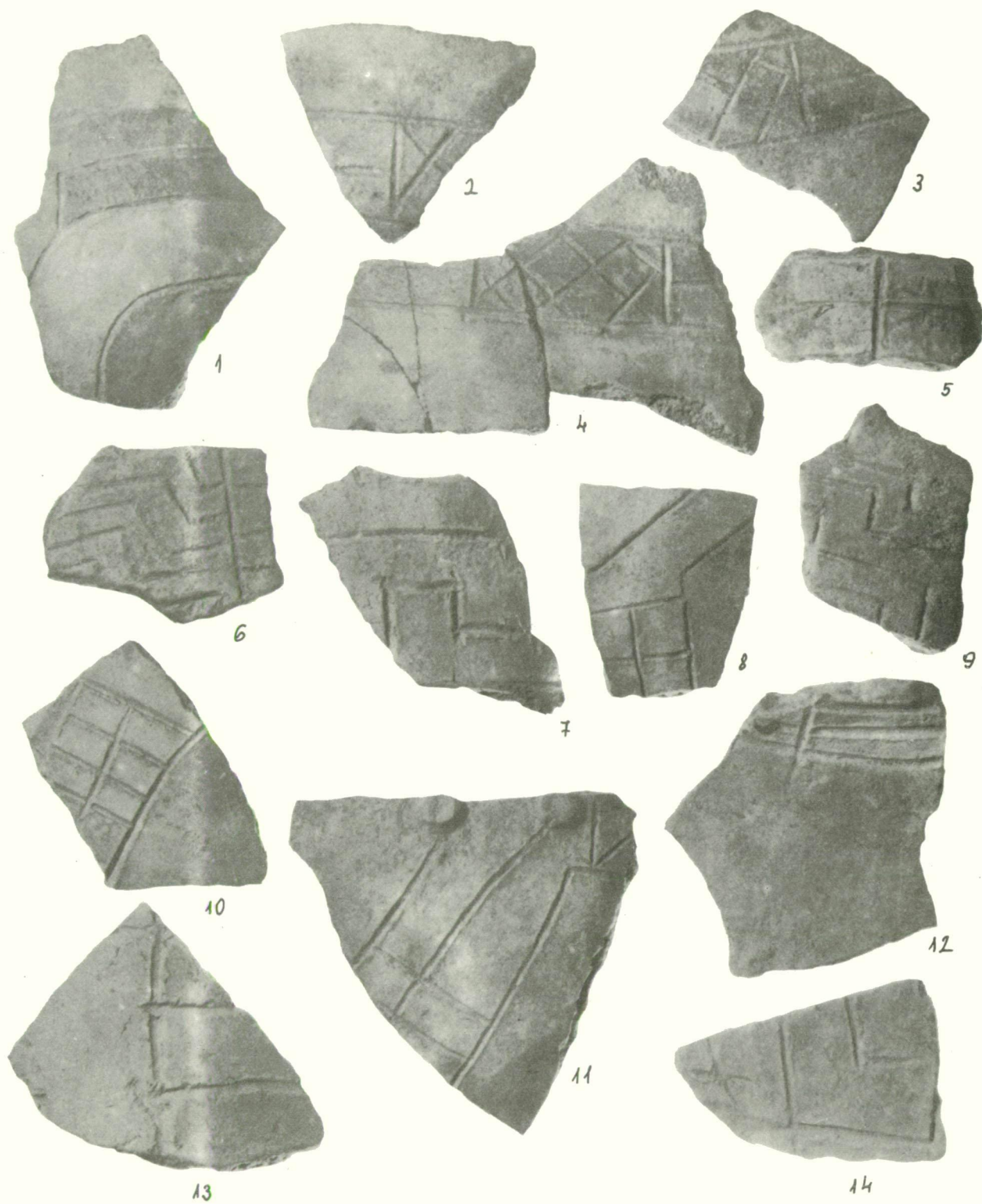
32. kép. 2. gödör.

33. kép. 1. ház.

34. kép. 1. ház..

35. kép. 1. ház.

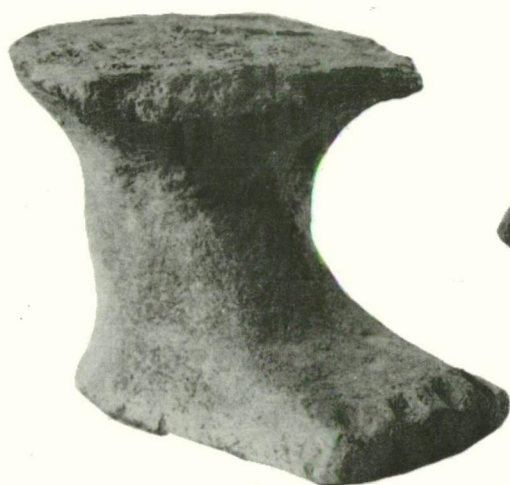
1

2

3

4

5

6

7

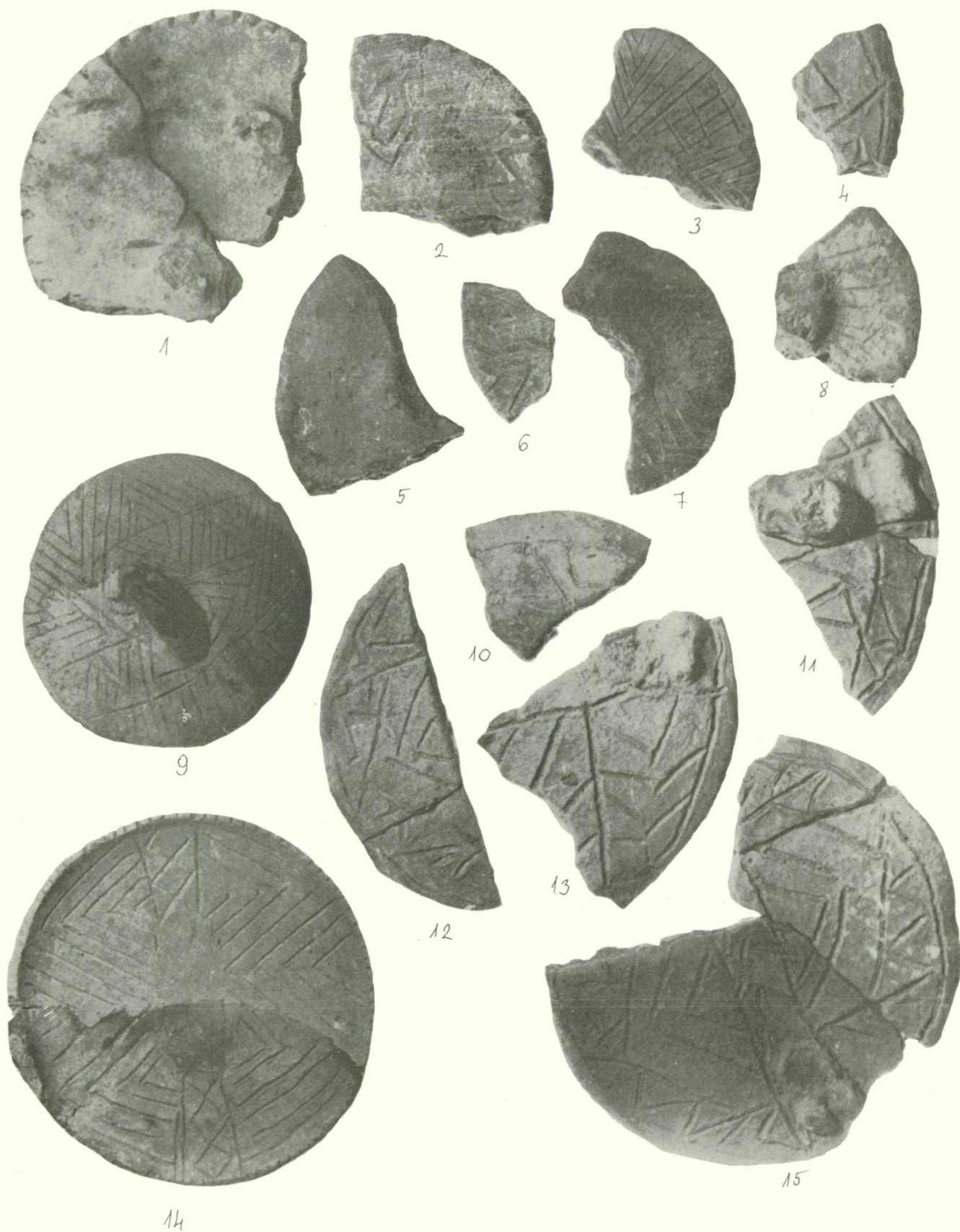

8

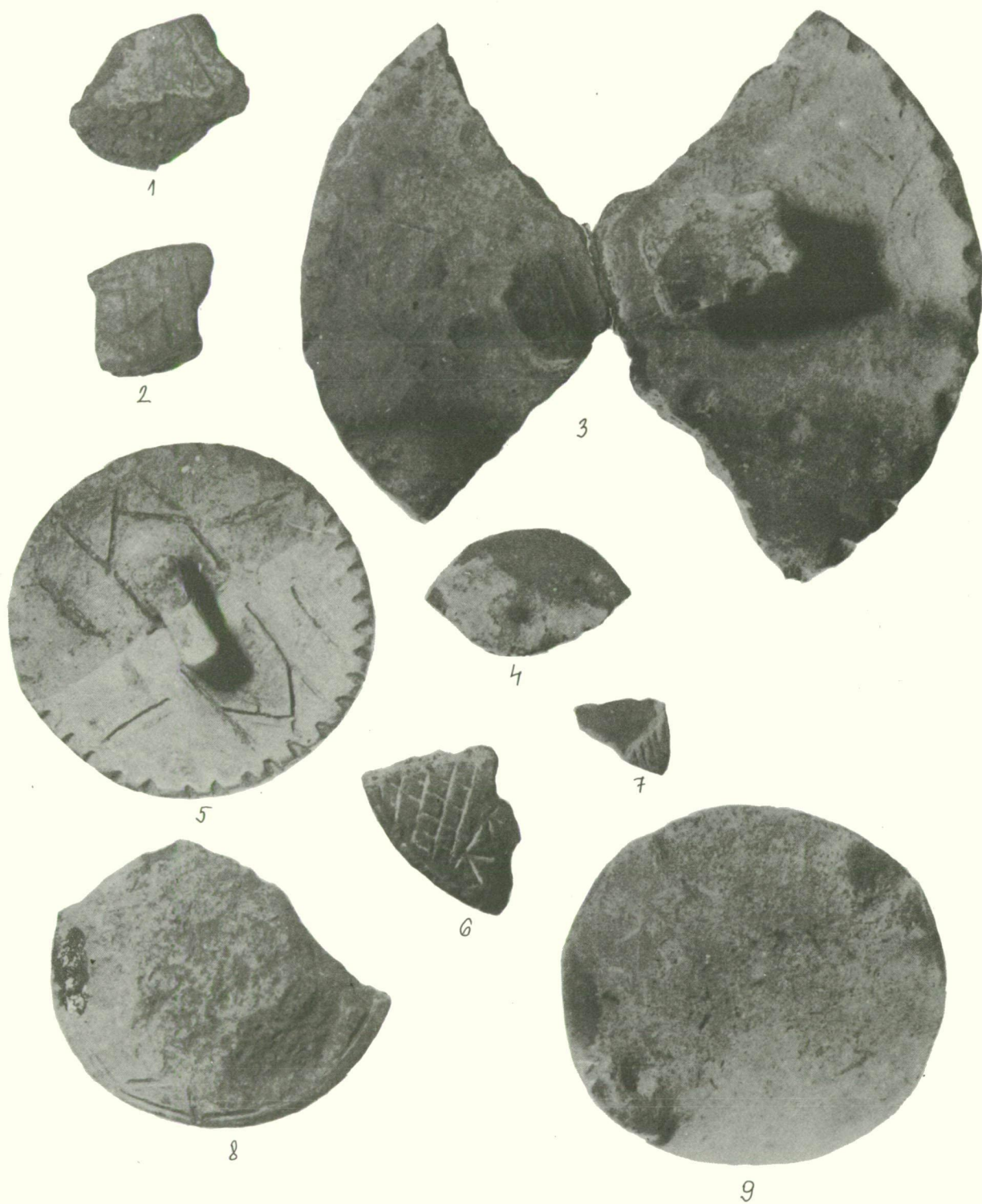

9

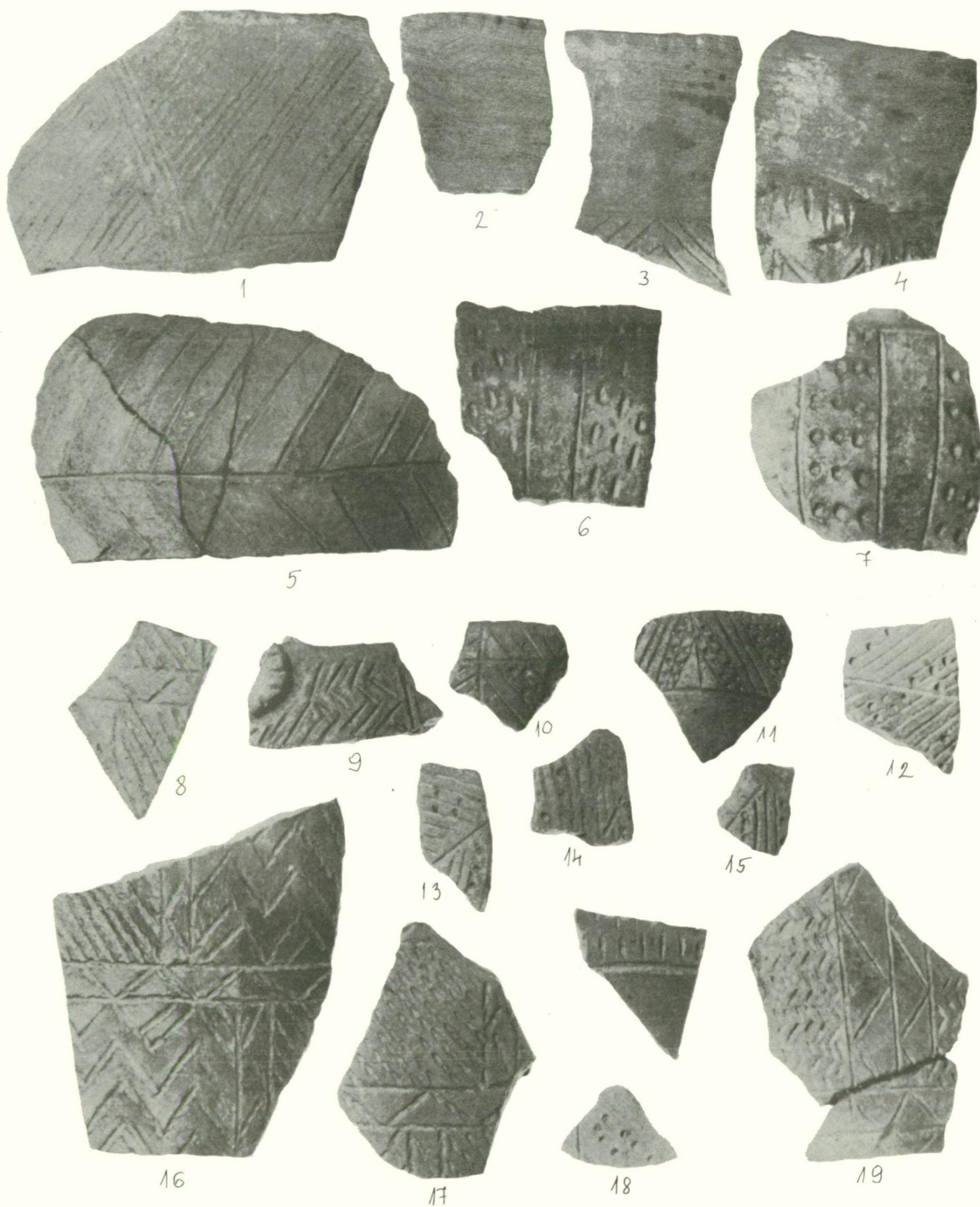
36. kép. 1-6, 8: 2. gödör, 7, 9: szórvány.

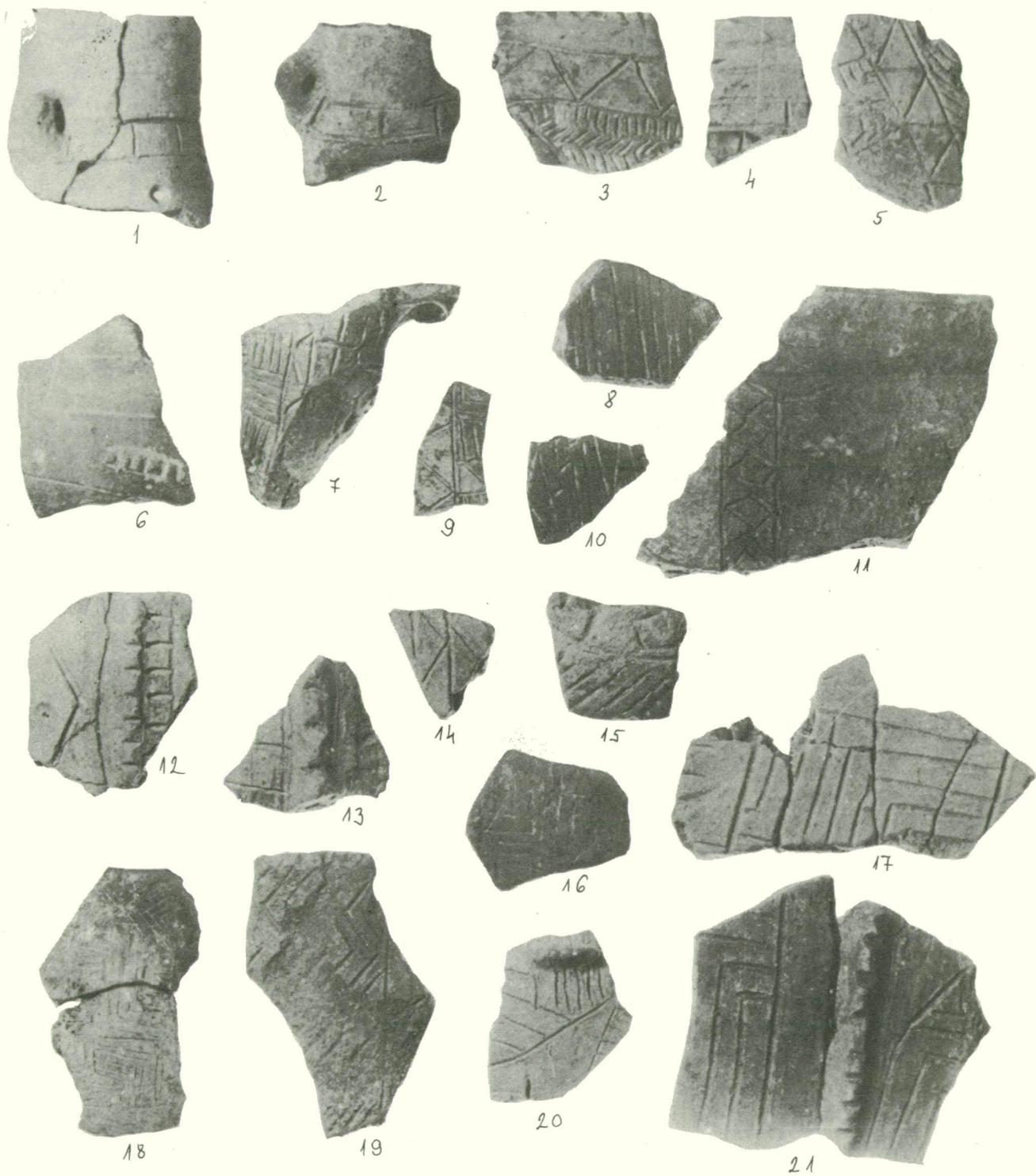
37. kép. 1. ház.

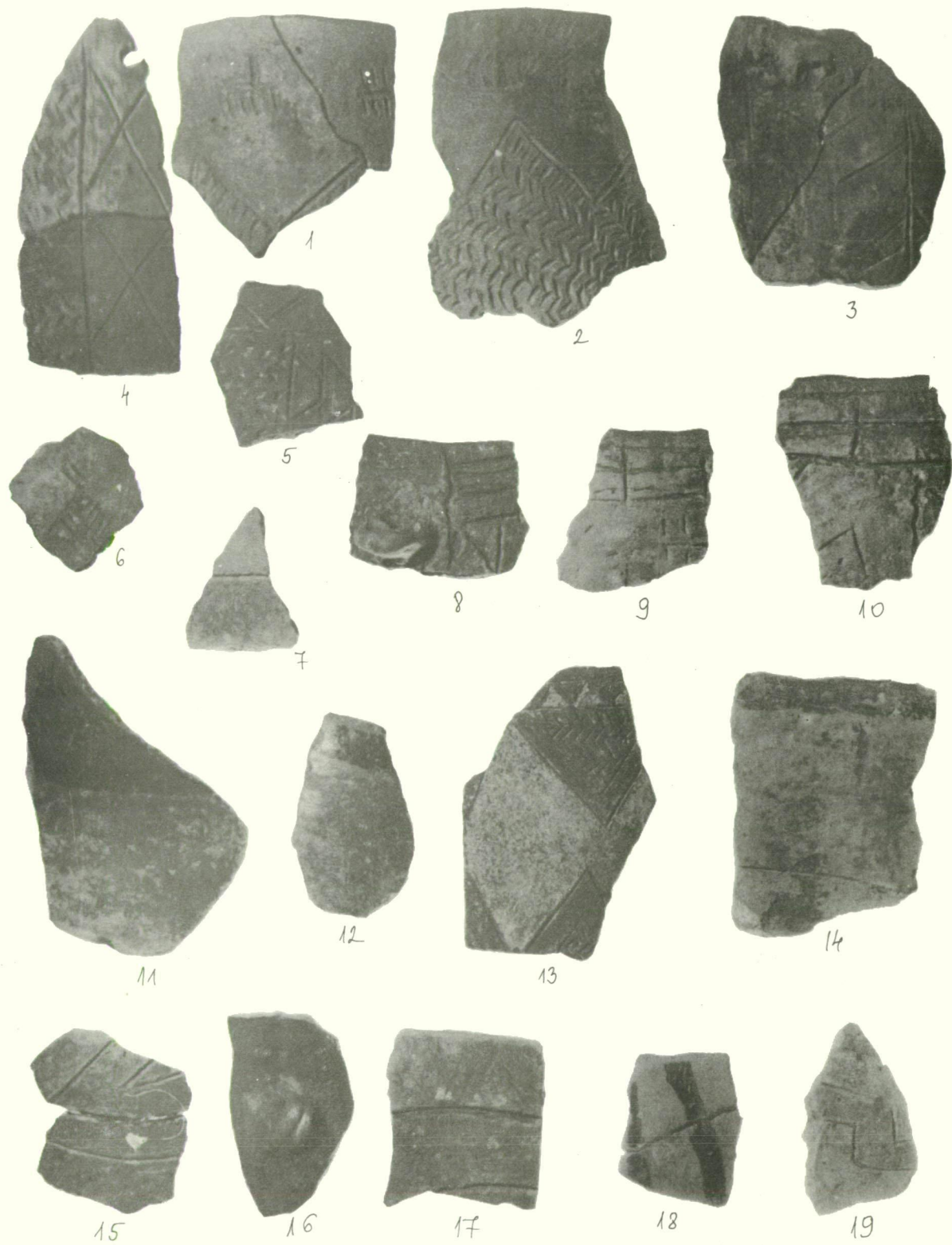
38. kép. 2. gödör.

39. kép. 1. ház.

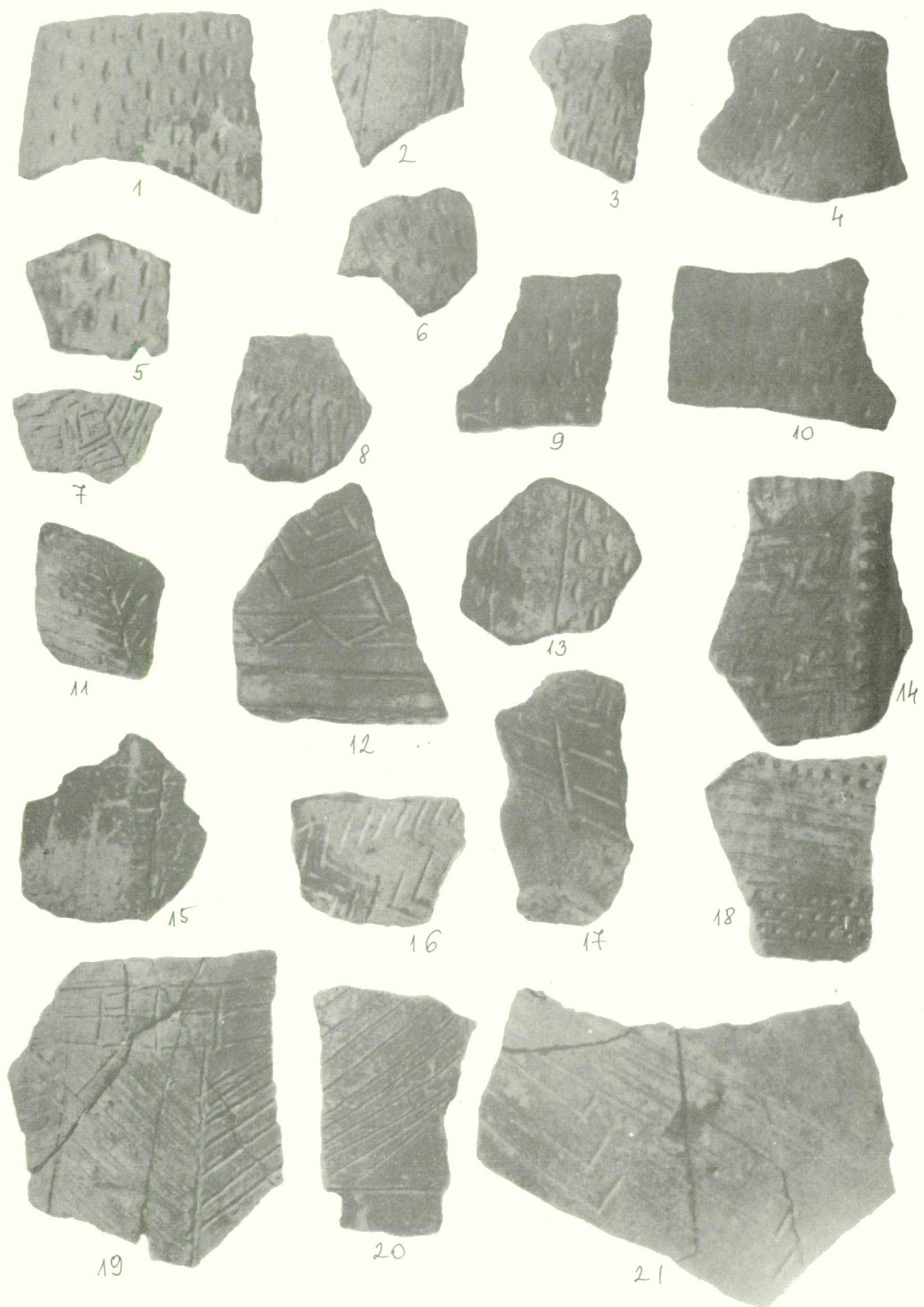
40. kép. 2. gödör.

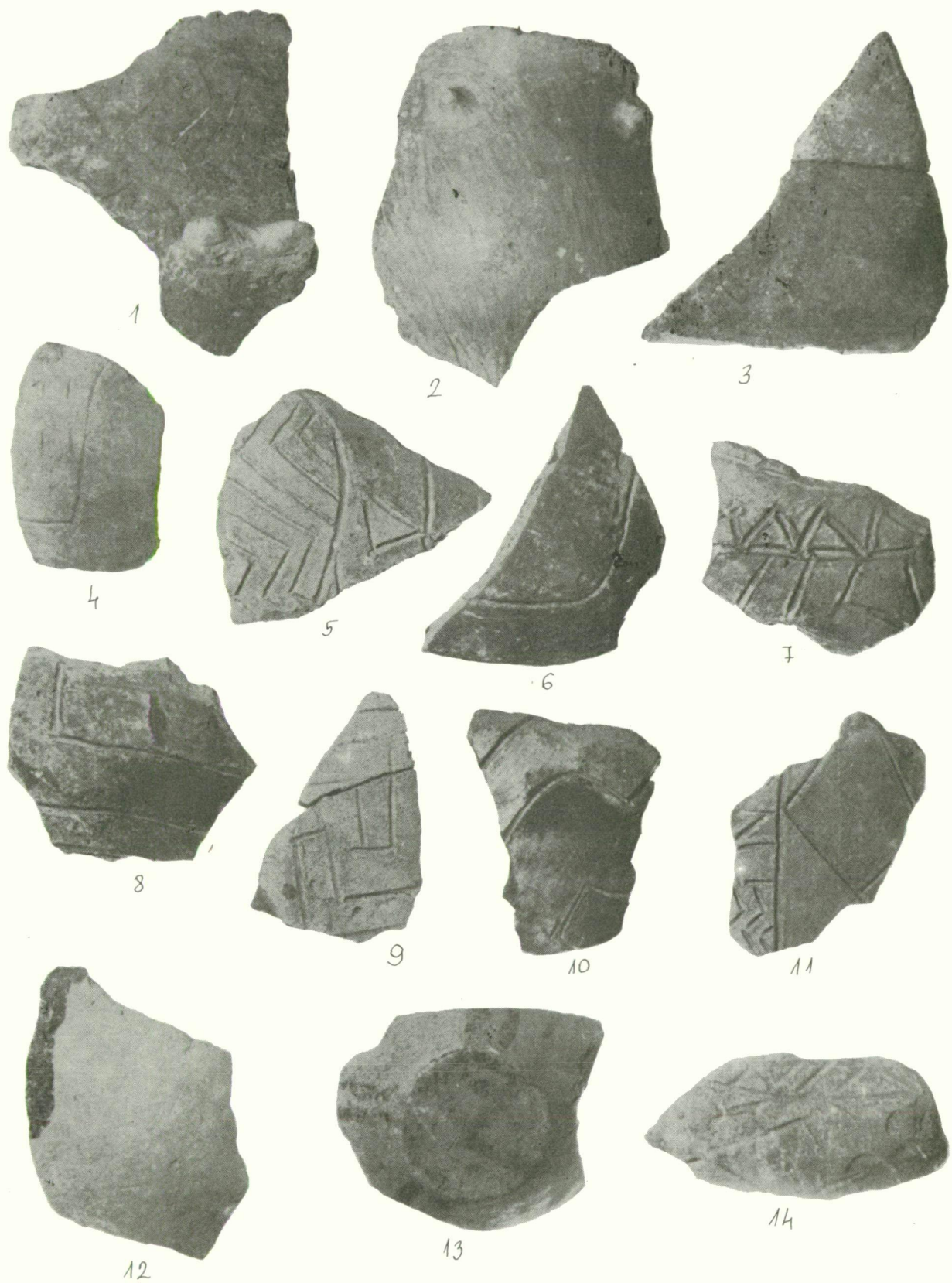
41. kép. 2. gödör.

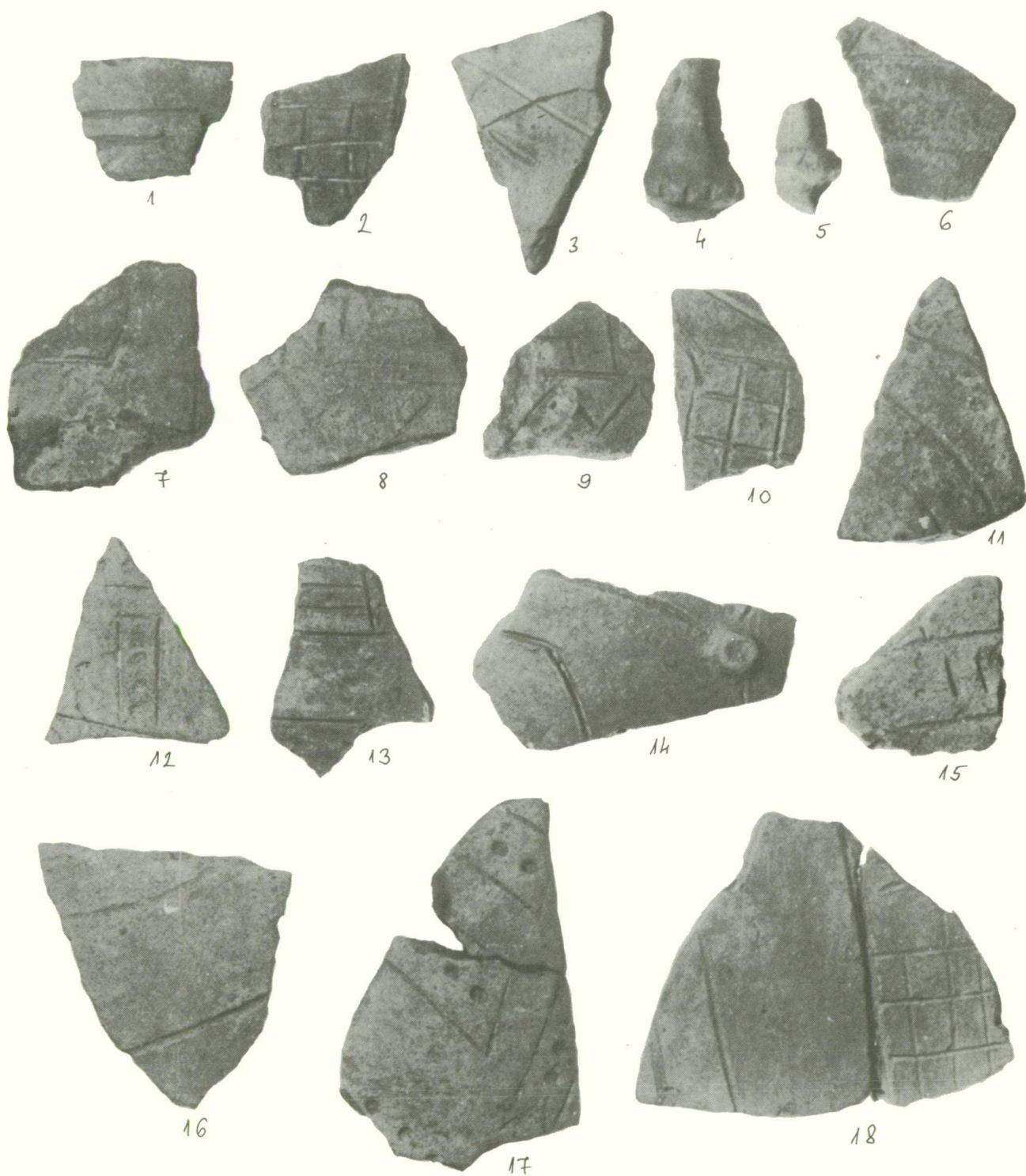
42. kép. 1. ház.

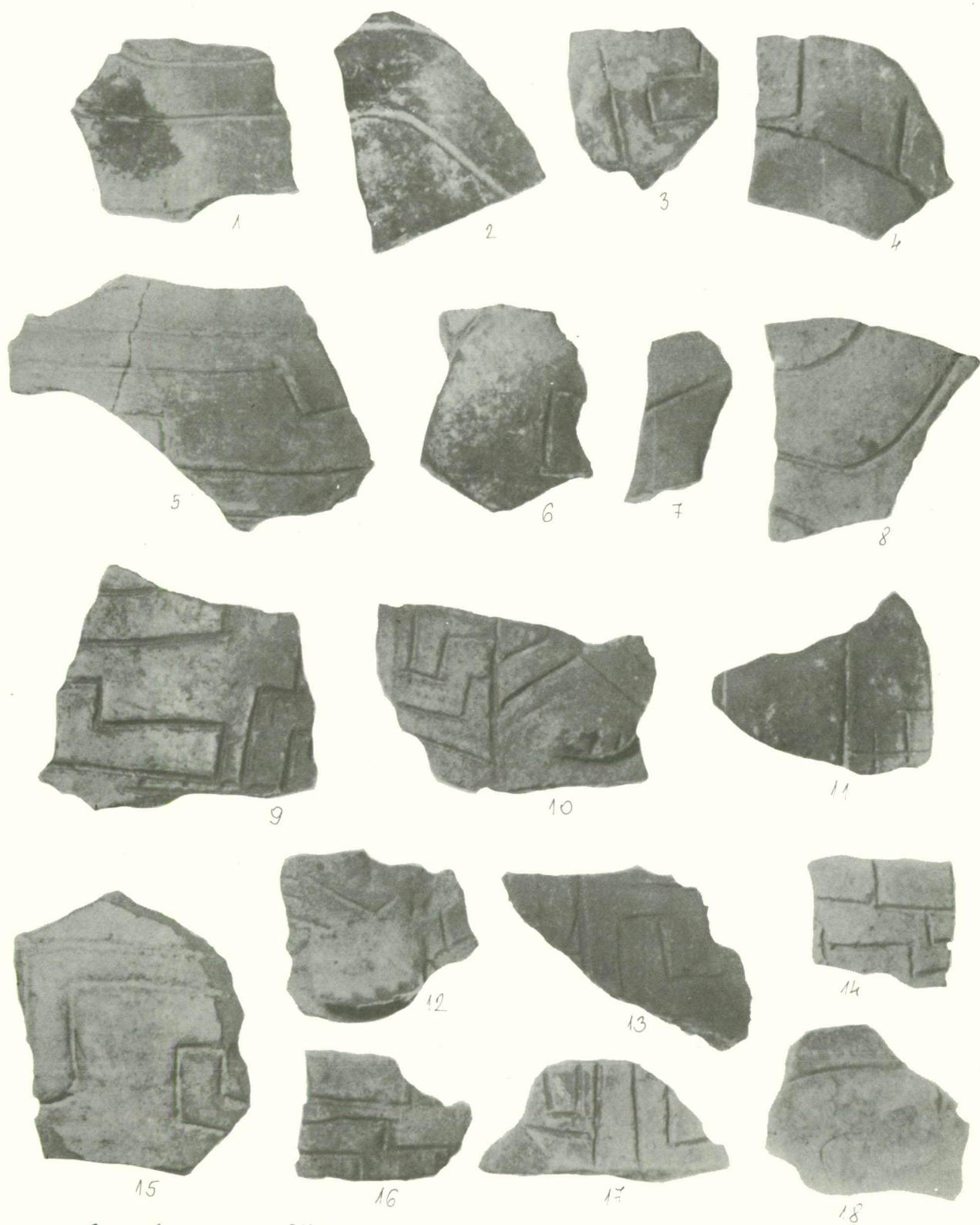
43. kép. 2. gödör.

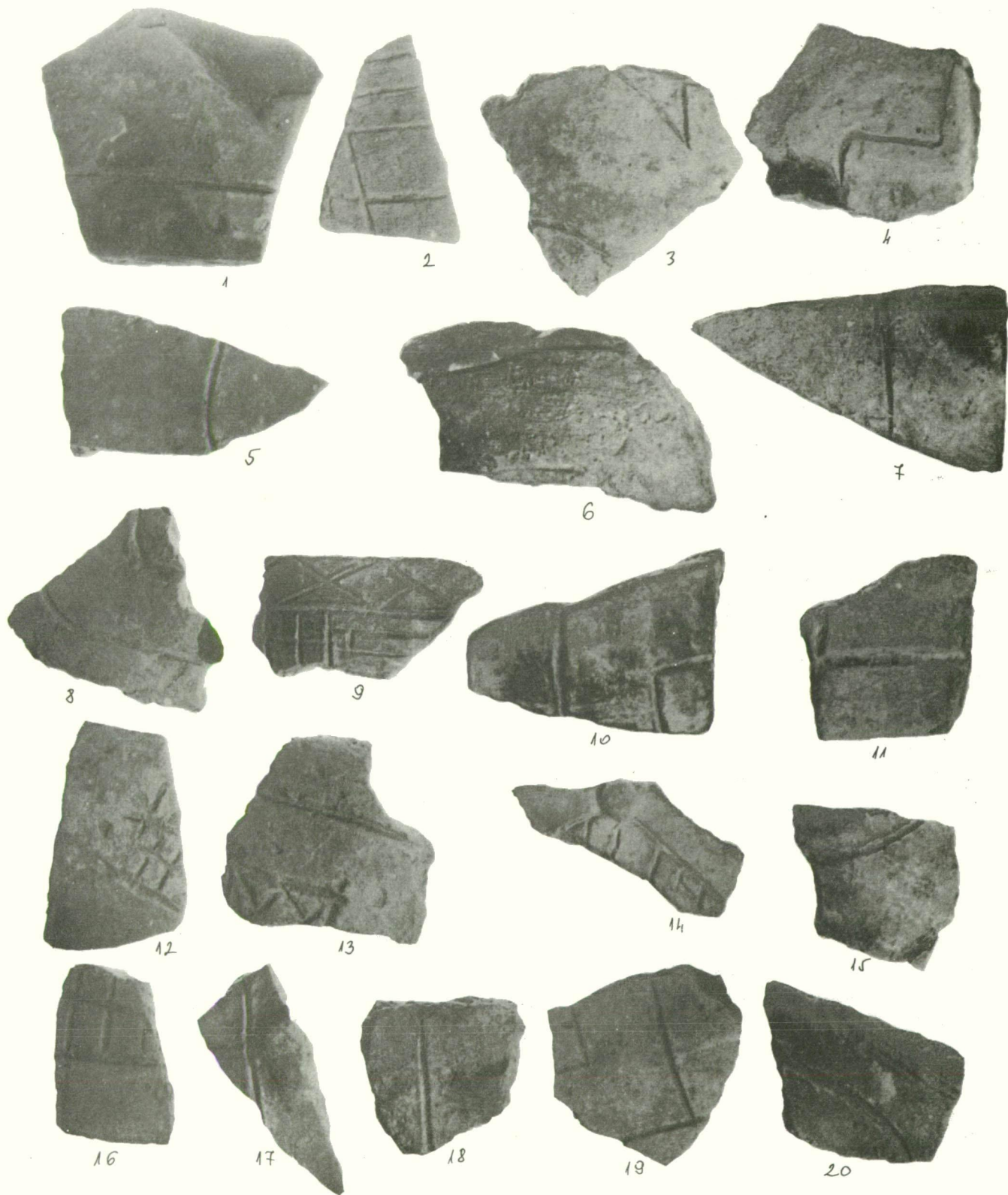
44. kép. 1. ház.

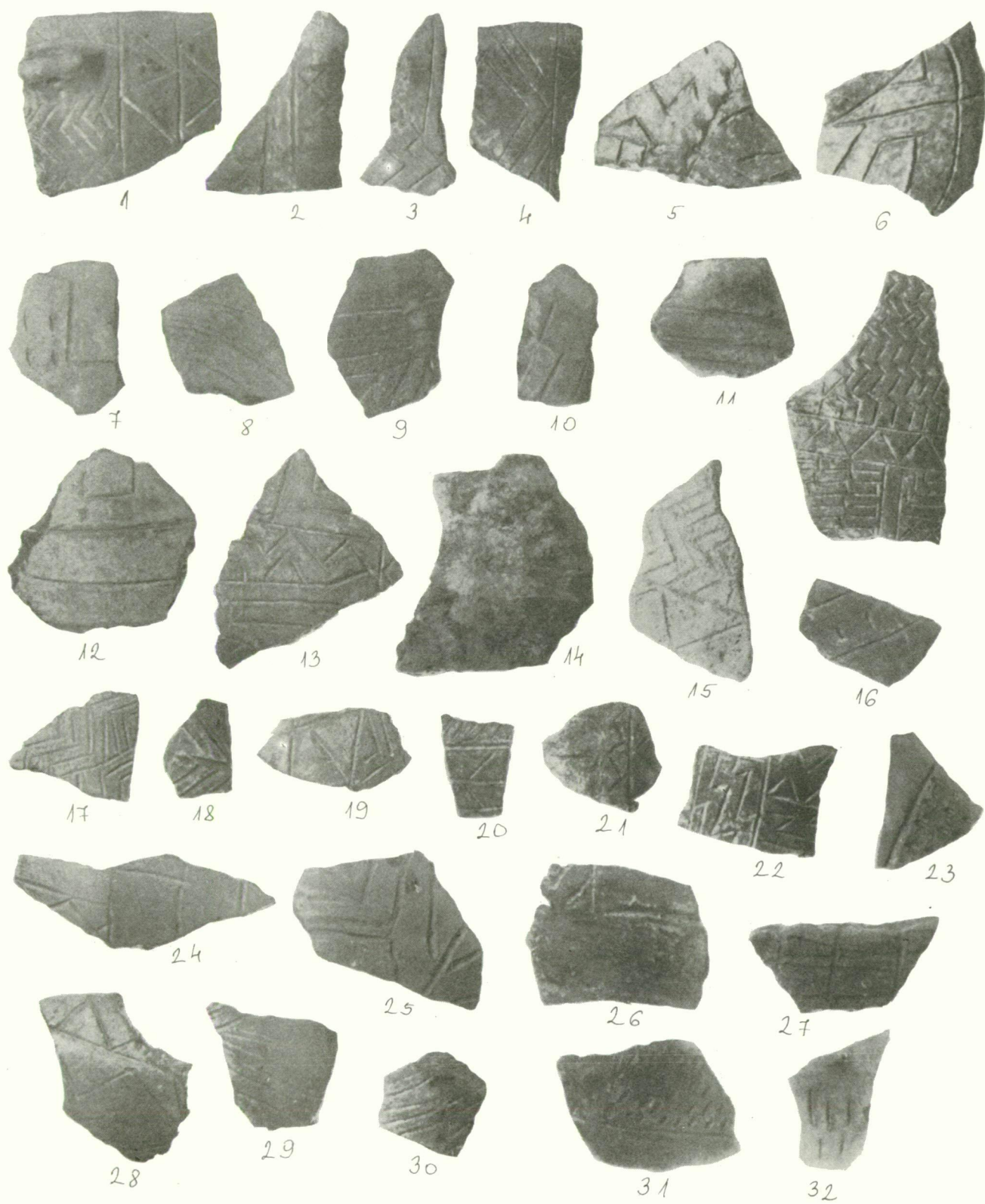
45. kép. 2. gödör.

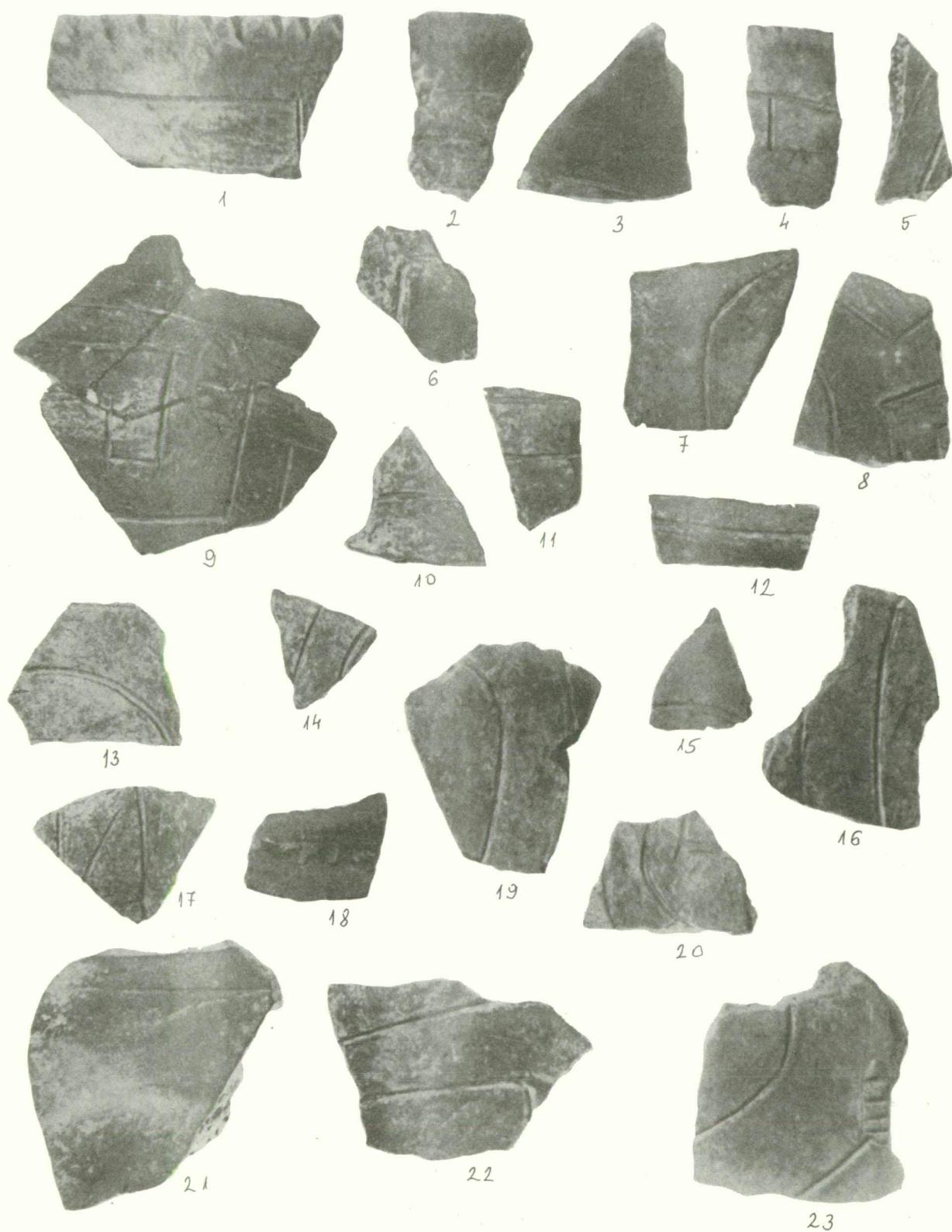
46. kép. 2. gödör.

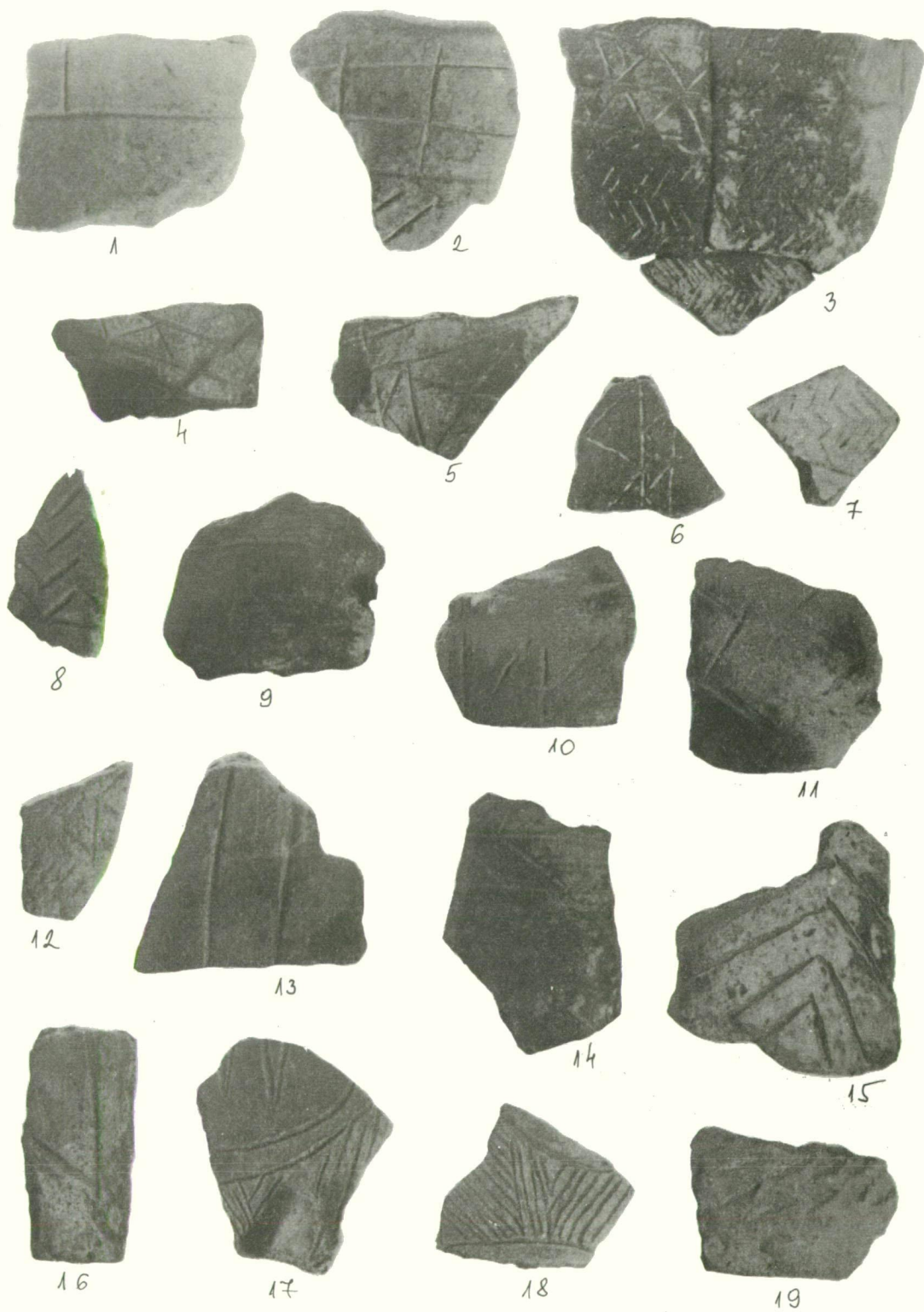
47. kép. 1. ház.

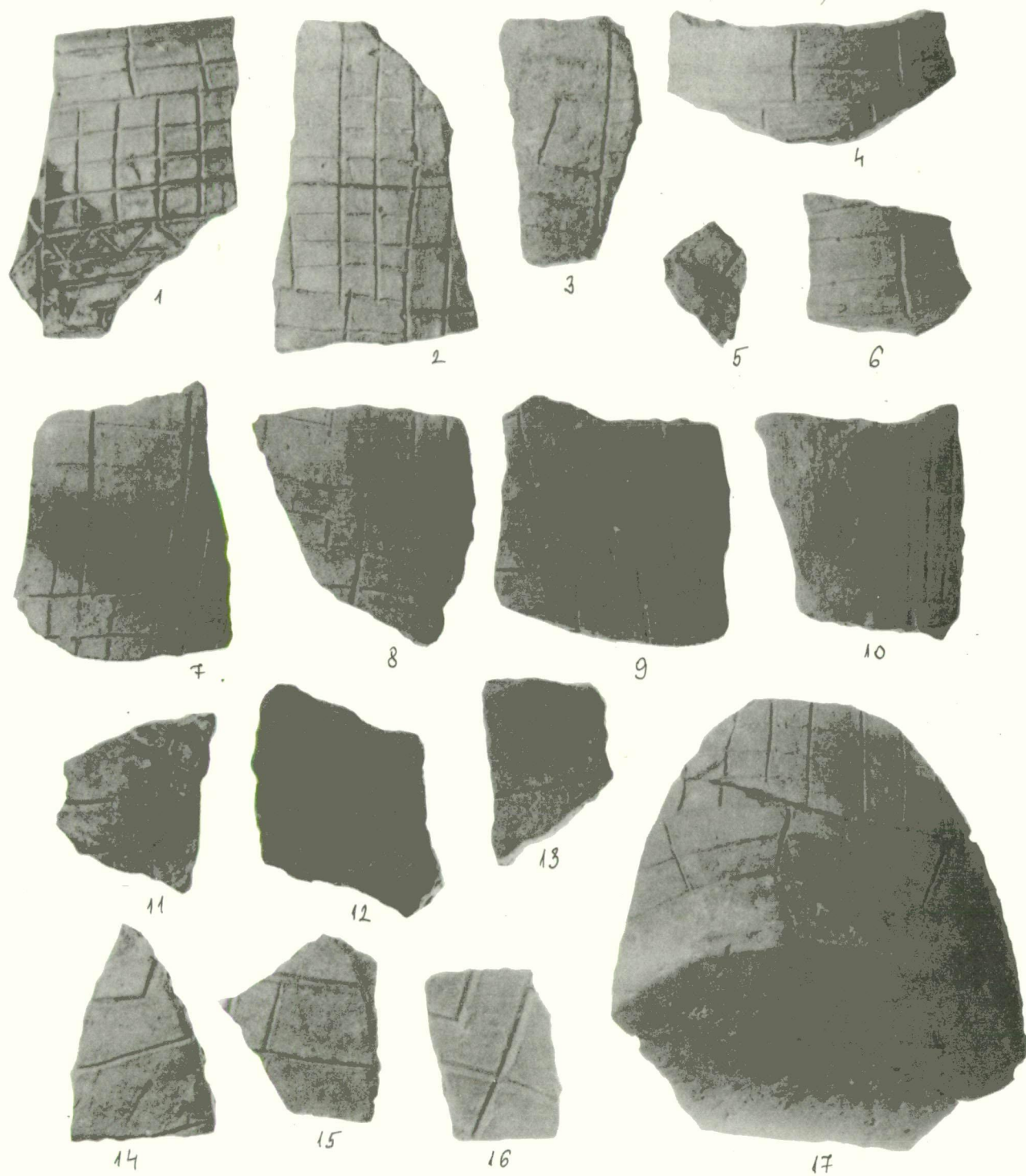
48. kép. 1. ház.

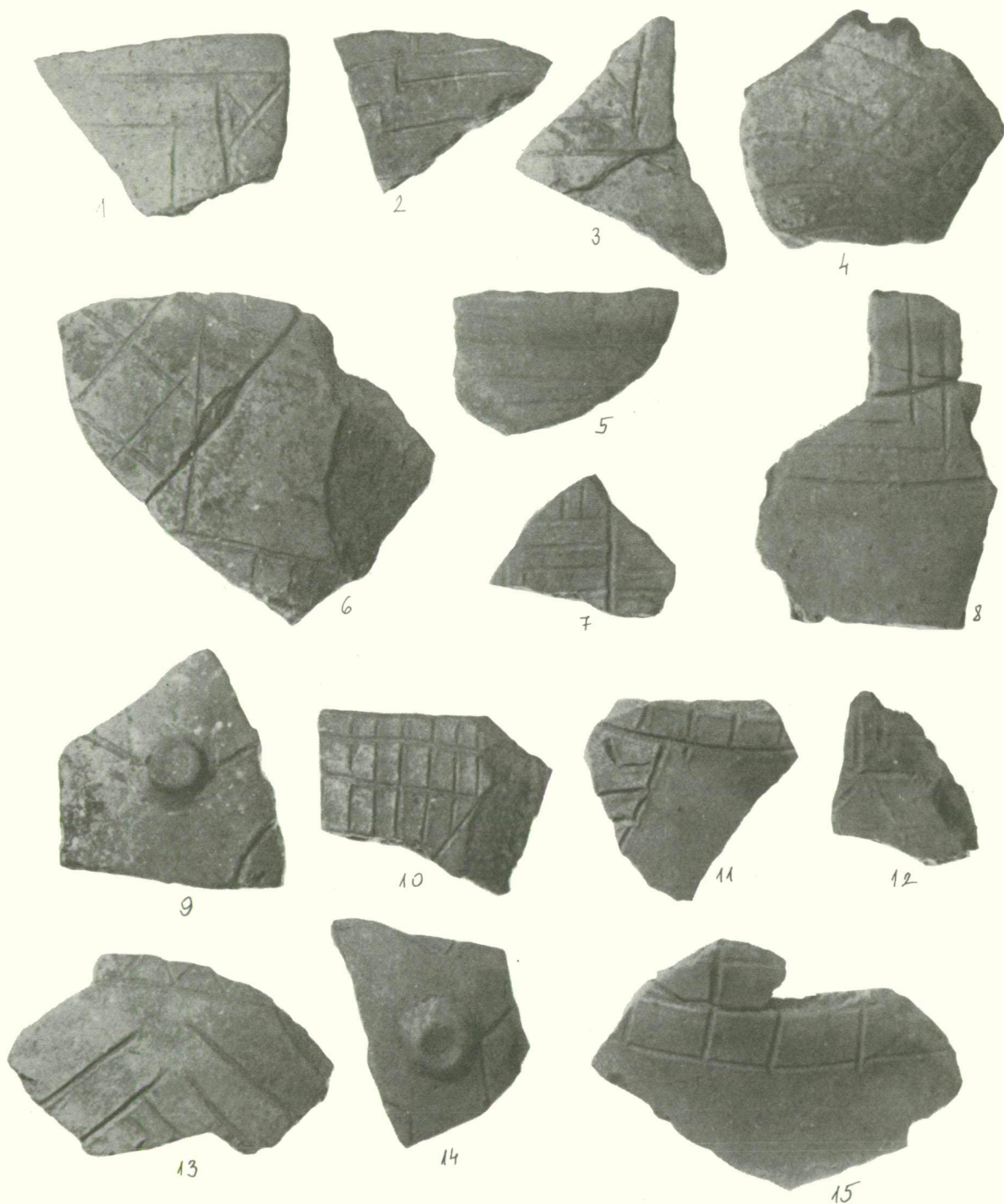
49. kép. 1. ház.

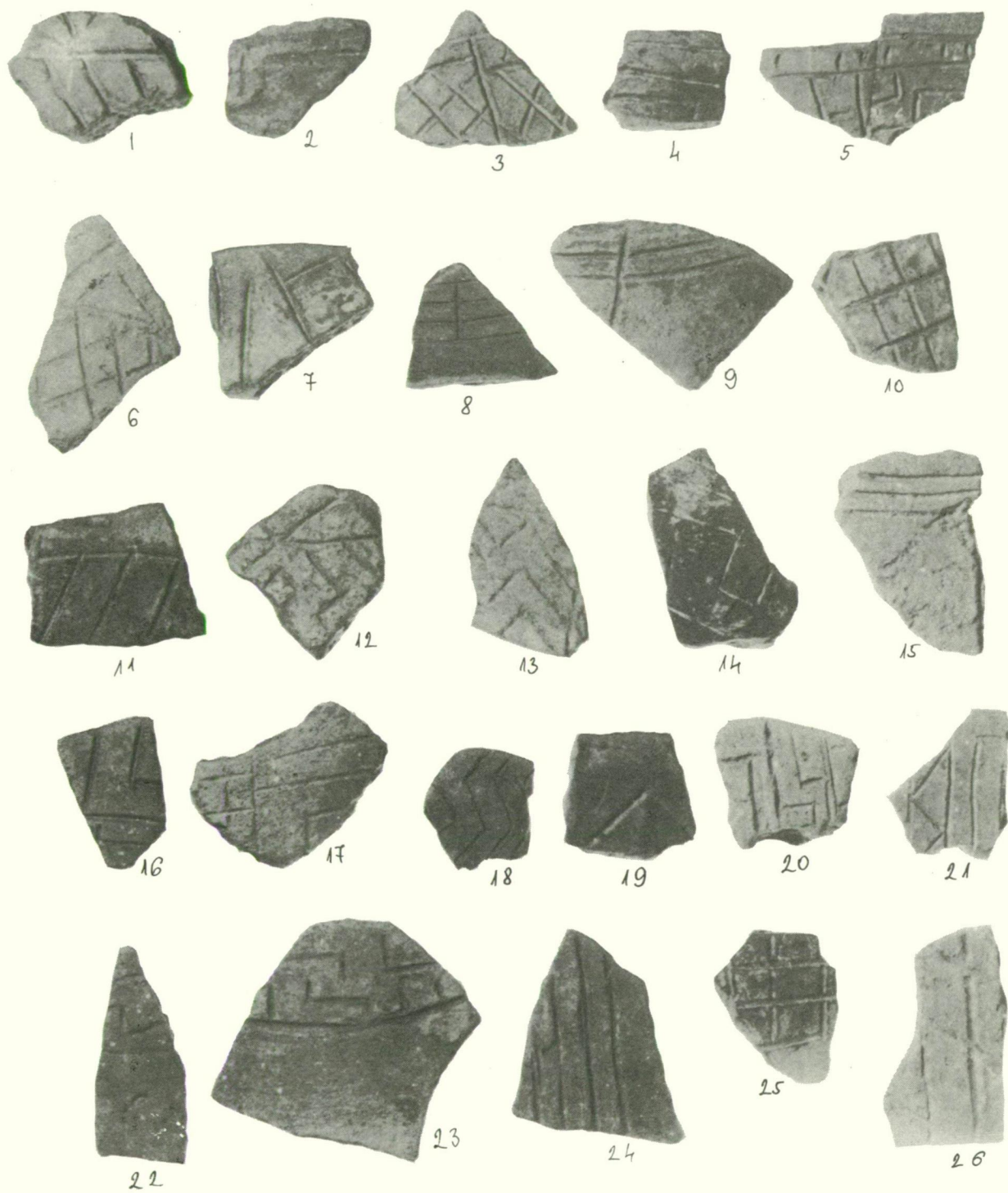
50. kép. 2. gödör.

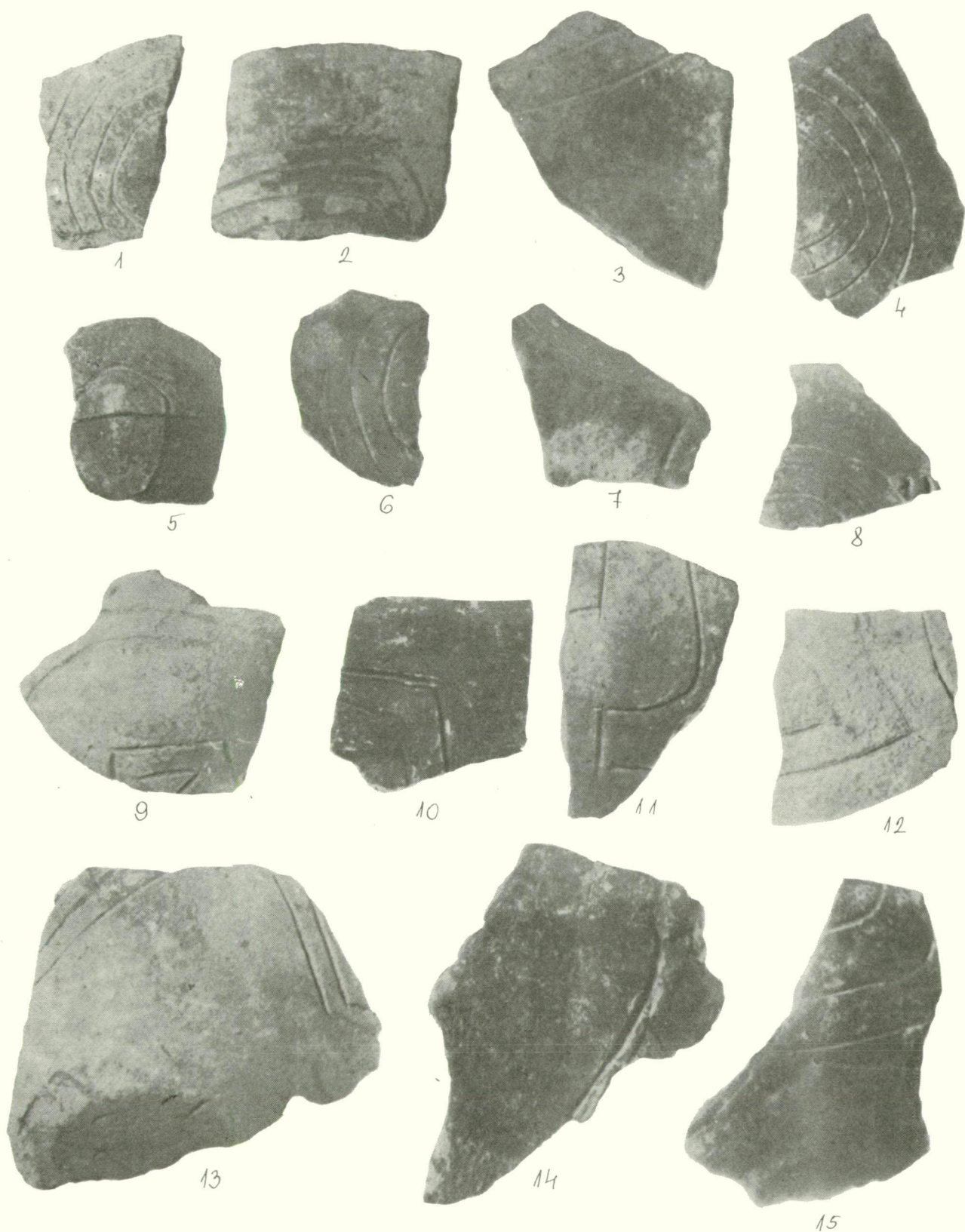
51. kép. 1. ház.

52. kép. 2. gödör.

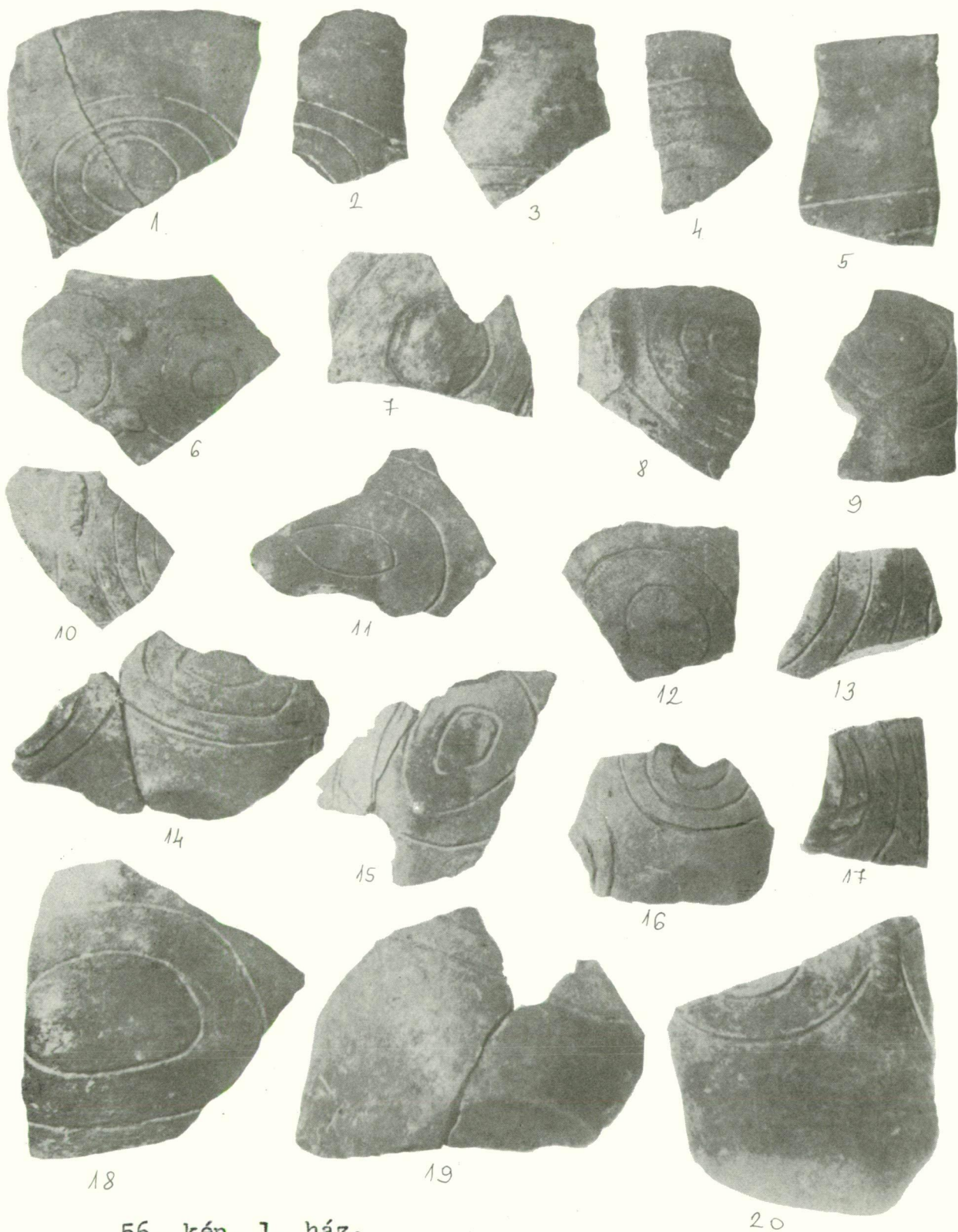
53. kép. 2. gödör.

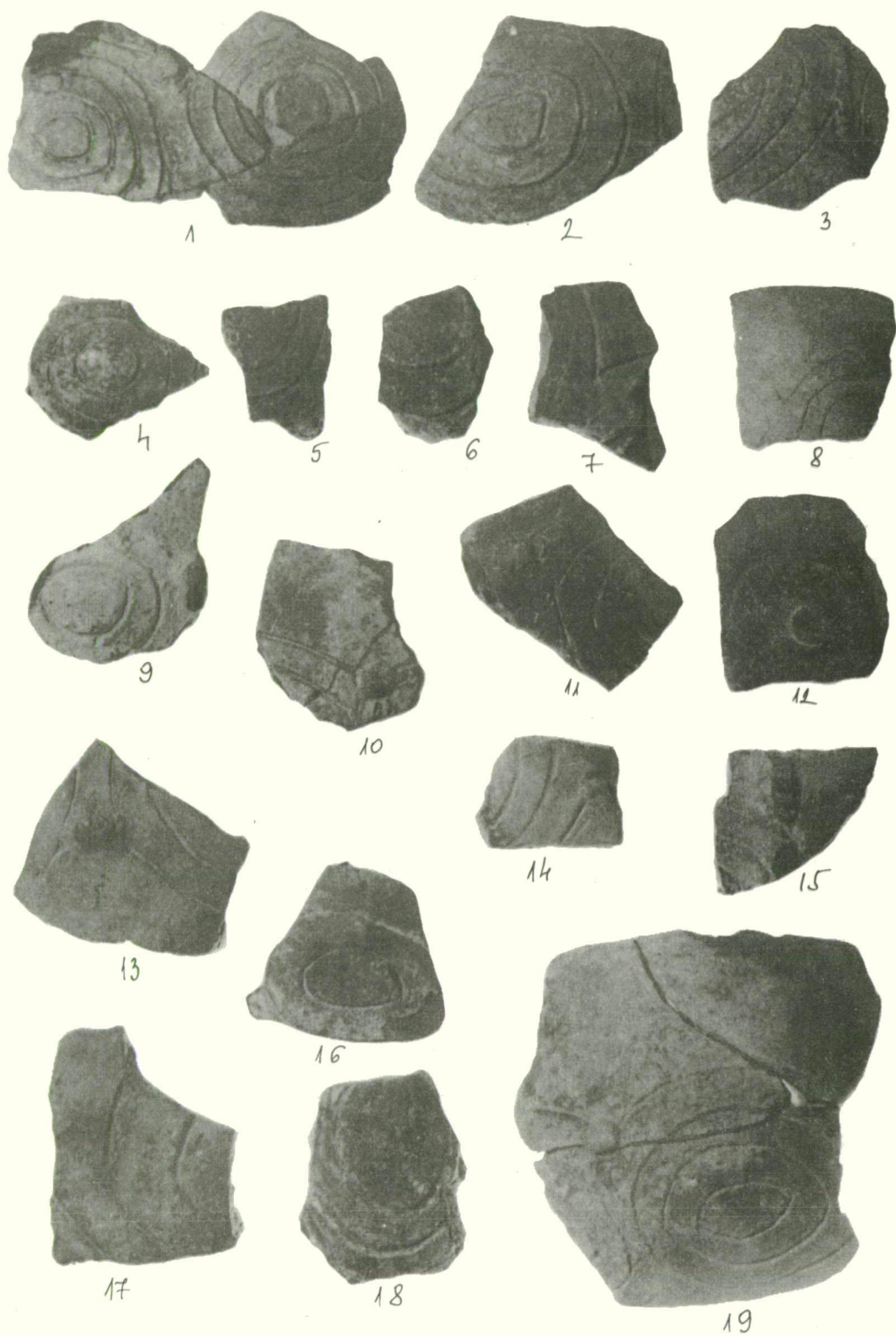
54. kép. 1. ház.

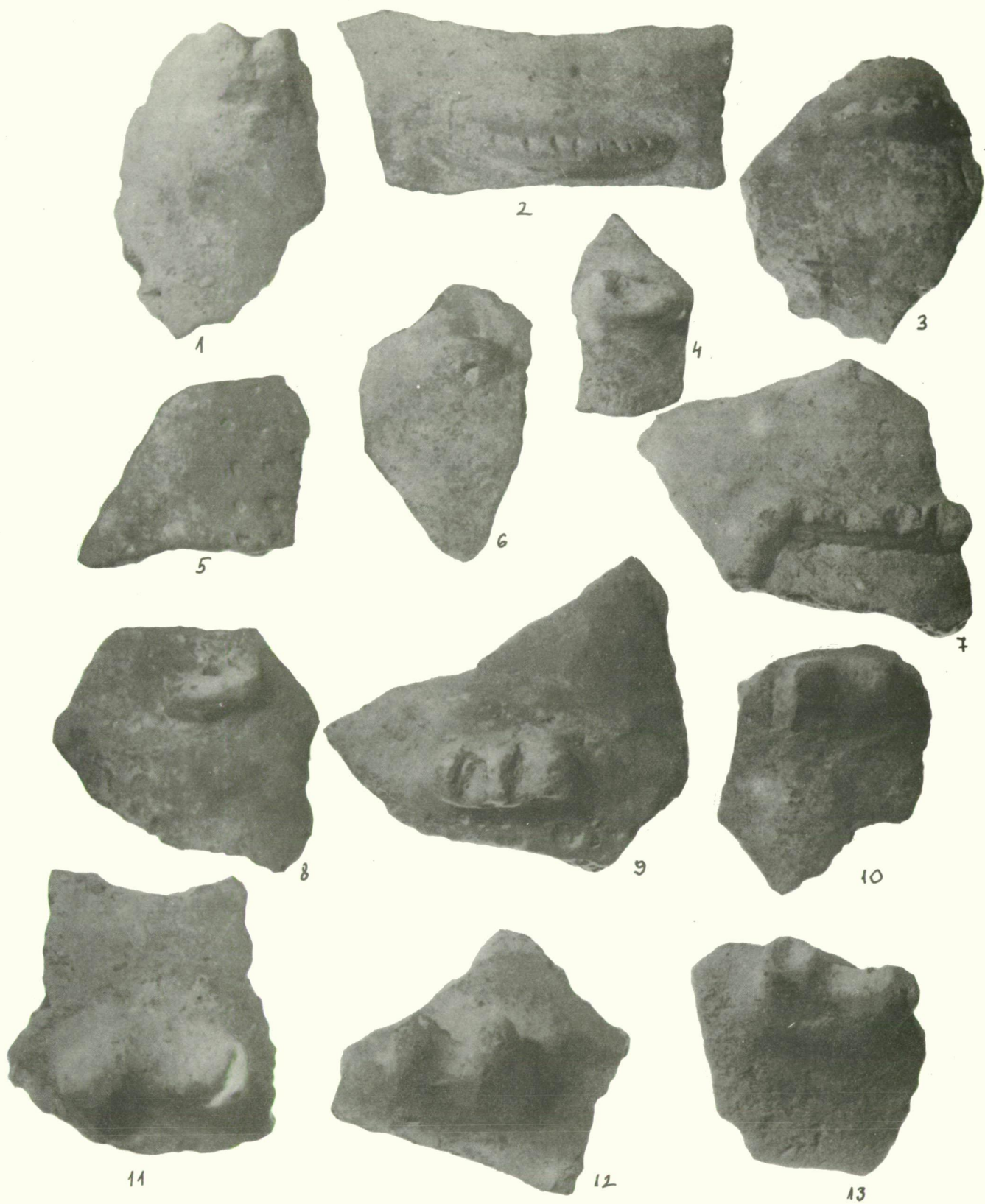
55. kép. 2. gödör.

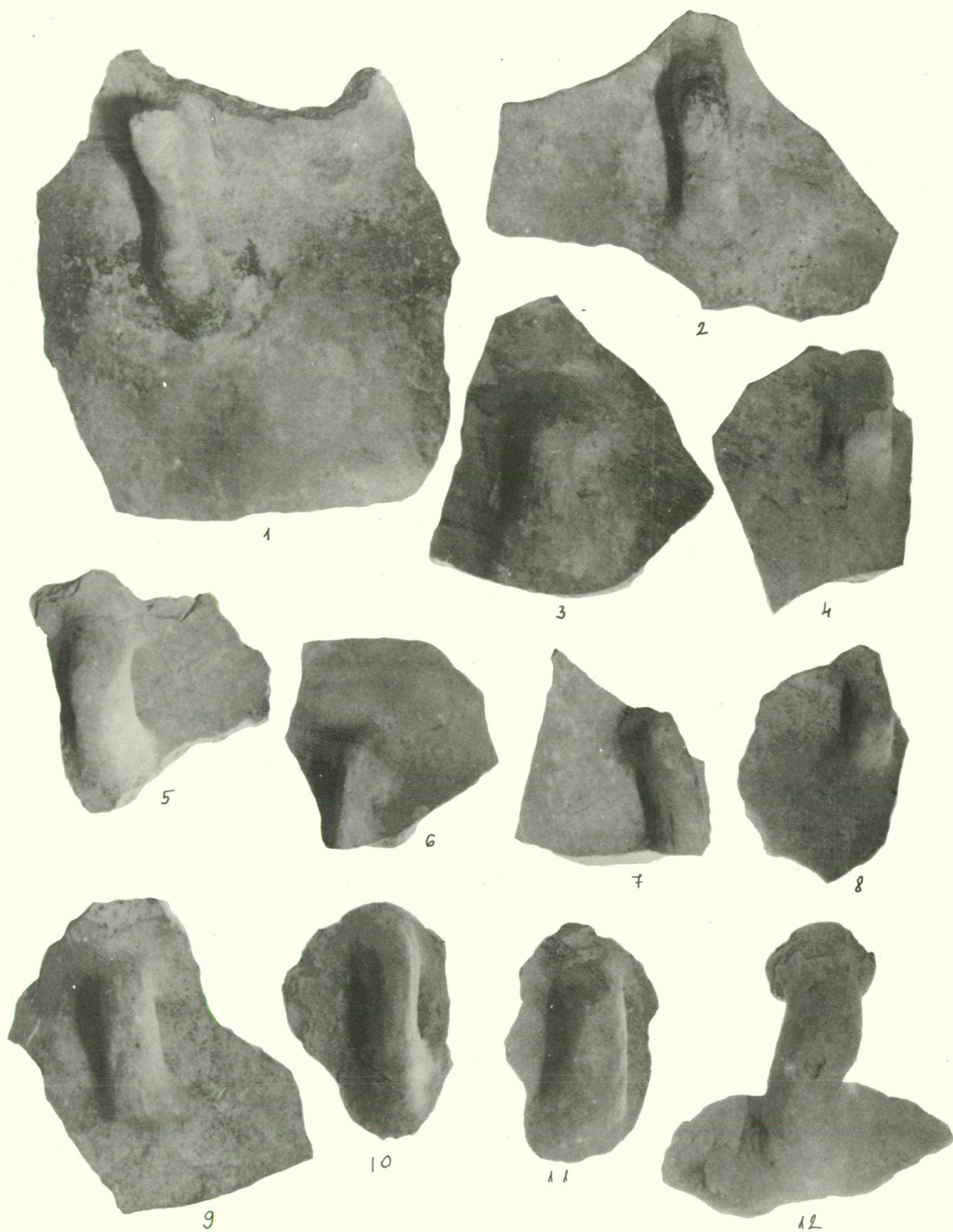
56. kép. 1. ház.

57. kép. 2. gödör.

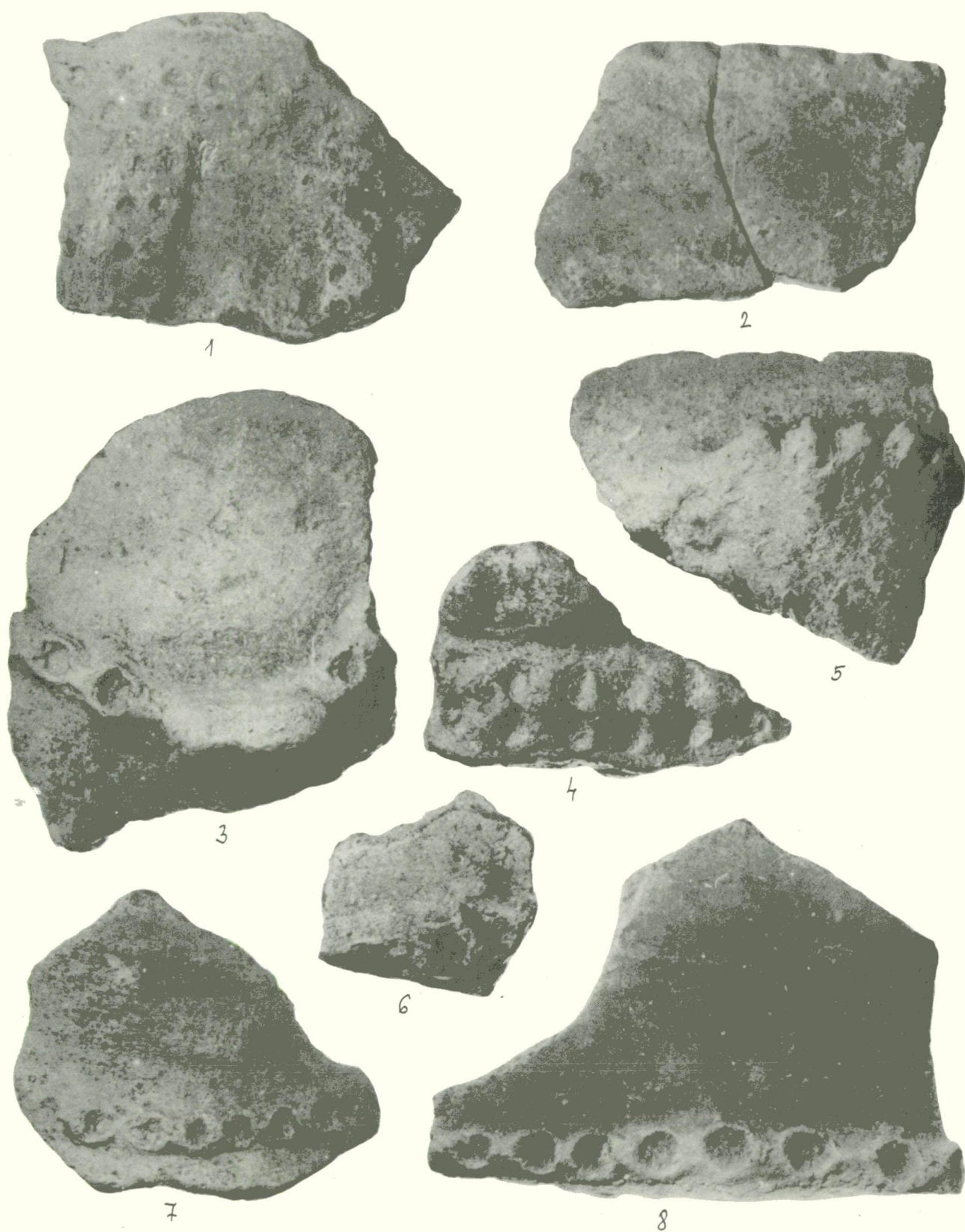
58. kép. 1. ház.

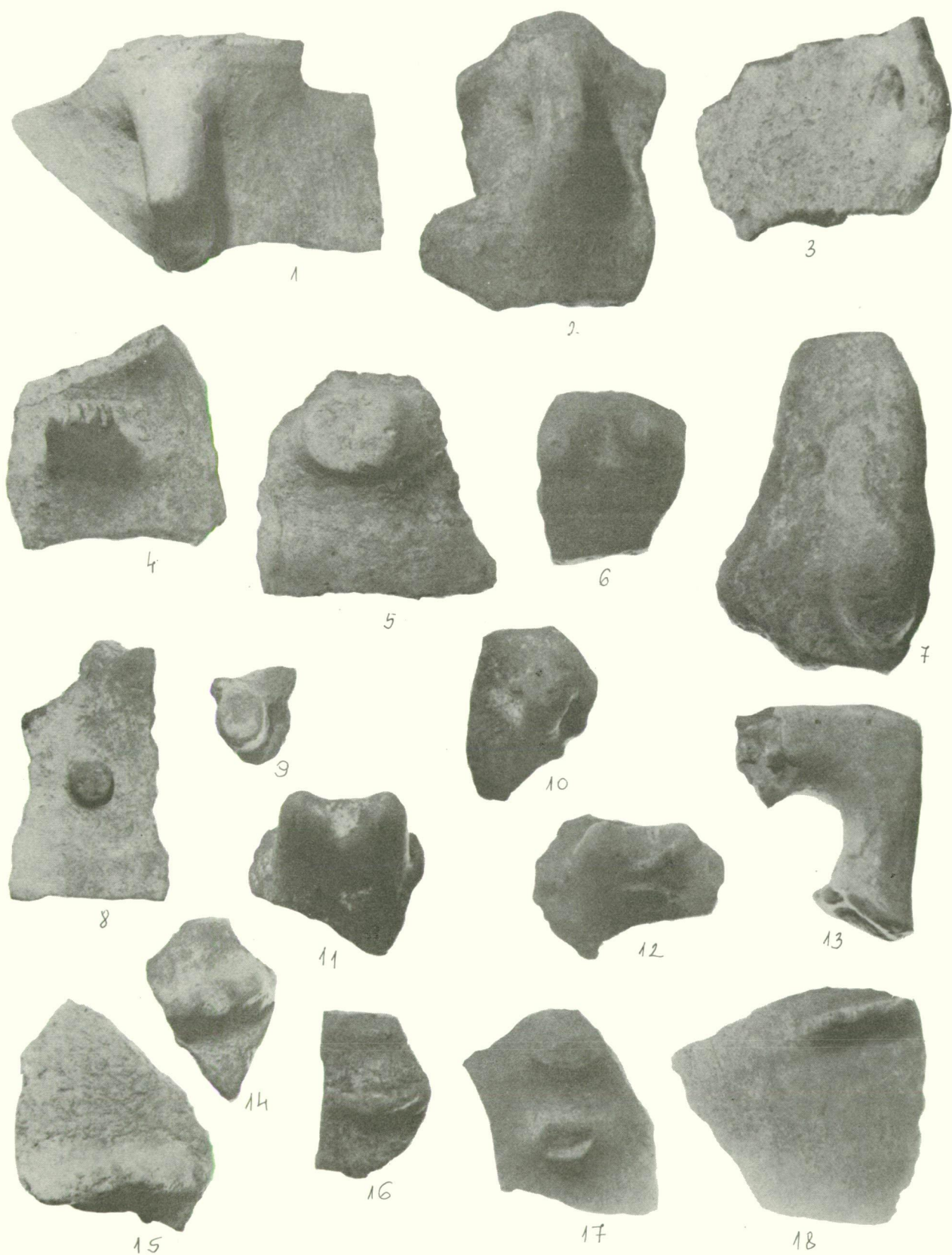
59. kép. 1. ház.

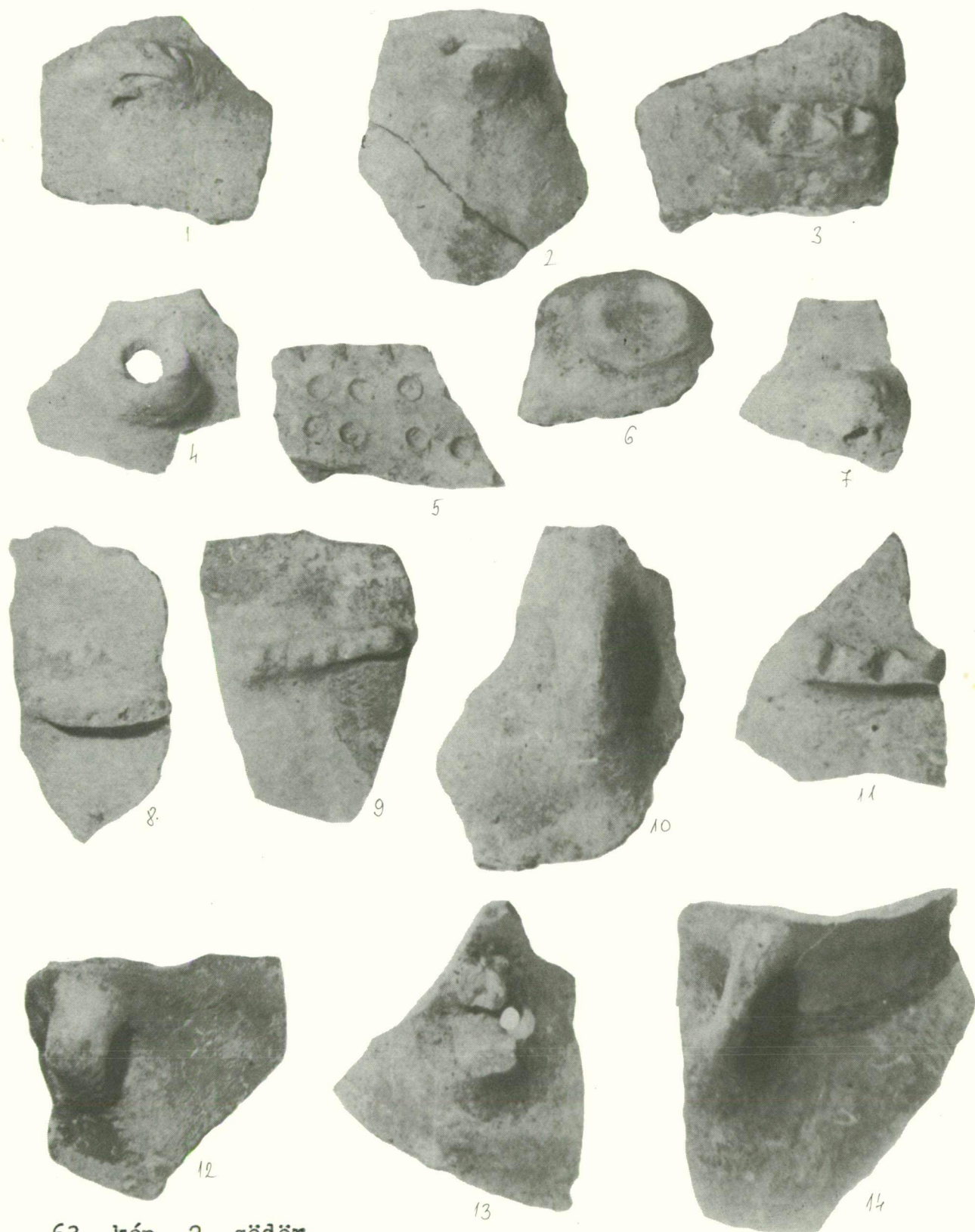
60. kép. 1. ház.

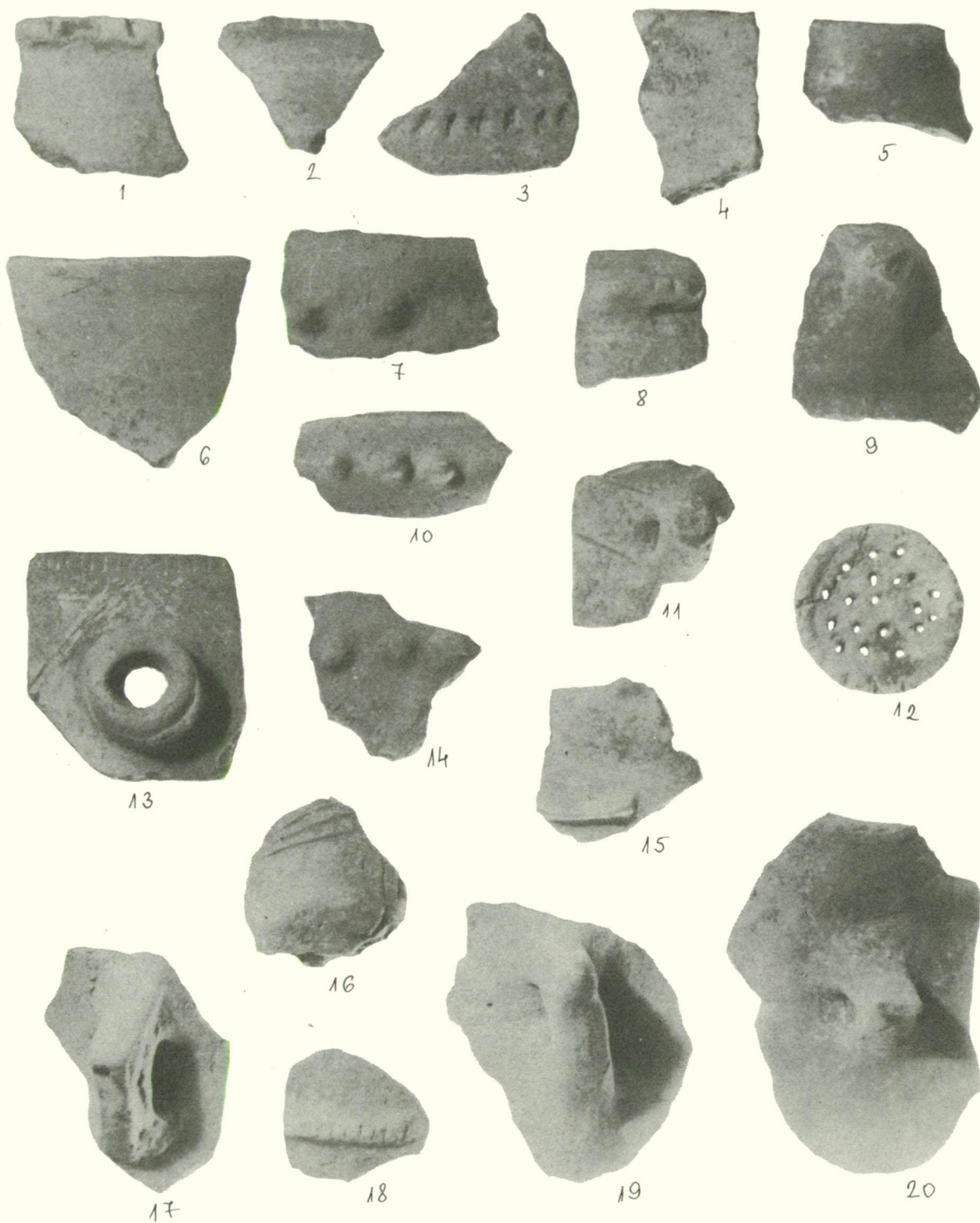
61. kép. 2. gödör.

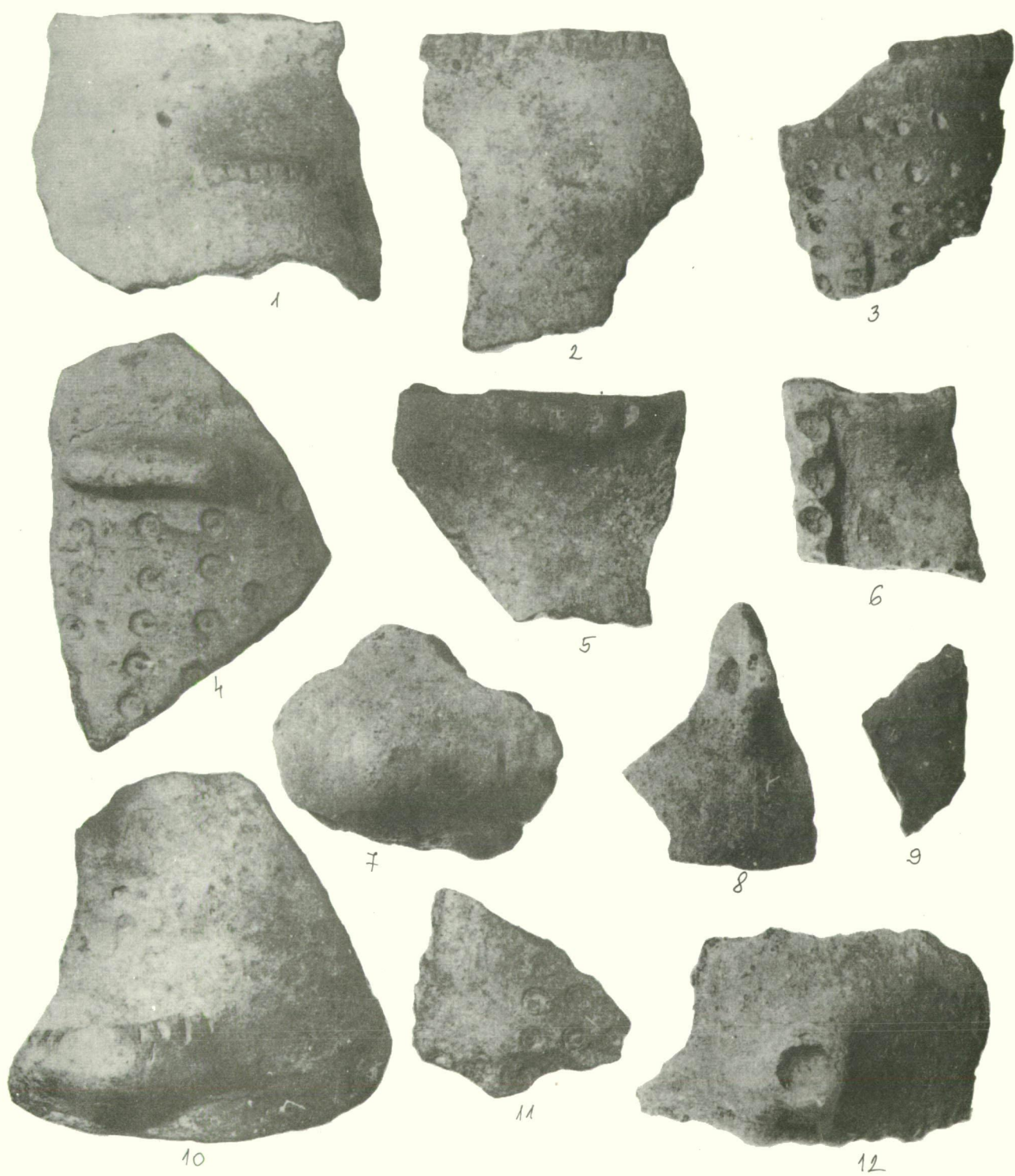
62. kép. 1. ház.

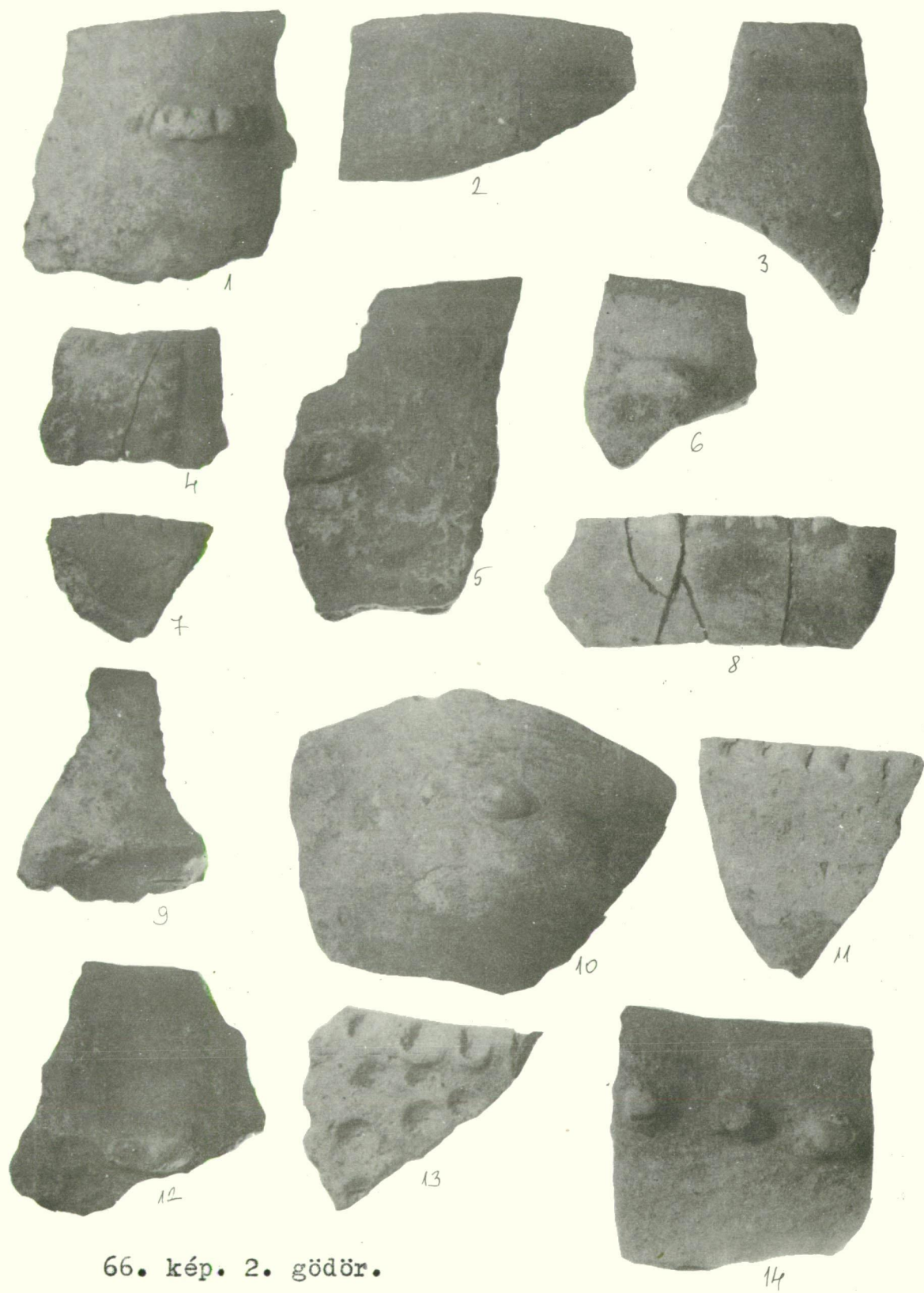
63. kép. 2. gödör.

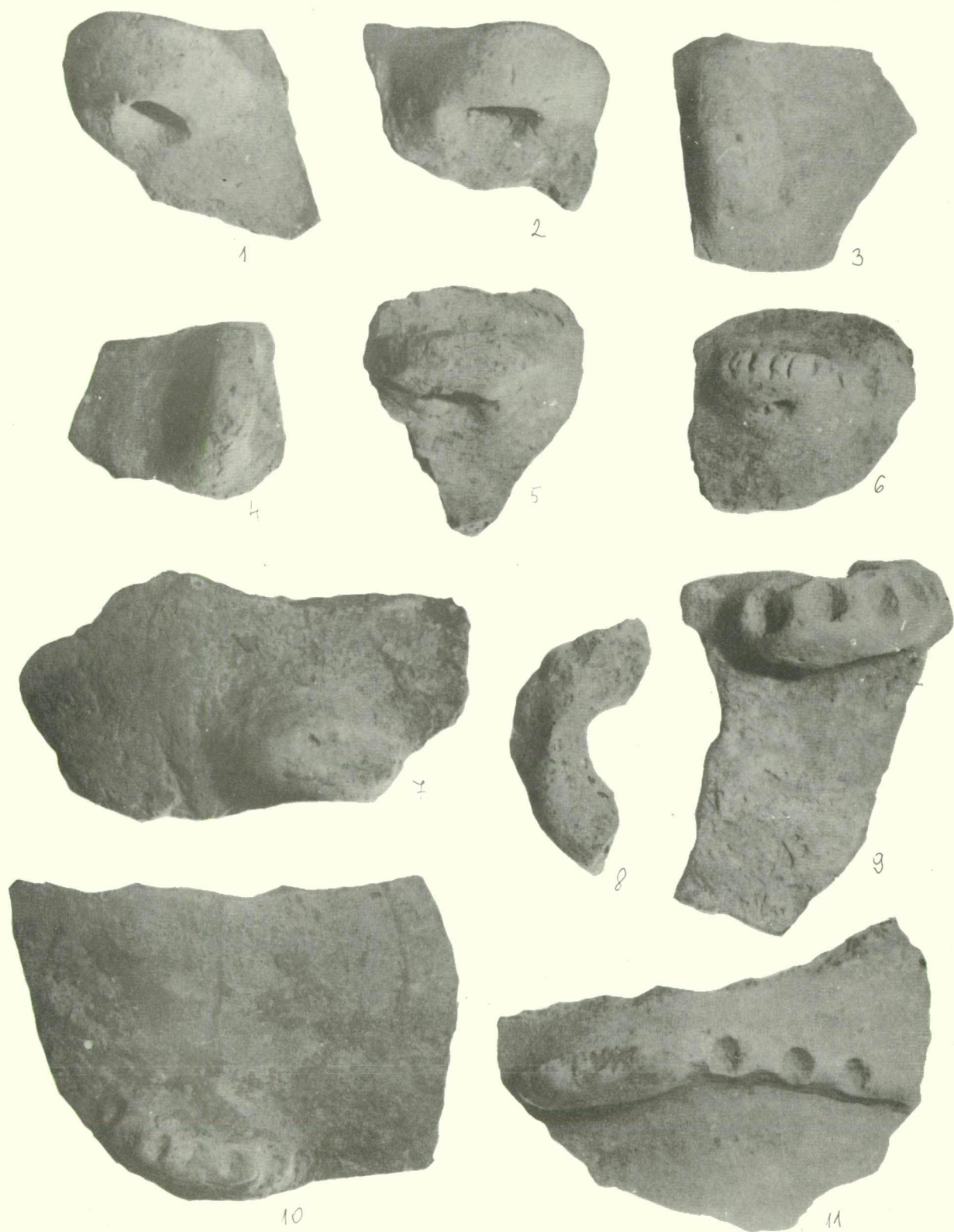
64. kép. 2. gödör.

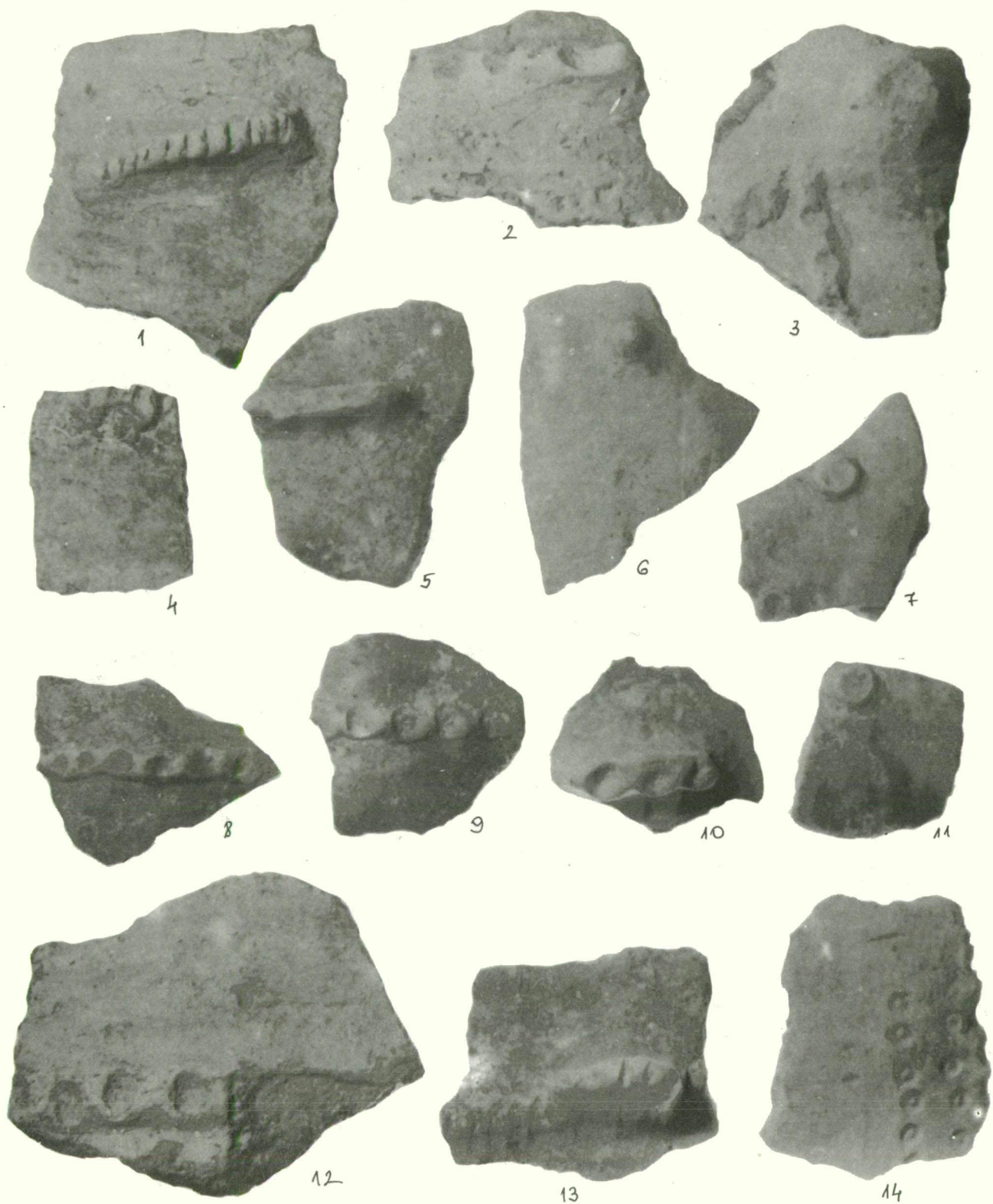
65. kép. 2. gödör.

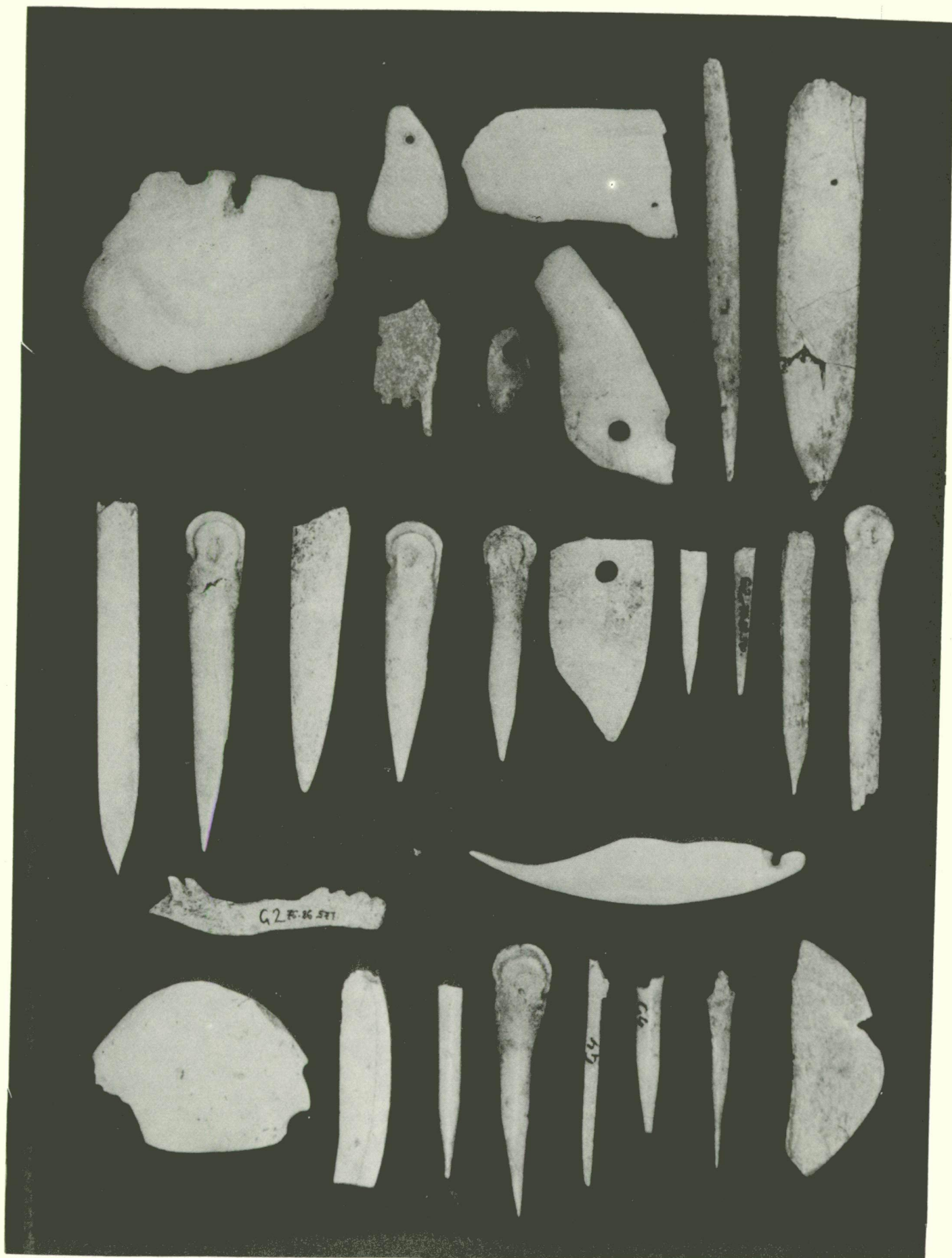
66. kép. 2. gödör.

67. kép. 2. gödör.

68. kép. 1. ház.

69. kép. 2. gödör.